

Acen. No. 1555

१३६

University of Mysore.

Oriental Library Publications.

SANSKRIT SERIES No. 73

आपस्तम्बशुल्वसूत्रम्

कपर्दिभाष्येण करविन्द-सुन्दरराजव्याख्याभ्यां च सहितम्

THE ĀPASTAMBA-SULBASŪTRA

WITH THE COMMENTARIES OF
KAPARDISWAMIN, KARAVINDA AND SUNDARARĀJA

EDITED BY

D. SRINIVASACHAR, M.A.,

*Professor of Sanskrit, Maharaja's College, and
Curator, Government Oriental Library, Mysore*

AND

VIDWAN S. NARASIMHACHAR,

Government Oriental Library, Mysore

MYSORE

AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1931

Q125.42
1.2.15N3
6595

Price Rs. 10/-

THE ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH

MELHOTRA - 431.

(KARNATAKA STATE)

Mfn
236

MFH
23

THE ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH
MELKOTE - 573431.
UNIVERSITY OF MYSORE.

Oriental Library Publications.

SANSKRIT SERIES NO. 73

आपस्तम्बशुल्बसूत्रम्

कपर्दिभाष्येण करविन्द-सुन्दरराजव्याख्याभ्यां च सहितम्

THE ĀPASTAMBA-SULBASŪTRA

WITH THE COMMENTARIES OF
KAPARDISWAMIN, KARAVINDA AND SUNDARARĀJA

EDITED BY

D. SRINIVASACHAR, M.A.,

*Professor of Sanskrit, Maharaja's College, and
Curator, Government Oriental Library, Mysore*

AND

VIDWAN S. NARASIMHACHAR,

Government Oriental Library, Mysore

Accn. No. 6595

mysore

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1931

② 185: +21, & 15' 13"

55° 5

P R E F A C E .

THE Apasthamba-Sulba Sutra forms the last* praśna of the Kalpa Sutra of Apasthamba which is divided into thirty sections or praśnas. This work deals with principles of a technical character applicable chiefly to the construction of altars for sacrifices and is an indispensable guide to students of Vedic sacrificial rites. It consists of six patalas divided into twenty-one khandas.

Three commentaries of this work are herein presented. The oldest of these was written by Kapardaswāmin. Karavindīya and Sundararājīya are the other two commentaries and they depend upon the oldest commentary. Sundararāja mentions his gotra and the name of his father. In the case of Kapardaswāmin, it may be stated that Sri Rāmānujāchārya who belongs to the 11th century A.D. mentions him by name. Kapardaswamin, who had become famous by the 11th century, may therefore be placed a few centuries before Sri Rāmānujāchārya.

The work of editing the Sulba Sutra of Apasthamba, was begun by my predecessor, Mahāmahopādhyāya Dr. R. Shama Sastry, B.A., PH.D., some years ago. He had prepared the press copy of the Kapardi Bhāshya himself. About half of the work was printed during his time. I continued the work after I took charge of the Oriental Library on his retirement. I may mention here that Pandit Srinivasa-gopalachar of the Oriental Library prepared the press copy of a large portion of the commentary by Kara-vinda and corrected some of the proofs.

* In the manuscript No. 15 described on the next page, the Sulba Sūtra is placed immediately after the Srauta Sūtra and the Dharma Sūtra follows the Sulba Sūtra.

This edition is based upon the following manuscripts:—

1. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy is complete.
2. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy is complete.
3. A Nāgara palm-leaf manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy contains Sūtras first and then the commentary. This copy is complete.
4. A Nāgara palm-leaf manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy contains Sūtras first and then the commentary. This copy is complete.
5. A Telugu paper manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy contains Sūtras and the commentary. This copy is complete.
6. A Telugu paper manuscript. This is Sundararājīya commentary. This copy contains only the commentary. This copy is complete.
7. A Telugu palm-leaf manuscript. This is Kapardi Bhashya. This copy is complete.
8. A Telugu palm-leaf manuscript. This is Kapardi Bhashya. This contains Sūtras in Nāgari characters and the Bhashya in Telugu characters. This copy is complete.
9. A Dēvanāgari paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras and the commentary. This copy is complete.
10. A Kannada paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras in abbreviated form. This copy is incomplete.
11. A Telugu paper manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy contains Sūtras in abbreviated form. This copy is complete.
12. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy is complete.
13. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy is complete.
14. A Nāgara palm-leaf manuscript. This is Karavindīya commentary. This copy is incomplete.
15. A Grantha palm-leaf manuscript. This is Apastamba Sulba Sūtra. This copy does not contain any commentary. This copy is complete.

[The above manuscripts belong to the Government Oriental Library, Mysore.]

16. A paper manuscript belonging to Mahadeva Dikshit Dandavati.

MYSORE,
Dated 20th December, 1930. }

D. SRINIVASACHAR.

नमो यज्ञाय

इदमिदानीं प्रकाशयामः शुल्वसूत्रं नाम व्याख्यात्रयोपेतं सूत्रप्रवन्धरत्नम् । शुल्वशब्दश्च सनाहार्थकः । यदाह—श्रौतपदार्थनिवचने (सोमणोपाह्वः) नागेश्वरशास्त्री (१५ पृ.)—‘एतत् बहिंस्सञ्चहनं नाम शुल्वनामकम्’ ‘इधमबन्धनार्थं इधमसंनहनं शुल्वनामकं’ इति च (१६ पृ.) । संनाहार्थं सञ्चिवेशविशेषसंपादनार्थे घटनविशेषः । इत्थं च वेदाद्याकारविशेषनिष्पादकघटनाविशेषादिनिरूपणपरमिदं सूत्रमिति अन्वर्त्यैव शुल्वसूत्रमिति संक्षा प्रथते ॥

वेदाङ्गेषु पारिगण्यमानेषु कल्प इति प्रयोगसूत्राणां निर्देशः । दर्शपूर्णमासादिप्रयोगविधिषु सूत्रेषु श्रौतसूत्राणीति व्यवहारस्तु श्रुत्या साक्षाद्विहितानां कर्मणां प्रयोगविधिपत्वमादाय; न तु तथैव तेषां नाम क्वचिद्रूप्येषुच्यते । ‘हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते’ इति तेषां कल्पपदेनैव व्यवहारात् । अत एव स्मातप्रयोगसूत्राणामपि ‘गृह्यकल्पः’ ‘पितृमेधकल्पः’ इति कल्पपदेनैव व्यवहारो दृश्यते । ‘पुराणानि कल्पान्’ इति श्रुतावपि कल्पशब्दं इत्थमेव व्याचक्षाते भास्करमित्रसायणाचार्यैँ । ‘कल्पाः—कल्पसूत्राणि प्रयोगप्रतिपादकानि’ इति । इहाऽपि शुल्वशब्दस्य स्थाने कल्पशब्दपाठः कपर्दिभाष्ये दृश्यते (७ पृ. ४ पंख पु. पाठान्तरं) । इत्थं च पारिभाषाश्रौतशुल्वगृह्यपितृमेधरूपानेकभागवद्वेषु कल्पेष्वेव शुल्वसूत्रमपि काश्चित् प्रश्नरूपो भागः । स च प्रवाहतः पूर्वपूर्वपरमर्षिपरम्परागतमेव कल्पसूत्रं स्वयमधीत्य स्वाभिमतं संक्षेपं विस्तारं अन्यं वा कंचन

अवश्यापेक्षितं विशेषमाहत्य मुनिभिस्तथातथा कल्पसूत्रं प्रणयद्धिः
प्रवर्त्यमानोऽनुवर्तते; न तु आपस्तम्बोपक्षमेव शुल्वसूत्रप्रवर्तनम् ॥

कालवशाच्च उपदेशधारणपाटवे हासमुपेयुषि परमर्षिसूत्राणां-
तराणीव इमान्यपि व्याख्यासापेक्षाण्यासन् । ततश्च तैस्तैः यज्ञ-
प्रक्रियानिष्णातैः स्वंस्वं सदुपदेशमालम्ब्य व्यवियन्त शुल्वसूत्राणि
भाविभ्यो यज्ञानुतिष्ठासुभ्यः ॥

तेषु च व्याख्यातृषु कपर्दिस्वामी करवि (न्दाधिपः) न्दस्वामी
सुन्दरराजः इति सुगृहीतनामानः त्रयः प्रथन्ते । तेषु कपर्दिस्वामी
समग्रस्थैव आपस्तम्बकल्पसूत्रस्य व्याख्याता । (स च नास्माभिः
कालतो देशतो वा निर्णीतः । परं तु) इहैव मुद्रापितस्य कपर्दिभाष्य-
युतस्य आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्रस्य प्रस्तावनातः श्रीमद्रामा-
नुजाचार्यैः वेदव्याख्यातुः कपर्दिस्वामिनः नामग्रहणं कृतमस्तीति
श्रीमद्रामानुजाचार्येभ्योऽपि प्राचीनोयं सुप्रासिद्ध आसीदित्यव-
गम्यते । द्वितीयतृतीयौ व्याख्यातारौ करविन्दसुन्दरराजौ च न
कल्पसूत्रभागान्तरव्याख्यातृतया प्रसिद्धौ । नाप्येनयोर्देशः कालो
वाऽस्माभिर्निर्णीतः । किंतु करविन्दः ग्रन्थारम्भे करविन्दाधि-
पेनेति स्वं नाम निर्दिशति । यदि ‘करविन्दाभिधेयेनेति’ अत्रत्यः
पाठभेदो नादियेत तदा तत्त्वामनिर्देशस्थेनाधिपशब्देन सोऽयं
कश्चिद्राजा स्यादिति संभावयितुं शक्येत । तृतीयव्याख्याकृत्
सुन्दरराजस्तु—

कुशिककुलनिधेर्माधवार्यस्य यष्टुः ।
पुत्रः शुल्वप्रदीपं विवरणमधुना सुन्दरो निर्मिमीते ॥

इति स्वं नाम गोत्रं पितरं च केवलं निर्दिशति ॥

व्याख्यानां चैतासां मध्ये द्वितीये एव नामतो निर्दिश्येते
मातृकयोः ‘शुल्वप्रदपिम्’ इति ‘शुल्वप्रदीपिका’ इति च । कपर्दि-
भाष्यस्य च नाम न ज्ञायते । अतः एकस्याः परं नाम्नाऽनिर्देशं
नात्युचितं भावयद्धिः तत्त्वामपूर्वकव्याख्याशब्द एव तत्तद्व्या-
ख्यारम्भेषु परमस्माभिरादतः ॥

एते च व्याख्यातारः प्रायो मूलार्थमुपपाद्य तत्र तत्र इष्टकाकरणादिविषये विमतिपरिहाराय स्वस्वपूर्वपुरुषपरम्परोपदेशागताः कारिका उदाहरन्ति ॥

व्याख्यानवैशाद्यं च सुन्दरराजकपर्दिस्वामिकरविन्दाधिपेषु-
त्तरोत्तरमतिशेते । परं तु कपर्दिभाष्यमेव इतरयोर्व्याख्ययोरच-
लम्बनमिति तद्वचनादेवावगम्यते—

करविन्दाधिपेनाद्य क्रियते भाष्यकृन्मते ।

इति—

..... भाष्यप्रभृतिषु कथितं विस्तृतं वीक्ष्य कृत्स्नम् ।
इति च । सुन्दरराजस्तु विस्तारासहिष्णुजनोपकारायैव संक्षेपेण
व्याख्यादिति ‘विस्तृतं वीक्ष्य’ इति वदन् सूचयति ॥

प्रकरणविभागः प्रतिपाद्यनिभागश्च

आस्मिन् आपस्तम्बीये शुल्वप्रश्ने पद् पटलाः आहत्य एक-
विंशतिः खण्डाश्च सन्ति ॥

तत्र प्रथमे पटले अस्येयानायामः इयान् विस्तरः एवं
विहरणमस्य इति सामान्यतो मानमभिधीयते ॥

द्वितीये पटले दर्शपूर्णमासादिषु विशिष्य तेऽभिधीयन्ते ।
इत्थं च प्रथमाद्वितीयपटलाभ्यां हृविर्यज्ञविहरणान्युच्यन्ते । तृती-
यादिभिस्तु चतुर्भिः पटलैः सोमयागस्य साग्निचित्यक्रतूनां च
अग्निक्षेत्रमानं इष्टकानां करणानि उपधानविधिश्चोच्यन्ते ॥

अस्खलितावधानसंपादनीये आमुष्मिकश्रेयस्साधने यज्ञकर्मणि
सुमहदेवोपकरोति शुल्वसूत्रम् ॥

अद्यावधि कुत्रापि मुद्रणप्रचाररहितस्य सब्याख्यस्य अस्य
शुल्वसूत्रस्य यथाशक्ति संशोधनेन मुद्रणेन च प्रेक्षावतां अवश्यं
भाविनमुपकारमाकलयन्तः श्रममिमं सफलयामः । प्रार्थयामश्च
यज्ञकर्मनिष्ठानां शिष्टानां सद्वाशिष इति शम् ॥

इत्यावेदयिता,
सो. नरसिंहाचार्यः,
प्राच्यकोशागारपण्डितः, मैसूरु.

एतत्सूत्रव्यवहृताः व्याख्यासु तत्रतत्र विवृताः काञ्चित् संज्ञाः दर्शयामः

अक्षण्यारज्जुः—सपाद आयामः (अक्षणयेति निपातः कोणवाची) कोणगत-रज्जुः—कर्णरज्जुरिलर्थः.

अणू(कं) का—अणूकशब्दः पुरुषचतुर्थस्य वाचकः.

अपायम्य—अपकृष्ट्य (अपसार्य)

अभ्यसनम्—उपारि क्षेपः (आधिक्यसम्भादकः क्षेपः).

अरत्रिः—पुरुषस्य पञ्चमो भागः (पञ्चमभागीया इत्यप्यस्यैव नाम);

अरत्रिः—सकनिष्ठिकः करः.

आयामः—आयामशब्दो विस्तारप्रतियोगिवचनः.

उर्वस्थिति—पुरुषस्य षष्ठ्ये भागः (षड्भागीया इत्यप्यस्यैव नाम).

करणं—क्रियन्तेऽनेष्टका इति करणं दारुमयम्.

तिर्यङ्गानी—तिर्यगवस्थिता रज्जुः (पादेनायामः).

त्सरुः—रवस्याग्रिक्षेत्रस्य दशमोऽशः.

द्रोणः—अन्नाधारपात्रं (द्रोणशब्दो जलाधारस्य वाचकः दारुमयस्य सत्सरु-स्य चतुरश्रस्य च).

निमित्तं—क्षेत्रकोटिज्ञानहेतुशङ्कुः.

नियम्य—प्रतिमुच्य.

प्रधिकं—गमनाय प्रधीयते इति प्रधिकं ; तत्र पार्श्वधनुः.

पिशीलम्—मुष्टिक्तोऽरलिः इति केचित्.

पिशीलम्—प्रादेशः इति केचित्.

पिशीलम्—बाह्यारन्तरालं इति केचित्.

पुरीषम्—जलाद्री मृत्.

पुरुषः—पञ्चारलिः (दशवितस्तिः) विशातिशताङ्कुल्यः.

पृष्ठम्—विमातव्यक्षेत्रस्य मध्यम् । तद्वयवेषु शोण्यसपार्श्वव्यपदेशात् । यथा शोण्यसपार्श्वानां मध्यं पृष्ठं एवमिदमपि.

पृष्ठया--पृष्ठे भवा रेखा पृष्ठया.

प्रउगुम्—शकटस्य मुखभागः (त्रिकोणभागः) शकटस्य पूर्वभागः.

प्रतिमा—छादा (प्रतिष्ठितः).

प्रादेशः—प्रसारंते अङ्गुष्ठप्रदोशीन्यौ इति केचित्.

प्रादेशः—द्वादशाङ्गुलयोरेव वितस्तिप्रादेशयोः विधिभेदान्तर्ज्ञानेदः इत्यन्ये.

लक्षणं—विमातव्यक्षेत्रस्य कोटिपरिज्ञानोपायभूतं चिह्नम्.

लेखासमरः—लेखासम्पातः;

विपथः—चरणरथः (चारणरथः).

विहरणम्—विमातव्यव्यादिक्षेत्रस्य श्रोण्यसानां विविधसम्पादनावच्छेदः.

विहारयोगाः—अग्रव्यायतननिर्माणोपायमानरञ्जुदयः.

समाधिः—वेदादेससम्यगवस्थापनम्.

अङ्गुलसङ्ख्यापरिग्रहविशेषाः

तिलः	१४	अणवः
अङ्गुलः	३२	तिलाः
प्रादेशः	१२	अङ्गुलाः
वितस्तिः	१३	"
पदं	१५	"
अरत्तिः	२४	"
जानुः	३२	"
शम्या	३६	"
युगम्	८६	"
पुरुषः	१२०	"
अक्षः	४००	"

विषयालुक्रमः

विहारयोगव्याख्यानप्रतिज्ञा	1
प्रमाणशब्दार्थनिर्णयः	7
चतुरश्चेत्रसाधनोपायः तदुपपत्तिश्च	16
चतुरश्चावान्तरभेदानां साधनानि „	41
चतुरश्च मण्डलसाधनोपायः „	49
मण्डले चतुरश्चसाधनोपायः „	51
दक्षिणाग्रधायतनाविहारयोगः „	65
दर्शिकवेदिविहरणम् „	70
सौमिकवेदिविहरणम् „	75
महावेदिप्रमाणम् „	83
सौत्रामणीवेदिविधिः „	83
आश्वमेधिकवेदिविधिः „	86
निरूपगृहबन्धवेदिविधिः „	92
रथपरिमाणविधिः „	95
सौमिकोत्तरवेदिविधिः „	98
पदादिमानर्थकशब्देषु प्रसिद्धयनुरोधविधिः	101	
सदोमानविधिः „	104	
उपरवमानविधिः „	107	
गार्हपत्यचितोर्विधिः धिष्यविधिश्च „	115	
साम्राचिल्येषु क्रतुषु विहारयोगविशेषाः	125	

आपस्तम्बशुल्वसूत्रतद्वयापाठभेदाः

पू.	प.
2	4 तत्कलान्तरतो
,,	5 समापयेदित्येकम्
,,	6 "
,,	,, स्वात्योरन्तरेणे
,,	10 तत्र जलेन तं
,,	11 रज्वा मूलं
3	1 भूतये
7	5 निधिर्माधवा
8	13 दक्षिणाऽपसार्य
14	2 निरञ्छ (अयंभेदः सर्वत्र ग्राह्यः)
15	4 प्रचीना
,,	,, निहिता भवति
,,	7 येषा
,,	9 भागेष्वतीतेषु
,,	10 तेन
,,	19 खत्विमां
,,	19-20 न जहति तासां
,,	20 सन्दर्शनेनानुमापयेदि (एवं बहुत्र)
,,	23 समे शङ्कुं
16	15 आगन्त्वर्धेन चिह्नाय भागो नात्र
20	20 प्रमाणमभ्यस्य
21	3-5 रायतने चतुररात्रिमात्रे द्व्यरात्रित्यरतिमात्रे च लक्षणमिति । व्याख्यातमिति

पृ.	प.	
21	7-10	इष्टायां समपृष्ठयायामागन्तुं रज्जुमभ्यसेत् । अभ्यासार्थसमानाया यावन्तोऽशास्त्रहाधिकाः॥ अभ्यासं तं चतुर्धा संभुज्यैकोनिते चिह्नं कुर्यात् । सैकांशस्त्वायामः कर्णस्तिर्यक्त्रिरंश आयामः ॥
,,	15	चतुरश्चाच्च न परिगृह्यन्ते ।
25	120	सञ्चिदानम्
27	11-12	मानस्य तिलवर्गः—त्रीणि
28	5	कृत्वापि
29	6	णांसः । पूर्वस्मात्पाशमुन्मु
33	3-4	समस्येति चात्रापि संबध्यते । समस्यद्विकरणी ।
34	6	तस्याप्यविशेषं प्रमाणं ।
,,	7	पुनरर्धमागमयेत्
,,	9	प्रतिमुच्य मध्यमलक्षणेन
,,	12	तेनैवोद्गपसार्य उत्तरां श्रोणिमायच्छेत् ।
35	12	अन्त्ययो
,,	16	"
36	5	रज्जुःकरोति ।
38	19	त्रिकरण्या
41	12	निधनं दीर्घचतु
,,	17	पुरुषमात्रं दीर्घचतु
,,	18	पष्टिद्विशताङ्गला
42	7	छिन्नया चतुरश्च कृते
43	8	पञ्चतिलाधिकं चा पञ्चित्त
,,	11	तथा स्वयमेव
,,	,,	यथास्वमेव
,,	12	रज्जुः करोति सा चतुष्क
,,	15	चतुष्करणी छिन्ना
45	19-20	पार्श्वमानी इतरा पुरुषमात्री
,,	20	यत् क्षेत्रं पृथग्भूते

पृ.	प.	
46	8	ताभ्यामागन्तुना
47	8	पार्श्वमानीमितरां च पुरुषमात्रीमपच्छिद्य
„	10	समचतुरश्चः आगन्तुः
49	20	अवधार्य तत्र लक्षणम् ।
„	12	तत्र उत्तरं हित्वा
50	6	तावदागन्तुं
51	15	तावत्प्रायेण पार्श्वेष्वा
„	20-21	व्यासं समं पञ्चदशाधा
52	9	सूत्रकारदर्शनेन
53	11	विष्कम्भार्धवर्गितमेव
„	18	करण्यास्साधीश्चतस्रो
54	2	पूर्वोक्तमानीतं
„	8	वा त्रिशत्रिशतांशं
„	11	त्रिगुणाच्छतात्त्यर्थिंशत्तभागं स विष्कम्भः ।
„	12	त्रिशत्रिशतांशकं
55	10	चतुरश्रमादेशादन्यत्
„	12	त्युपरवादि ।
56	17-19	त्रिभिर्नव नवचतुरश्राणि भवन्ति । तथा
„	„	त्रिभिः कृते नवचतुरश्राणि भवन्ति । तथा
57	12	पञ्चप्रमाणान् पञ्चसङ्ख्यायुक्तान् करोति ।
59	4	सपादः । तेन
„	„	तेन सपादौ द्वौ
„	6	पुरुषांत्सपादान्
„	19	द्विप्रमाणायामपादपूरणत्वात्
„	15-16	अतस्तामपाकर्तुमाह—
„	„	अर्धस्य द्विप्रमाणादायामाः पाद
60	1	द्विप्रमाणं पुरुषमात्रं ।
„	„	तदानीय पादानां पूरणं यतः ।

पृ.	प.
63	8 मपारीमिते (वा)
,,	10-13 श्रूयते यावता वा चक्षुषा
65	3 प्रक्रमेष्विति
,,	4 सार्ववर्णिकी श्रुतिः
,,	7 दण्डादीनां प्रतिषेधः
,,	8 द्वादशप्रक्रमेति
66	5 गार्हपत्यस्य पुरस्तात्तस्यैव
,,	16-18 आगन्तुः । यदि षोडा तदा
,,	19 आगन्तुना सह विनृतीये माभूदिति
67	3 तृतीयप्रक्रमे विस्तारायामानि
,,	4-5 उत्तरस्यां आहवनीयमित्ये
,,	9 दक्षिणाम्ब्रेः प्रयोग उच्यते
70	1 दक्षिणत आयतनम् ।
,,	3 धिष्णियान्मण्डलं
72	15 त्रिभागोना वा
73	2 तर्त्यञ्जान्यामप्येवं
,,	3 ग्रतिमुच्य लक्षणेन पश्चादप
75	1 पुरस्ताच्च पाशं नियम्य
77	4-5 मातव्यौ । षोडशसु यशशङ्कुरुक्तः तस्मिन्
79	18 लस्य वृद्धिः व्याख्याता ।
,,	18-19 अग्निचित्ये तु
80	4 शिन्यां तस्य
,,	15 भित्तिरभ्यस्ताभि
80	14 पञ्चदशिकया पञ्चविंशिकया च
81	2 त्रिरभ्यस्ताभि
,,	19 षट्ट्रिंशिकादिभिः
83	12 छेदरहितान्येव भवन्ति । सच्छेदानि त्वन्यानि
,,	19 पदप्रमाणानि प्रक्रमप्र

पृ.	प.	
83	22	तिर्यगित्यरक्षिमानं
85	2	दक्षिणस्मादन्ताद्वादशसु
,,	8-9	(पञ्चयोः स्थाने)—चतुरथा भवीत तथा भूतायां गणयेत् ।
,,	12	पाशुकये
,,	19	अष्टदशिकेति
,,	”	न्यौ । अष्टिकापुरस्तात्तिर्यङ्गानी द्वाद
१६	3	नियम्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य पञ्चकेन
,,	9	निपात्य छेदं विप
,,	”	पूर्ववत् । ग्रेषिते नवद्वा
88	8	त्रिकोणमञ्जसा
,,	11	संस्वर्गेण कृते
,,	”	त्रिशतो विषमवर्गः
,,	15	ग्रहणम् ॥
		त्रिकरण्या +
89	12	इति यदा निरूढः
92	8-9	आहुः । रथाक्षमात्री पञ्चात्तिर्यङ्गानी
93	11	त्यजुलं वा ॥
94	17	पञ्चाङ्गुलमष्टार्धतिलाश्च
,,	20	तृतीयमेव लक्षणमुच्यते ।
,,	”	प्रक्रमं माभूदिति
94	21	बाह्यच्छद्वपर्यन्तपक्षे
95	7	रथेषाप्रमाणमेतत् अष्टाशी
97	21	अन्ये तु युगं
98	3	पञ्चवन्धवदेवेयम् ।
,,	14	दशारक्षिरज्ञाः पाशौ
,,	16	केचिदिच्छन्ति । तच्च; आज्यं
९९	13-14	शौल्खेन पञ्चाच्छा
100	16	पशापदायाममेव मानं वेणुवत् । केचित् स्वतन्त्रं

वृ.	प.	
101	15	लक्षणेनोक्तेन (मार्गेण) वर्गेण ।
103	17	एषु मानार्थेषु
104	2	अंहीयसां
"	7	पञ्चमयोः श्रोण्यसान्ति
"	9-10	मातव्यमिति सदसशश्रुतिः । करणमुक्तम् ।
"	15-17	निहन्यात् । सदस आयामः ।
105	2-3	हविर्धानेन पञ्चमानं
"	4	ग्राहं अपेक्षितत्वात् ।
"	5	स्तारं दशायामं
"	7	गपसार्य दशप्रक्रमे
"	11-12	एवं त्रिशङ्कुना वा
106	24	प्रक्रमेण माने अष्टादशारत्तिः ।
"	25	प्रयोगकाल एवोक्तः
110	19	तत्कोणाः पञ्चमोनेषु
"	22	आश्रीभ्रमार्जलीयौ
111	1	षष्ठे शङ्खौ हविर्धानं पञ्चके सद्विपञ्चमे ॥
"	14	शम्या सर्वत्र चात्वालो
114	2	धव्यायामेन मण्डलं
"	17	चतुर्धा सम्भुज्य
115	7	भवति तथेतरत्रिभिस्तु
"	14-15	संयोजयेत् । चतुरश्चे नवेष्टका
"	16	नव द्वादशा एकविंशति
116	6	मण्डलायां मृदो देहान्
125	6	चतुरश्चार्धेन सविशेषेण
"	14	प्रध्यन्तं तु त्रिकोणम् ।
"	15	षड्विंशतिकं अष्टाविंशति तिलद्वयोन
127	3-4	षष्ठजुलव्यासं नवतिलोन
"	16	सपञ्चतिलं तद्दनुरिव
"	17	लाश्शारः । मार्जा

पृ.	प्र.
127	18
130	8
,,	12
135	8
136	5
,,	6
,,	I2
,,	13-14
140	4-5
,,	20
,,	15
141	8
,,	17
145	21
146	20
147	10
,,	17
148	7
,,	,,
,,	10
,,	15-17
149	6

शाङ्कुलं धनुरिव
 चतुरश्राणि आत्मना सह ।
 करोति । उत्तरेण वा? उत्तरतश्चो
 वितस्त्येच्छन्
 प्रादेशेन वृद्धेः पक्षिकत्वमेव ।
 यदेतदिष्टकानामष्टा
 उद्गायताः पश्चाद्वा ।
 ताभ्यामुत्तरदक्षिणोऽध्यैष्टके
 च्छानि सप्तविधवाक्यशेषत्वात्सप्तविधमर्ग्गिं प्र-
 कृत्य किमिति
 सप्तविधे सप्तस्वर्धे
 इति कृत एतल्लभ्यते ।
 आकृतिविशेषस्याश्रुत(ति)त्वात्
 करोति । मध्ये तृतीयं । तथोर्मध्ये ।
 चतुर्दशाङ्कुलयो दशतिलाधिकाः ।
 वैदैकादशभिः पुरुषै
 अथवा यावन्तोऽग्नेः पुरुषाः तैर्द्विगुणौः पुरुषा-
 ङ्कुलीर्हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं पुरुषा-
 ङ्कुलयः । यथा अर्धनवमपुरुषौ सप्तदशभिर्हत्वा
 पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं पूर्वोक्ता एवाङ्कुलयः ।
 षोडशसहस्राणि त्रीणि शतानि विंशतिश्च ॥
 तन्मूलम् ।
 चतुश्रव्यत्वारिंशादङ्कुलयः
 क्वचिदैककस्मिन्
 पक्षे पुच्छे वा निधीयेरन् ; तदा ।
 पुरुषमात्रेण वेणुना
 आन्तात्पूर्वाच्छङ्कनिमित्ताच्चतुरश्रपूर्वान्तादिति
 यावत् । उन्मुच्य
 लेखान्तयोरितरे

पृ.	प.
150	1-2 इत्यादि पूर्ववत् ।
,,	3-8 त्युक्तम् ।
	गतमेतत् ।
,,	12 पुरुषं चतुरश्राक्षण्या समं षष्ठयातो चा
,,	13 प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्
152	19 त्रिषु तिर्यञ्च वेणुं प्रतिमुच्योन्मुच्य उत्तरा
153	16 वचनमेकविधार्थम्
,,	19 तत्क्षेत्रं पूर्ववद्विभज्य सम
154	8-10 यमेन मूलम् सदा भवेत्साप
,,	14 कृत्वा चितैषा यदेक
157	19 अष्टाङ्गलेन तावत्पञ्चमम्
159	15 पञ्च चौडानां च
161	16-17 प्रतीचीरूपदधाति
,,	17-20 त्याचीः प्रतीचीः-प्रत्यगायताः । प्राचीः-प्रागायताः
163	15 मात्रं सर्वतः परिगृहीतं
,,	21 नवधा विच्छिन्न्यात् ।
164	2 अतः प्रादेश उच्यते ।
,,	2 मध्ये द्वयमुपधाय
167	13 आत्मन्येव दशोत्तरतः
178	13 वचनात् न युज्यन्ते ।
183	14-15 प्राची श्रोण्यस्योः प्रतीचीः ।
,,	21 पञ्चमभागीयाभिः
184	2-3 प्रादेशक्षेत्रे प्रादेशापक्षे
188	2-3 विशयाः पुच्छाप्यये
,,	10 पुरस्तादधस्ताच्चोपधेयाः

पृ.	प.	
196	20-21	द्वितीयायां नित्यमेका त्रयोदशी । द्वादशी च चतुर्थी च । तेभ्यो
,,	22	त्रयोदश्योरेकादशी पादा ।
202	21	तिलैः ऊना अन्तरा चतुष्पुरुषा रज्जुः द्विस्तावतीं भूर्भिं करोति ।
203	1	तया रज्जा विहृत्य
,,	9	शतं द्वादश्यः । चतस्रो
207	11	पार्श्वमालीमध्ये च
,,	17	त्रिसप्तकैस्तिलैस्साधैः
208	4	भूताः इष्टकाः कारये
211	2-6	फलकं तक्षेत् नवर्त्रिशदङ्गुलं
,,	9	मेकं, द्वार्त्रिशदङ्गुलं
,,	11	पञ्चशदङ्गुलं चतुर्भिं
,,	13	पूर्त्मङ्गुलपः॥५॥
214	16	उपधाने ऽवान्तरदेशान्
217	20	षष्ठिशत्यङ्गुलं
219	1	तस्याग्रतो वा मध्येऽर्धाः ।
225	2	समूहन्निवेष्टका
226	2	व्याख्यातः ।
233	10-11	संपद्यते । तथा प्रादेशे ह्येताश्चाष्टौ प्रादेश
,,	13	शिष्ठे त्रिपुरुषे
237	3-4	पुरस्तात्सन्नामः
,,	6	शोः । दृष्टिणस्य पक्षस्यापरयोः के द्योरपरयोः रन्तौ नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन प्राग- पसार्य शङ्कु निहन्यात् । एवं पुरस्तात्पूर्वयोः कोऽयोरन्तौ नियम्येत्येवमादि । स निर्णामो- नमनं पक्षयोः ।
237	14	तादृग्विधं चतुरश्च एवमुत्तरतश्चान्त्यम् ।

पृ.	प.	
237	16-17	ताव+स्यात् तौ चतुरथौ यौ पार्श्वस्थौ । तावक्षणयाकरणे- णेनालिखेत् । यथाऽन्यये आत्मसन्धौ अर्धपुरुष- मात्रं कृतं पूर्वस्य भवति । सुच्यमिव दक्षिण- मंसमेवमिवोत्तरं । एवंकुतेऽन्यूधे अर्धपुरुषमात्रं भवति ।
,,	17-18	शिरस्य+तयेत् शिरस्थानेऽर्धपुरुषप्रमाणेन चतुरथं कृत्वा तस्या करण्या अर्धादारभ्य तावत्येवार्थं मध्ये निपात- येत् । ‘त्रिस्त्रः परिशिष्यन्ते’ इत्युपरितने वक्ष्यति । तत्रापि त्रिस्त्रशिर इत्युक्तम् ॥
238	4	शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरथं
243	16	व्यासं पुरुषं प्रतीचीन
245	2	मेषयुद्धवत्
251	15	श्रोण्यौ चैव
”	16	चतुर्थर्योऽष्टौ स्यापि दक्षिण
258	15	स्त्रौवव
264	21	पुरुषमात्रस्य षोडश
265	7	र्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्याम्
275	21	दक्षिणत उत्तरतथ्य
291	6-7	कथमास्त्रान

सव्याख्यस्यापस्तम्बशुल्पस्त्रस्य संशोधनम्

पृ.	प.
6	7 करिष्यन्
10	3 आयामार्थं
,,	5 बद्धा
15	2 यावदा+द्विर्वा
,,	21 पतानि
16	10 विहरणविधि
,,	15 आगन्त्वर्धेन
17	15 मपायतायां
28	19 लक्षणेषु च
33	14 रज्जूः
,,	प्रथमः खण्डः
34	6 कपर्दिभाष्यम्
39	2 उक्तस्समासः
,,	5 नानाप्रमाणयोश्च तुरश्रयोस्समासः (सुत्रमिदम्)
43	21 रज्जुरिति
49	10 पार्श्वमान्यौ प्राच्यौ
50	5 साऽनित्या मर्णलं
51	12 कोट्यामक्षणया
52	8 वेदिर्मातव्या
53	15 तस्यान्नेमण्डली
54	8 समभ्यस्य
,,	15 परस्परविरोधः
,,	20 दक्षिणे पक्ष इत्यादिषु च
57	5 द्वाभ्यां+चत्वारि

पृ.	प.
"	6 त्रिभर्नव
"	स्पष्टम् ।
58	23 सपादौ
59	1 सपादो
"	11 अर्धप्रयत्ने (इदमस्थानपतितम्.)
60	6 तृतीयः खण्डः (इदमस्थाने पतितम्)
"	15 एकमेकेन
62	11 अथात्यन्तप्रादेशः (इदं 6पं. योज्यम्)
"	11 यावता+कोट्यां (इति पाठ्यम्)
"	15 (अर्ध+एन्त्वात्) (इति पाठ्यम्)
"	19 तृतीयेन नवमी
63	20 योगविधिरुच्यते
65	8 चक्षुषा यावन्तं
66	2 विधानार्थमाह
"	8 इत्याह—
70	3- धिष्णियान
"	15-16 अस्याः श्रुतेरर्थं विमानविधिनैव व्याच्छे (73पृ. त्र्यात्प्रात् पाठ्यः)
72	10 थर्थात्
"	3 एवंस्योरन्तौ
"	15 पाशौ कृत्वा मध्ये लक्षणं च कृत्वा
"	17 संयोज्य अन्तौ समस्य
76	5 नैवापायम्य
77	5 प्रतिमुच्य प्रथमनिहते शङ्कौ त्रिकं साभ्यासं पञ्च
80	2 पदार्थशदङ्गलैन
"	21 इयंपङ्किरहानुपयुक्ता
81	18 द्वादशिका+श्रोणी
83	10 अथ चतुर्थं विहरणमाह (इति योज्यं)
"	21 पदेनैव मानार्थं

पृ.	प.	
83	23	तिर्यगिति
85	14	त्रिकरणी
89	19	अध्वर्योरेव । कुतः?
91	20	स्याध्वर्योवा
92	17	छिद्रे
98	9	तासिः
,	16	इत्युकं भवति
103	34	कुण्डलित
104	2	पुरस्तादित्यस्य
114	2	सहमण्डल
116	14-15	तावत्संख्याकानि तान्यबलिख्य
125	8	प्रधिकं त्रेधा विभजेत् ।
,	10	प्रधिमध्यं प्राधन्तमिति (प्रथि इत्यपाठः)
127	1	व्यासाः । अष्टुकानां
129	11	चोदना नापि श्येनः
130	1	श्रित्य अन्ये
,	4	स्थण्डलार्धं
,	7	एवं त्रीणि
,	9	पक्षं
,	11	दक्षिणं पक्षं
134	6	इत्यरत्नप्रमाणेन सौमिकी वेदिरीरिता ।
135	21	अर्थान्तरत्वात्
,	23	इष्टकाप्रमाणार्धं
136	12	पक्षाग्रयोर्मध्ये
,	15	अप्यययोश्च
137	15	तद्वितः
140	6	पक्षपुच्छात्मनां
141	4	भागीयाक्षेत्रे
146	10	सपक्षपुच्छत्वमेक

पृ.	प.
148	3 मकरणीं विधाष्टमकरणीमिति ।
149	5 तस्मिन्
,,	17 वेणोश्चिद्रदं प्रतिमुच्य
150	16 शङ्कौ पुरुषमात्रं प्रतिमुच्य
152	16 पुच्छे
157	12 पुरुषस्य पञ्चमो+त तृतीयम् (सूत्रमेतत्)
163	12 मात्रार्थेष्टका
,,	18 त्सर्वमग्निक्षेत्रं
167	19 प्रत्यगायताश्च । + प्रागायताः (अधिकोशः पुस्तकान्तरे
173	17-18 त्रिष्ठाहस्ते
183	11. आत्मानं पड़ज्जुल
,,	16 पञ्चमभागीयास्सपादाः
189	2 ऊनद्रव्याधक
,,	9 राले पञ्चस्यः
,,	14 रण्णको विष्वयरत्तिभिः ।
196	19 त्रयोदशी पादरीतिः । तत एका
202	9-10 गुणफलासिद्धिर्नाम्नः
,,	11-12 गोदोहनादिवदुणफलान्येतानि ।
206	22 उभयतः ग्रउर्गं
207	6 नित्योभयतः
,,	7 उभयतः प्र+कारयेत् (सूत्रमिदम्)
,,	13 सार्धमीषाप्रमाणम् ।
210	20 भिरुपदध्यात् ।
213	11 इति द्वादशः खण्डः (इदमस्थाने परितम्)
217	9 रज्जू कृते
,,	17 व्यक्तसुक्तं
218	3 त्सर्वग्रे
,,	14 नवेष्टकाः

पृ.	प.
219	5 भेदास्स्युः
"	० तु श्मशाने च
"	11 प्राच्यस्स्युः
221	10 व्यत्य+र्णत् गतम् (इति पाठ्यम्)
249	10 द्वितीयचतुर्थ्योश्च+मेकैकाम् (इदं सूत्रम्)
"	15-17 पुच्छदेशे + उदीचीश्च (इदं व्याख्यावाक्यम्)
256	13 व्यत्यासं + र्णत् (सूत्रमिदम्)
251	10 षष्ठ्यश्चाष्टौ
258	9 पक्षं चायामः
259	2 ग्रागायत्रं
"	5 नितोशात्प्राचीनं
"	6 तत्पक्षनमनम् ।
"	12 भ्यापरान्तावालिखेत्
264	31 फलकैः

श्रीः

आपस्तम्ब शुल्वसूत्रम्.

कर्पार्दिभाष्यसहितम्.

उक्ता यज्ञाः । तेषां अग्न्यायतनानि नियतप्रमाणानि
नियतदेशानि । तेषामायामविस्तारान्वक्तुकाम आह— विहार
योगानिति—

विहारयोगान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

विहृयन्तेऽस्मन्नग्रय इति विहाराः प्राग्वंशादयो गार्ह-
पत्यादयश्च । युज्यतेऽनेनेति योगः रज्जुविशेषः । विहाराणां
योगो विहारयोगः । ^१विहरणमेत्र वा विहारः । तेषां योगो
विहारयोगः । तस्य क्रृत्स्नं प्रतिपादनमित्यर्थः । योगानिति
बहुवचनं बहुभिः प्रकारैर्दर्शयितुम् । दर्शनं च प्राधान्य
प्रतिपत्त्यर्थम् । यथा रथादयो नियताऽङ्गप्रमाणा एकस्मन्नङ्गे-
पि मात्रया विहीयमाने सम्यक् न गच्छन्ति एवमग्न्यायत-
नादीन्यापि मात्रया विहीयमानानि साधनभावं न गच्छन्ति
तस्माद्यत्नेन सम्पादनीयानि. सर्वत्र विज्ञायत इति श्रुति-
नामुपन्यासात्सर्वथा आयामादय उक्तैरेव मार्गेस्सम्यक्सम्पा-
दनीयाः । आयतनानां भ्रेषे च प्रायश्चित्तेन भवितव्यम् ।

^१विहारसम्पादनार्थान् रज्जुविशेषान्व्याख्यास्यामः प्रतिपादयाम इत्यर्थः.

अमुमेवार्थं प्रदर्शयितुं शुल्बान्तरे 'अथातः' शब्दौ प्रयुक्तौ—
‘अथाऽतो विहारयोगान्’ इति ।

आदितस्तावदिशां ग्रहणं वक्तव्यमनेनाचार्येण नोक्तम्
तच्छुल्बान्तरतो ग्राह्यम् । “कृतिकाः स्विवमाः प्राचीं दि-
न परिजहति । तासां दर्शनेन मापयेदित्येकम् । श्रोणाद-
नेन मापयेदित्येकम् । चिद्रास्वात्योरन्तराळेनेत्यपरम् ।
इति भगवता बोधायनेन प्राग्नवशमानमधिकृत्योक्तम् । कृ-
कादयो यत्र निलीयन्ते सा प्राची दिग्मिति चित्रास्वात-
र्थध्ये उद्कमवस्थाप्य प्रतिविम्बं दृष्टा ग्राह्यम् । अथ
यत्र देवयजनं, मृज्जलेन तं देशं समीकृत्य मध्ये
निहत्य शङ्कप्रमाणया रज्जा मण्डलं परिलिख्य शङ्क-
यां ग्रं पूर्वां है यत्र मण्डललेखां स्पृशति तत्र शङ्कं नि-
निर्गमवेलायां चाऽपराह्ने । तौ पूर्वापरौ । सूक्ष्मपिच्छन् श्वो
पूर्वां है शङ्कच्छायाग्रेरेखायामेव लक्षणं कृत्वा शङ्कलक्षणं
न्तरालं प्रतीच्यां दिशि यश्शङ्कः तं प्रसपसारयेत् उप-
देशं प्रति ।

आपस्तम्बशुल्बसूत्रव्याख्या करविन्दीया

ओमित्येकाक्षराख्येयं वन्दे वाञ्छनसातिगम् ।

पश्यन्ति¹ कवयो यद्धि तद्विष्णोः परमं पदम् ।

लक्ष्मीसहायमतसीकुसुमच्छवि शाश्वतम् ।

ज्योतिर्मे हृदये भूयात्सदा रजीवलोचनम् ॥

¹ सूर्यो.

आपस्तम्बाय मुनये नमो वेदार्थभूमये ।
 यत्सूत्रसक्तास्तिष्ठन्ते¹ यज्ञश्रुतिकुपारिकाः ।
 तत्सूत्रशुल्बव्याख्येयमक्षरार्थविवोधिनी ।
² करविन्दाधिपेनाद्य क्रियते भाष्यकृन्मते ॥

यज्ञव्याख्याप्रतिज्ञां कुर्वता भगवताऽपस्तम्बेन व्याख्येयतया
 हविर्यज्ञाः सोमयज्ञाः पाकयज्ञाश्च प्रतिज्ञाता व्याख्याताश्च ।
 तत्र तावदैष्टिकसौमिकपाण्युबन्धिकदार्ढीहोमिकाः समविषम
 धनुर्मण्डलचतुरश्रव्यत्रनानाश्रयो गार्हपत्यायतनप्रभृतिचित्येष-
 कापर्यन्ता नियतपरिमाणदेशविशेषास्तत्रतत्रोक्ताः, तेऽपि मात-
 व्या इति तद्विमानं प्रति साधनभूतरज्जादीनां साधनभू-
 तस्यैतावती रज्जुरेतावतः क्षेत्रस्य करणीति स्वरूपमात्रेण
 ज्ञातुमशक्यत्वात्त्विपादनमवश्यं कर्तव्यमिति यज्ञव्याख्याना-
 नन्तरं विहारयोगव्याख्या क्रियते—

विहारो विहरणम् । योगस्तत्साधनम् । विहाराणां-
 योगाः विहारयोगस्तान्व्याख्यास्यामः प्रतिपादयिष्यामः । वि-
 पूर्वो हरतिः क्रीडापञ्चलनवन्धनसंचरणविमानाद्यनेकार्थकः ।
 तत्क्रियाविशेषसम्बन्धादेव देशादिषु तत्रतत्रार्थे विहारव्य-
 पदेशः । अत्र तु विमानवाची । युजिश्च द्विविधः—समा-
 धिवाची संबन्धवाची च । अत्र तु समाधिवाची । वेदादे-
 ससम्यगवस्थानं समाधिः, ‘स समावैः’ इत्यत्र वक्ष्यते ।
 युज्यन्ते एभिरिति योगाः, विहरणोपायभूता रज्जादयः ।
 ‘पृष्ठच्यान्तयोः’ इत्यादिना विमातव्यस्य वेदादिक्षेत्रस्य श्रो-

¹ यजुश्कुति.

² करविन्दाधिपेनेन (करविन्दाधिपेनामिधीयते).

प्यंसानां विविधसंपादनावच्छेदो विहरणम् । तत्साधनभूता
रज्जुदयो विहारयोगः, तान्वचाख्यास्यामः । व्याख्यानं नाम
सति सन्देहे बलवता हेतुनोपपाद्य विवरणं, यथा—‘सम
चतुरश्च अनुपपदत्वाच्छब्दस्य मानार्थेषु यथाकार्यीशब्दार्थस्य
विशयित्वात्, इत्येवमादिकम् । ननु कुतो विहारस्य भाववा
चित्वं, कुतो वा तस्य विमानपर्यायत्वं, कुतो विहरणस्य
वेद्यादिसम्बन्धः, कुतो वा तत्र रज्जुदीनां करणत्वं, कुतो वा
युजेस्समाधिवचनता, कथं वा रज्जुदीनां समाधिसाधनत्वं
किमर्थो वा रज्जुदिषु योगव्यवहारः? उच्यते—‘उक्तं विहरणं
‘व्याख्यातं विहरणम्’ इति भावप्रत्ययनिर्देशात् भाववचनो
विहारशब्दः ‘तदेकरज्जु विहरणं’ ‘रज्जु वा विमाय’
इति रज्जुकार्ये विमानविहरणयोरत्र दर्शनादुभयोः पर्याय
त्वम् । ‘एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति’ इत्यनेन
विहरणस्य वेद्यादिसम्बन्धः । ‘आगन्तुचतुर्थमायामश्चाक्षण-
यारज्जुः प्रमाणमात्रां रज्जुं’ इति तत्र तत्र करणीषु रज्जु
व्यपदेशित्ववशात् पार्वमानी तिर्यङ्गानोति करण्यष्टादशकर-
णीति तत्रतत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् रज्जवेति तृतीयाश्रुतेश्च रज्जूनां
विहरणे साधनत्वं अत एव हेतोरेतत्कर्म शुल्बमित्याचक्ष-
ते । आचार्या एतं ग्रन्थरार्थं ‘स समाधिः’ ‘अथाऽपरो
योगः’ इति वक्ष्यन्ति । तेन ज्ञायते युजेस्समाधिवचनता ।
युजेरर्थस्य समाधेविहरणसाध्यत्वात् । विहरणसाधनान्यपि
योगसाधनानि भवन्तीति रज्जुदयो योगा इत्युच्यन्ते । वि-

¹ स... मात्राऽपि...,

हारयोगपरतां ज्ञापयितुं विहरणसाधनेषु योगव्यवहारः । यो-
गग्रहणं किमर्थं ? साधनत्वप्रतीक्षार्थमित्युक्तम् । एवं तर्हि न
वक्तव्यं दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इत्यादिषु प्रतिज्ञानन्तरं
साधनान्येव व्याख्येयतयाऽवगम्यन्ते । एवं तर्हि योगग्रहणं
मानसाधनेषु प्राधान्यख्यापनार्थं । किं तत् प्राधान्यम् ? यद्यपि
पदवेष्वादीनि मानसाधनानि सान्ति, तथापि तैर्विमाने बहु प्रय-
त्रसाध्या सम्यग्वेद्यादिक्षेत्रसमाधिसिद्धिः, रज्जुसीरादिभिर्विं-
माने^१ तस्याः सिद्धिरीष्टकरीत्येतदत्र प्राधान्यं ! ननु रज्जुदीनां
विहरणसाधनत्वं लोकतोऽपि सेत्यति, किमर्थमिदमुच्यते विहार-
योगान्वचाख्यास्याम इति ? उच्यते— सत्यं सेत्यति । तथाऽ
पि कालवैशस्याप्यङ्गत्वादुक्तप्रमाणस्य देशस्य^२ तिलमात्रप्र-
माणादपि न्यूनाधिकभावे सत्यङ्गवैगुण्यं स्यादिति मन्यमान
आचार्यो रज्जुदीनामसन्दिग्धमीष्टकरमुपायभावं स्वयमेव प्र-
तिपादयितुमिदं ब्रूते । अतो न्यूनाधिकभावे परिहरणीये
सति प्रमादादसामर्थ्याद्वा यदि भ्रेष उपजायते तत्रावश्यं
प्रायाश्चित्तं कर्तव्यमित्येतदर्थमिदमुच्यते ‘विहारयोगान्वचाख्या-
स्यामः’ इति । अथवा विहियन्त इति विहाराः इति व्यु-
त्पत्त्या वेद्यादयो देशविशेषा विहाराः । योगाश्च तत्सं-
पादनोपायभूतास्त एव रज्जवादयः । अत्र केचिन्नियतदि-
क्षसंयोगादीनां वेद्यादीनामज्ञातदिग्विशेषैः पुरुषैर्विहरणं कर्तु-
मशक्यमिति दिग्विशेषज्ञापनार्थमादावेव दिशं लक्षणीकुर्वन्ति ।
यथाऽह भगवान् कात्यायनः—

^१ सा.^२ मात्रयाऽपि.

‘समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसमितया रज्जा
 मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोःशङ्कुग्रच्छाया
 निपतति सा प्राची । तत्र शङ्कुं निखाय तदनन्तरं
 रज्जुऽभ्यस्य पाशौ कृत्वा शङ्कौः पाशौ प्रतिमुच्य
 लक्षणेन दक्षिणापायम्य मध्यमशङ्कुरेवमुत्तरतस्सोदीची’

इति । अस्यार्थः—अथ यत्र शुचौ देशे देवयजनं
 कारण्यन् भवति तं देशं जलेन समीकृत्य मध्ये शङ्कुं
 निहस ^१शङ्कुसमितामेकतःपाशां रज्जुं कृत्वा शङ्कौ प्रतिमुच्य
 तया मण्डलं परिलिख्य मण्डलरेखायां पूर्वाङ्गे यत्र शङ्कुं
 ग्रच्छाया निपतति तत्र बिन्दुं कुर्यात् । अपराह्ने च लेखायां
 यत्र सा निपतति तत्र बिन्दुं कुर्यात् तौ पूर्वपरौ बिन्दू
 सा च प्राची दिक् । बिन्दोर्द्ययोश्शङ्कुं निखाय तदन्तर-
 द्विगुणां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा शङ्कौः
 पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य लक्षणे शङ्कुं कुर्या-
 देवमुत्तरतोऽपि लक्षणेनापायम्य शङ्कुं कुर्यात् । तौ शङ्कुं दक्षिणो-
 त्तरौ सा उदीची दिगिति । तथा ज्योतिर्ज्ञाने ।

इष्टमण्डलमध्यस्थशङ्कुच्छायाग्रवृत्तयोः ।

योगाभ्यां कृतमत्स्येन ज्ञेये याम्योत्तरे दिशौ ।

इति । एवमन्यैरपि बहुप्रकारं दिशां ग्रहणं तत्र
 तत्रोक्तमिति प्रसिद्धत्वोद्वाचार्येणोह नोक्तं । प्रमीयतेऽनेनेति
 व्युत्पत्त्या पार्श्वमान्यादीनां प्रमाणत्वे सिद्धे प्रमाणमिति परि-
 भाष्यते ॥

आपस्तम्बशुल्बसूत्रव्याख्या,

सुन्दरराजीया.

आपस्तम्बेन योऽयं व्यराचि भगवता शुल्बसंज्ञो गभीरः
प्रश्नोऽर्थं तस्य भाष्यप्रभृतिषु कथितं विस्तृतं वीक्ष्य कृत्स्नम् ।
संक्षिप्तोद्घाधनार्थं कुशिककुलनिधेमधवार्यस्य यष्टुः
पुत्रशुल्बप्रदीपं विवरणमधुना सुन्दरो निर्मिष्यते ॥

विहारो विहरणं, चतुरश्रादिरूपेण भ्रमेः करणम् ।
तस्य योगाः उपायाः ।

कपर्दिभाष्यम्.

यावदायामं प्रमाणम् ॥ २ ॥

यावदायाममित्यव्ययीभावः । यावदवधारण इति ।
किमत्रावधार्यते? आयामः । आयाम एव प्रमाणमिति न,
तिर्यङ्गमान्यक्षणया रज्जु । ताभ्यामपि विहरणस्य शक्यत्वात् ।
प्रमाणसंज्ञायाः प्रयोजनं ‘प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेदिसायाम
संप्रज्ञानार्थम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

याव + माणम्.

यावच्छब्दः परिमाणवाची, आयामशब्दो विस्तारप्रतियो-
गिवचनः । ‘यावदवधारणे इनि समासः । यावानायामस्तावत्
प्रमाणं भवति, किमत्रावधार्यते? आयामपरिमाणमेव प्रमाण-
मिति । तदत्राऽयामस्य द्विगृणत्वात्तदाश्रयभूतरज्जुादप्रमाण
मिति । अस्य प्रमाणं तिर्यगादिषु प्रयोजनम्,

कपर्दिभाष्यम्.

तदर्धमभ्यस्याऽपरस्मिस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति ॥ ३ ॥

तदिति प्रमाणं परामृश्यते । तदर्धं अभ्यस्य प्रक्षिप्य प्रमाणस्योपरि अपरस्मिस्तृतीये षड्भागोने लक्षणं करोति । अभ्याससहितं प्रमाणं उभयतः पाशौ कृत्वा ऽपरस्मिन् भागे तृतीये लक्षणं निरञ्जनं करोति । आयामस्य षड्भागोने लक्षणं कुर्यात् ॥

पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति ॥ ४ ॥

पृष्ठे भवा पृष्ठ्या । तस्या अन्तयोश्चक्कु निहस तयोः पाशौ प्रातमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य निमित्तं करोति, लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य यथा षड्भागोना तिर्यग्यानी शिष्टाऽक्षणया रज्जुः एवमपसारयति । निमित्तं निहन्यात् ॥

करविन्दीया व्याख्या.

तदर्ध+करोति.

इदानीं तावदैष्टिकसौमिकपाशुबन्धिकानां प्रयेण दीर्घचतुरश्रत्वाच्चदनुरूपं विहरणमुच्यते—

प्रसाणमित्येव तच्छब्देनायामभूतं प्रमाणं परामृश्यते । त्रस्यार्थं तदर्धं, अभ्यसनमुपरिक्षेपः, अपरस्मिन् पश्चाद्भावि-

न्यागन्तौ, तृतीये प्रमाणार्थाभ्यां सह तृतीये, षड्भागोने—षष्ठो भागष्षट्भागः तेन भागेन हीने तस्मिन्नेव तृतीये, लक्षणं-लक्ष्यते येन तछक्षणं विमातव्यक्षेत्रस्य कोटिपरिज्ञानोपायभूतं चिह्नं करोति कुर्यात्, पृष्ठचान्तयोः—विमातव्यक्षेत्रस्य मध्यं पृष्ठं, कुत एतद्वगम्यते? तदवयवेषु श्रोण्यसपार्थव्यप-देशाद्यथा श्रोण्यसदेशपार्वीनां मध्यं पृष्ठं एवमिदमपीति! तत्र भवा रेखा पृष्ठचा। तदन्तयोश्चकुं निखाय रज्जवन्तौ पाशौ कृत्वा तयोर्नीयम्य प्रतिमुच्य लक्षणेन चिह्नेन दक्षिणापायम्य—दक्षिणतोऽपकृष्य रज्जुं तत्र निमित्तं क्षेत्रकोटि-ज्ञानहेतुं शङ्कुं कुर्यात् ।

कपर्दिभाष्यम्.

एवमुक्तरतो विपर्यस्येतरतस्स समाधिः ॥ ५ ॥

एवमुदगपसार्य पूर्वत्कुर्यात् । विपर्यस्येतरतः पूर्वस्माच्छङ्कोः पाशमुन्मुच्यापरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्चेत् । अपरस्माच्छङ्कोः पाशमुन्मुच्य पूर्वस्मिन्प्रतिमुच्चेत् । स विपर्यासः । तं कृत्वेतरतः अंसौ तेनैव प्रथमकृतेन षड्भागोनेन लक्षणेन दक्षिणमंसं उदगपसार्योत्तरमंसमिति स समाधिः । उक्तेन मार्गविशेषेणापादिताः पार्थमान्यादय इति समाधिः ।

करविन्दीया व्याख्या.

एवमुक्तरतोऽपि विकृष्य रज्जुं निमित्तं कुर्यात्,

विपर्यासो रज्जवन्तयोः पूर्वं पार्श्वं पाश्चिमे शङ्कौ-

पश्चिमं च पूर्वस्मिन् कृत्वा इतरतः कृतनिमित्तात् प्रदेशादन्य-
त्र तत्र च दक्षिणत उत्तरतश्च विकृष्ट्य निमित्ते कुर्यात् ।
एतदुक्तं भवति—अयामार्थं प्रमाणे प्रक्षिप्य प्रक्षिप्तं षोडा वि-
भज्य तस्मिन् अन्तादारभ्य पञ्चसु भागेष्वतीतेषु लक्षणं
विकर्षणार्थं बलवत्सूक्ष्मरज्जवादि बद्धवा साभ्यासस्य प्रमाण-
स्यान्तौ पाशौ कृत्वा पृष्ठचान्तयोश्चकुं निखाय तयोः प्रति-
मुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं कुर्यात्, उत्तरतोऽप्येव-
मेव विकृष्ट्य शङ्कुं कुर्यात्, रज्जवन्तौ त्रिपर्यस्येतरास्मिन्नापि
प्रदेशे शङ्कुद्रव्यं कुर्यादिति,

ननु अपरग्रहणं पूर्वतृतीये लक्षणव्यावृत्त्यर्थं किं न
स्यात्, तत्रापि तस्याविरोधादेव न स्यात् । तर्हि मध्यमतृतीयं
व्यावर्त्य पूर्वापरयोः प्रदर्शनार्थं भविष्यतीति चेन्नैतत्—यद्ये-
वमिष्टमभविष्यत्तर्हि स्पष्टतरम्मध्यमे तृतीय इत्येवावक्षयत्, न
चासौ तत्त्वोक्तवान् । अथ मन्यसे? तदर्थमभ्यस्यापरस्मि-
न्नित्युक्तेऽभ्यासादन्यत्, प्रमाणमपरं प्रतीयते, सामर्थ्यात्तत्र
तृतीये लक्षणं भवत्वाति, नैतदपि युक्तं—यद्यमागन्त्वा-
यामाभ्यासः इति आगन्त्ववयवस्याक्षणयारज्जुशेषतां वक्ष्यति ।
^१महावेदिमाने च षट्क्रिंशिकायामष्टादशोप॑शमस्येत्यादौ पञ्च-
दशिकेनैवापायम्य श्रोण्यसानां विहरणं वक्ष्यति, तेनात्रा-
भ्यासागन्तुरेवापरः, तत्र षड्भागोने निरञ्जनमिति विज्ञा-
यते । ननु यद्यागन्तुपरोऽपरशब्दः तर्हि षड्भागोने लक्षण-
मित्येतावदेवालं, किमर्थः तृतीयशब्दः, नैवास्य प्रयोजनं
पश्यामः, उच्यते—अस्त्येवास्य प्रयोजनं, ^२किं तत्, अत्रोच्यमा-

^१ महावेदि विमाने.

^२ किं चिद्.

नविहरणस्य सर्वाभ्यासविषयत्वख्यापनार्थं, तत्कथं, अत्र तावदाचार्येण सर्वज्ञेन सर्वानुग्रहकारिणा प्रयुक्तस्याक्षरावयवस्यापि नानर्थकता युक्ता, किं पुनः पदस्य । अतो मुख्यया वृत्त्या यदि प्रयोजनं नोपलभामहे तदा गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या यथा शब्दोऽर्थवान् भवति तथा व्याख्येयः । अत एवायं शब्द एवं व्याख्यायते—आगन्तुसमानाधिकरणीभूततृतीयशब्दस्यावयवभूतात्रिशब्दवाच्येन त्रित्वेन साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपारिमिता यावन्तो भागास्संभवन्ति तावतां भागानां सङ्घचा लक्ष्यते, तथा—षड्भागशब्दावयवभूतषट्ठबद्वाच्येन च षट्ट्वेन तदनुरूपत्वाय त्रित्वलक्षितसङ्घचाद्विगुणीभूताभागसङ्घचा लक्ष्यते । एतेनायमर्थस्संपद्यते—सर्वेष्वभ्यासेषु साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुपारिमिता यावन्तो भागास्सम्पद्यन्ते तावद्विगुणभागमागन्तुं कृत्वा तस्मिन् भागेनैकेन हीने लक्षणकरणमिति । तद्यथा—अर्धाभ्यासे तावदर्थमेको भागः, प्रमाणन्तु तत्तुल्यौ भागौ, अतस्साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुतुल्याख्ययो भागः, आगन्तौ तद्विगुणच्छेदे तस्य षड्भागः, तत्र भागेनैकेन हीने लक्षणम्, तथा आयामाभ्यासे आयाम एको भागः, च तत्सदृश एको भागः । तेन साभ्यासस्य प्रमाणस्य द्वौ भागौ तद्विगुणच्छेदे अभ्यासे चत्वारो भागः । तत्र चतुर्भागोने लक्षणम् । तथा—तृतीयाभ्यासे अभ्यास एको भागः, प्रमाण तत्तुल्याख्ययो भागः, द्विगुणच्छेदेऽभ्यासेऽष्टौ भागः, तत्राष्टभागोने लक्षणम्, एवमेव तुरीयाद्वभ्यासेषु प्रमाणस्याभ्यासवशेनैव भागकल्पनम्, आगन्तौ तद्विगुणसङ्घचया भागक

लक्षणम्, भागोने लक्षणं च द्रष्टव्यम् । ननु यत्राभ्यासेऽभ्यासतुल्यता प्रमाणस्य न सम्भवति कथं तत्र प्रमाणे चागन्तौ च भागकल्पनं लक्षणं च, यथाऽधिकाभ्यासे छेदनं न्यूनाभ्यसे च?

उच्यते—तत्राध्ययेष्व प्रकारः,

किन्तु साभ्यासं प्रमाणमशेन च सदृशच्छेदं कृत्वा आगन्तुमपि छेदसङ्ख्याद्विगुणसङ्ख्यया छेदं कृत्वा तत्र यावद्विरङ्गैर्हानैरेको भागो हीनो भवति तावद्विरङ्गैर्न्यूनेऽभ्यासे निरञ्जुं कुर्यात्, अधिकाभ्यासे तावद्विगुणाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं भागार्थं, तत्रार्थेन च सदृशच्छेदे साभ्यासे प्रमाणे त्रयोऽर्थच्छेदाः, तत्सङ्ख्याद्विगुणच्छेदेऽभ्यासे तत्र षडर्थच्छेदाः, तेषु द्वाभ्यामूनाभ्यामेको भागो हीयत इति तदूने लक्षणं स्यात् । त्रिगुणाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं तु तृतीयांशकः, ¹ तत्सदृशा अभ्यासे त्रयस्तृतीयांशकाः, तेन साभ्यासस्य प्रमाणस्य चत्वारस्तृतीयांशाः, तद्विगुणच्छेदे आगन्तावृष्टौ तृतीयांशाः, तत्र त्रिभिरशैरुल्ने लक्षणम् । एवं चतुर्गुणाभ्यासेषु भागानुन्नीय तदनुरूपमा गन्तौ लक्षणं कुर्यात् । तथा त्रिपादाभ्यासेऽभ्यास एको भागः, प्रमाणं तत्सदृश एको भागस्तृतीयांशश्च, अंशेन च सदृशच्छेदे साभ्यासप्रमाणे सप्त तृतीयांशाः, तद्विगुणच्छेदे आगन्तौ चतुर्दश तृतीयांशाः, तैस्त्रिभिरुल्ने तत्र लक्षणम् । एव मेवान्येष्वपि सांशच्छेदेषु भागकल्पनं लक्षणं च द्रष्टव्यम् । ² एतदपि न विस्मर्तव्य—सर्वेष्वभ्यासेष्वागन्तुभागैक्यं तद्वशेन प्रमाणे भागैक्यं भागानेकत्वं सांशत्वं केवलांशत्वं चेति,

¹ तत्सदृश एको भागः, त्रयस्तृतीयांशकाः. ² एतदत्र न. ³ केवलांशाङ्गत्वं.

एवमस्य विहरणस्य सर्वाभ्यासविषयत्वमवगन्तव्यम् । यद्येव-
मुपपद्यते, कुतो ज्ञायते न्यायोऽङ्गीकृत इति, उच्यते—
आगन्तुचतुर्थमायापश्चाक्षण्यारज्जुरिति आयामाभ्यासोऽभ्या-
सचतुर्थस्याक्षण्यारज्जुविशेषत्वप्रतिपादनादर्धाभ्यासायामाभ्यां
सिद्धस्य पञ्चदशिकाष्टिकोस्सप्तदशिकाक्षण्यारज्जुरिसादर्विष-
माभ्यासोपन्यासाच्च ज्ञायते न्यायोऽयमङ्गीकृत इत्यलमतिप्र-
सङ्गेन । पक्तमनुसरामः । लक्षणकरणं किमर्थं, निरञ्जनार्थं,
तिर्थब्बान्यक्षण्यारज्जुविवेकार्थं च, दक्षिणोत्तरग्रहणं किमर्थं,
प्रदर्शनार्थं तिरश्चयाः, इतरथा सदःप्रभृतिषु विरोधात् ।

¹अस्य विहरणस्यान्तेऽन्यस्य प्रतिपादनायाह—स समाधिः ।

द्विपदमिदम् । तच्छब्देन विहरणमुच्यते, समाध्यमि-
प्रायः पुँलिङ्गनिर्देशः, संशब्दः सम्यगर्थं समशब्दार्थं वा,
आह् समन्ततोभावे, दधातिः करोत्यर्थं, सम्यगन्यूनानतिरिक्तं
क्षेत्रं समन्तादापादयतीति समाधिः, यद्रा—समानानामाधिः
समाधिः । पार्वमान्यौ तिर्थब्बान्यौ अक्षण्यारज्जुश्च परस्परम-
न्योन्यसमासंपादयतीति, चतुर्दिक्षु समं क्षेत्रमापादयतीति
समाधिः, अयमर्थः—विमीयमानक्षेत्रस्यान्यूनानतिरोक्त्वेनाव-
स्थानं समाधानम्, तच्च सम्यगुपायस्य विहरणस्य फलम्,
तद्वेतुत्वाद्विहरणस्य, हेतुफलयोरभेदोपचारेण तदेव विहरणं
समाधिरित्युच्यते, योग इति चेति, किमर्थमिदमुच्यते? श्रोतृणां
²प्रतिपत्तिप्रोचनार्थं, यदेतदुक्तं विहरणं स समाधिः, समीचः
श्रोण्यसान् संपादयति तस्मादिदं सुष्रूतममतो निस्संदिग्द-
मनेन विहर्तव्यमिति ॥

¹ अर्थस्य विहरणस्य प्रांशस्य प्रतिपादनायाह । इति. पा । ²प्रवाचि.

कपर्दिभाष्यम्.

तन्निमित्तो निर्हासो विवृद्धिर्वा ॥ ६ ॥

निमित्तं करणं प्रकृतिः इति पर्यायाः । तदेव निरञ्जनार्थं यस्य स तन्निमित्तः । निर्हासः तिर्यज्ञान्याः । वृद्धिर्वा तिर्यज्ञान्या एव । किमुक्तं भवति? उक्तेन मार्गेण प्रागयताः तिर्यगायतास्समाश्रुतुरथ्राः कुता इत्यर्थः ।

करविन्दीया व्याख्या.

(तन्निमि + वा)

तदिति समाधिर्हेतुर्विहरणमुच्यते—निमित्तं कारणं हेतुरिति पर्यायाः, निर्हासोऽपचयः, विवृद्धिरूपचयः;¹ तौ तन्निमित्तौ ख्यातां, लाघवार्थमिदमुच्यते, महति चतुरश्रे विहृते तदेकदेशभूतं चतुरश्रं संपादयितुमिच्छन् महतश्रुतुरथ्रस्य श्रोण्यसादिसंस्थितशङ्कनुरूपमभिमत प्रदेशेषु शङ्कन्निहत्य शङ्कुषु रज्जुं प्रबद्धच यावदभिमतं प्रसार्य ताभिरल्पं चतुरश्रं सम्पादयेत्, विवृद्धौ चतुरथ्रपार्श्वमान्यादिभिर्यावदभिमता दीर्घरज्जूः प्रबद्धच तास्तत्कूटसंस्थितशङ्कनुरूपाः प्रसार्याभिमतप्रदेशेषु शङ्कुं निहत्य तदन्तरं गृहीयात्, पृष्ठायां करणीषु चाभिमतप्रदेशेषु शङ्कुं निहत्य तदनुरूपाणि निमित्तान्तराणि कृत्वा रज्जूः प्रसार्य क्षेत्रस्यापचयमुपचयं वा कुर्यादित्यर्थः । निर्हासोदाहरणं ²महावेद्युत्तरवेदिधिष्ण्यादयः । विवृद्धुयदाहरणं महावेद्यादयः ।

1 तौ निमित्तौ. (तस्मिन् निमित्तौ). 2 शङ्कनुरूपमभिमतः. 3 वेदामुत्तर.

सुन्दरराजीया.

(तन्मित्र+वा.)

अभीष्टसेत्रायामसम्मिता रज्जुः प्रमाणम् । सा सर्वमानेषु-
भयतःपाशा प्राची । सा पूर्वापरयोश्शङ्कु^१नियता भवति ।
सैव पृष्ठभवत्वात् पृष्ठचेत्यपि व्यपदित्यते । तद्यावदायामं ताव-
दायामे शुल्बान्तरे ^२तस्यार्धमभ्यस्योपरि प्रक्षिप्य अन्तयोः
पाशौ कुर्यात् । तत्र ^३त्रीणि प्रमाणार्थानि भवन्ति । तेषा-
मपरभागभावितृतीयमध्ये षोढा सम्भुज्य पाशादारभ्य पञ्चसु
^४भागेष्विति तेषु लक्षणं कुर्यात् । अस्य शुल्बस्यान्तौ पृष्ठचा-
न्तयोर्नियम्य ^५कृतेन लक्षणेन दक्षिणा प्रसार्य निमित्तं करोति
शङ्कुं निहन्ति । एवमुत्तरतः पाशौ विपर्यस्य पूर्वान्तेऽप्येवं
शङ्कुम् । स समाधिः स एको विहारयोगः । अस्योदाहरणम्—
'षट्क्रिंशिकायामष्टादशे' त्यादि । एवं कृते यदि तिर्यङ्गान्या
निर्हासो विवृद्धिवेष्यते सोऽपि तन्मित्तः । ये दक्षिणोत्तरा
निमित्तभूताशङ्कुवः तानेव चिह्निकुत्य कर्तव्याः ।

निर्हासस्योदाहरणम्—‘पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्रादशिके
शङ्कुम्’ इत्यादि । विवृद्धेरपि ‘पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्थेन
ततः’ इत्यादि । प्राचीं तु सर्वत्र लोकत एव ग्राहा । तत्र
बोधायनः ‘कृत्तिकाः खलिवमाः प्राचीं न जहति कदाचन ।
तासां सन्दर्शनेन मापयेदित्येकम् । श्रोणासन्दर्शनेन मापये-
दित्येकम् । चित्रास्वात्मोरन्तराळेन मापयेदित्यपरं’ इति । एतानि
लक्षणानि देशविशेषेषु व्यवतिष्ठन्ते, सर्वदेशसाधारणं लक्ष-
णमाह कायायनः—‘समे क्षेत्रे शङ्कुं निखाय शङ्कुसम्मितया

^१ निहता. ^२ तदर्थ. ^३ त्रीणित्रीणि. ^४ भागेषुलक्षणा. ^५ कृ, इत्यधिकम्.

रज्जु मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोशशङ्कग्रच्छाया निपतति
सा प्राची' । इति । लेखयोरिति । मण्डलरेखयाः पूर्वापर
भागयोरित्यर्थः ॥

कर्पर्दिभाष्यम्.

आयामं वाभ्यस्यागन्तुचतुर्थमायामस्याक्षणया
रज्जुस्तिर्यज्ञानीशेषः । व्याख्यातं विहरणम् ॥७॥

प्रमाणं वाभ्यस्य आयाममात्रीं रज्जुमायामे प्रक्षिप्य
आगन्तोश्चतुर्थमभ्यस्तचतुर्थं भागं आयामे संयोज्य लक्षणं
कुत्वा सपाद आयामोऽक्षणया रज्जुः । शेषः—पादोनायामः । सा तिर्यज्ञानी । व्याख्यातं विहराणं । विस्तरणवि-
धिरुक्तः इयांस्तु विशेषः अंसौ पूर्वं मापयितव्यौ । विप-
र्यस्य श्रोणी सममन्यत् । वाचोयुक्तिभेदेन विधानस्यैतत्प्र-
योजनम्—आयामतृतीयमभ्यस्य पूर्वस्मश्चतुर्थऽष्टभागोने लक्ष-
णमित्येवमादीनामुपसङ्गहार्थम् । तत्र श्लोकः—

अगन्त्वर्धेन चिह्नं यद्भागानत्र करोति च ।

ध्रुवं स यावदागन्तु कृत्वैकोने निरञ्जनम् ॥

विकल्पविधिनोक्ते सिद्धे ‘व्याख्यातं विहरणम्’ इति
किर्यमुक्तम्? शुल्वान्तरोक्तानां सप्तममण्डलादीनां गौरवप्र-
तिपादनार्थमुक्तमेव विहरणं लघीय इति प्रतिपादयितुम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

अस्यैव विहरणस्यापातदर्शनायाम्यासामतरमाह—(आयामं-शेषः

आयामप्रमाणं कुत्स्तमभ्यस्य¹ किमतः कर्तव्यं, पूर्वोत्त

¹ किर्यं.

प्रकारेण लक्षणादि कुर्यादिसमिप्रायः । अयमर्थः—आयाम-
मभ्यस्यापरस्मिन् द्वितीये चतुर्थभागोने लक्षणं कुर्यादिति ।
एवं कृते सत्यागन्तुचतुर्थमागन्तौ चतुर्थं प्रतीकमायामश्चाक्षण-
यारज्जुस्यात् । अक्षणयेति निपातो विभक्तिप्रतिरूपकः
कोणवाची । कोणगता रज्जुरक्षणयारज्जुः, कर्णरज्जुरित्यर्थः ।
शेषः अक्षणयारज्जुभूतप्रतीकादन्यानि त्रीणि प्रतीकानि । तिर्यक्
मीयते अनयेति तिर्यज्ञानी, तिर्यगवस्थिता रज्जुः । रज्जु-
भिप्रायः, स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । वा शब्दोऽभ्यासान्तरसमुच्चयार्थः ।
आयामं वा द्विगुणं वा त्रिगुणं वा तृतीयं वा तुरीयं वेत्येवमाद्य-
भ्यासविशेषार्थं वाग्रहणम् । अयमर्थः—यावती रज्जुः प्रमाणं
तस्मात् न्यूना तदधिका वा तत्समा वाऽभ्यस्यते तत्र तत्र
पूर्वोक्तप्रकारेण तावतस्तावतो वर्गान् कृत्वा भागेनैकेन हीने
लक्षणं कृत्वा पृष्ठयान्तयोरन्तौ नियम्येयादिना प्रकारेण
विहरेदिति । एषामुदाहरणान्युत्तरसुत्रे दर्शयिष्यन्ते । ननु च
¹ लक्षणनिमित्तार्थं रज्जवामपायातांयां लक्षणपूर्वभाविनः ²प्रमा-
णादनन्तरस्य एकस्य भागस्याक्षणयारज्जुता, भागान्तराणां
तिर्यज्ञानिता च स्पष्टैव, किमर्थमिदमुच्यते, आगन्तुचतुर्थमा-
यामश्चाक्षणयारज्जुस्तिर्यज्ञानी शेष इति । उच्यते—प्रथमभू-
तेऽर्धाभ्यासे षडभागोने लक्षणामिसेतावन्मात्रामित्याभिः ³मतम्,
तावतार्थं ⁴अनभागः किमर्थः, किमभ्यासो मूलतो हीयते
उतान्ततः, अन्ये च भागाः किमर्थ, ते च कुत इति न ज्ञायते,
तत्र नियमहेतोरभावात् । अप्रवृत्तिरनियमो वा स्यादिहागन्तु-
चतुर्थमायामश्चाक्षणयारज्जुः तिर्यज्ञानी शेष इति अतस्स

¹ लक्षणः, ² प्रमाणान्तरस्य, ³ हितम्, ⁴ षट्लो.

एको भागोऽभ्यासमूलतः, इतरे भागास्तदन्तत इतीह सिद्धं तत्रोप^१जीव्यत्वं ^२तत्र सिद्धम्, नन्वेकस्य भागस्याक्षणयारज्जुत्वे भागान्तराणां तिर्यज्ञानित्वे च ^३पृथग्भूताभ्यास एव वक्तव्ये कस्मात्तद्विपरीतं कृतं, उच्यते—अर्धाभ्यासार्धायामाभ्यासयोरेकविहरणस्थाविषयव्यापने तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात्सूचितमभ्यास-न्यायमभ्यासविषये सूत्रावयवैद्रदियितुं विपरीतं कृतम् । किंचात्राभ्यासस्य षोढा विभागे चतुर्थां विभागे च एकस्य भागस्याक्षणयारज्जुता भागान्तराणां सर्वेषां तिर्यज्ञानिता च प्रतिपद्यते । व्याख्यातं विहरणमित्यत्र व्याख्यातमेव ^४विहरणं नान्यद्विहरणमित्ययमर्थः, आगन्तौ न्यूनाधिकभावेन साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तौ भागानामनेकविषयत्वेऽपि पूर्वोक्तमेव, विहरणं ^५नान्यद्विहरणमिति । तत्र श्लोकाः—

भागास्साभ्यासमानस्य यावन्तोऽभ्याससम्पत्ताः ।
 द्विस्तावन्तस्युरागन्तौ तदेकोनेऽत्र लक्षणम् ॥ १ ॥
 ते चेत् साभ्यासमानस्य सांशास्युस्सांशसंख्यया ।
 छिन्दयाद्विगुणयाऽगन्तुं भागोनेऽत्रैव लक्षणम् ॥ २ ॥
 ऊनेऽधिके वा ^६त्वागन्तौ कथं साभ्यासमानके ।
 भागानां परिक्षिप्तस्यात् कथं वा स्याक्षिरज्जनम् ॥ ३ ॥
 समता न्यूनताधिकयेऽप्या ^७गन्तौ स्यात्सदैकता ।
 तद्वशेन प्रमाणे स्युर्भागैक्यानेऽकतांशता ॥ ४ ॥
 आगन्तावधिके मानं ^८केवलांशो भवेत्सदा ।
 न्यूने भागैक्यनानात्वे स्यातां सांशे च केवले ॥ ५ ॥

^१ जीवित्वम्. ^२ न तत्र. ^३ प्रथमभूता. ^४ न तोऽन्य. ^५ अत्रापि. ^६ प्यागन्तौ.
^७ याऽगन्तौ. ^८ देक्तांशता. ^९ केवलं यो.

त्रिपादोने तु सांशत्वमधेने स्या^१निरञ्जनम् ।
 समे भगैक्यमेव^२ स्यादिसेवं भागकल्पना ॥ ६ ॥
 सांशेऽशसदशच्छेदं कृत्वा साभ्यासमानकम् ।
 तच्छेदसङ्घयाद्विगुणच्छेदमागन्तुमप्यथ ॥ ७ ॥
 यावद्विरंशैरुनेऽत्र भागेनैकेन हीयते ।
 तावद्विरंशैरुने स्यादागन्तौ लक्षणाक्रिया ॥ ८ ॥
 यावतां पूरणेऽभ्यासो येन भागेन हीयते ।
 लक्षणार्थं स भागस्ताद्विस्तावद्वागपूरणम् ॥ ९ ॥
 तृतीयग्रहणं कुर्वन् षड्भागसहितं मुनिः ।
 साभ्यासमानगान् भागान् द्विकाभ्यासेऽत्र मन्यते ॥ १० ॥
 साभ्यासस्य प्रमाणस्य त्रेधाकरणपूर्वकम् ।
 अभ्यासस्य तृतीयत्वमुक्त्वा षड्भागिनं मतम् ॥ ११ ॥
 अङ्गीकृत्य तु तत्रैकभागेने लक्षणं व्यथात् ।
 यदयं तेन साभ्यासमानभागस्थसङ्घयया ॥ १२ ॥
 भिन्न्याद्विगुणयाऽगन्तुं भागेने स्यानिरञ्जनम् ।
 अनन्तरं त्रिसङ्घयायां षट्सङ्घयां वदताऽमुना ॥ १३ ॥
 साभ्यासमानभागीया सङ्घयाऽगन्तौ द्विरिष्यते ।
 तृतीयषट्भागोक्ते द्वे यतस्साभ्यासगोचरे ॥ १४ ॥
 साभ्यासमानादभ्यासं द्विगुणच्छेदमाहतुः ।
 यद्वैकसङ्घयासंयुक्तमूनभागस्थसंङ्घयया ॥ १५ ॥
 द्विगुणीकृतया या स्यादागन्तौ भागकल्पना ।
 यद्वाऽभ्यासार्थसदशभागं साभ्यासमानकम् ॥ १६ ॥
 कृत्वा तत्संख्ययाऽगन्तुं छित्त्वैकोनेऽत्र लक्षणम् ।
 तृतीयशब्दसामर्थ्यादयं न्याय उदीर्यते ॥ १७ ॥

^१ निरंशता.^२ स्यादित्यिम्.

पञ्चदशिकाष्टिकयोरित्यादेसक्तिरेव च ।
 पञ्चदशिकाष्टिकयोरिति यत्साम्यमानकम् ॥ १८ ॥
 यद्वादशिकपञ्चात्रिंशकयोरिति वा परम् ।
 त्रिगुणागन्तुतपूर्वच्यंशाभ्याम्^१मथवान्वितं ॥ १९ ॥
 परयुक्तं पञ्चमाभ्यां यद्वा पञ्चगुणान्वितम् ।
 एते विहरणार्थायामाभ्यासस्य गोचरे ॥ २० ॥
 यतस्ते न भवेतां ते अभ्यासन्यायहेतुके ।
 अर्धाभ्यासे तथाऽऽयामाभ्यासाय तु परस्परम् ॥ २१ ॥
 सापेक्षाङ्गविधिस्तद्वयायस्यात्य निवन्धनम् ।
 नानाभूतेऽपि वाऽगन्तौ तद्वागे च तथाविधे ॥ २२ ॥
 निरञ्जनं विधिः कस्माद्वागेनैकेन वर्जिते ।
 अर्धाभ्यासे तु भागोने लक्षणं यत्तृतीयके ॥ २३ ॥
 तद्वीकृत चायामाभ्यासे तत्फलभागिनः ।
 त्रिर्याम्यक्षणयारज्जुविवेकस्यैकभागकम् ॥ २४ ॥
 आश्रित निर्णयं ब्रूते तेनैकोनेऽत्र लक्षणम् ।
 अलमतिविस्तरेण ॥

सुन्दरराजीया.

(आयामंवा + विहरणम्)

अथ योगान्तरपाद—

प्रमाणमात्रे शुल्वे ^३(प्रमाणमेवाभ्यस्य तां रज्जुं चतुर्धा संभुज्य तृतीयचतुर्थयोर्मध्ये लक्षणं कृत्वा पूर्वापरयोः पाशौ प्रतिमुच्य चतुर्थमायामश्च) विहरणकालेऽक्षणयारज्जुः

^१ भ्यासमथा. ^२ यद्विक्षीयते. ^३ कुण्डलितप्रन्थस्थाने—तस्यागन्तुचतुर्थमायामष्ठा। इति कोशाःतरे दद्यते.

कार्या । शेषः पादोन आयामस्तिर्थज्ञानीस्थानीयः । एत-
दुक्तं भवति—आयामं द्विगुणं कृत्वाऽन्यतरस्मिन्नर्थे चतुर्थ-
भागोने लक्षणमिति । यथा गार्हपत्यचित्रेरायतने चतुररबौ
चतुररबिमध्यस्य त्रिष्वरबिषु लक्षणमिति कृत्वा विहरेत् ।
व्याख्यातामिति । पृष्ठचान्तयोरन्ताविसादिना ॥ अत्रेमावभी-
ष्टाभ्यासया रज्जवा विहरणार्थैः श्लोकौ—

इष्टायां पृष्ठचायामिष्टामागन्तुरज्जुमध्यस्येत् ।
अभ्यासार्धसमाना यावन्तोऽशाससहाधिकायामे ॥ १ ॥
अभ्यासं तावद्वा संभुज्यैकोनितेऽत्र चिह्नं स्यात् ।
एकोऽशाससायामः कर्णस्तिर्थङ्कु शेषस्त्वात् ॥ २ ॥

कपर्दिभाष्यम्

दीर्घस्याक्षणयारज्जुः पार्वमानी तिर्थङ्कमानी
च यत्पृथगभूते कुरुतस्तदुभयं करोति ॥

दीर्घचतुरश्रस्येत्यर्थः । सममण्डलस्य पार्वमान्यादीना-
मभाँवाद्विषमचतुरश्राच्चायामाः परिगृह्यन्ते । पार्वमानी तिर्थ-
ज्ञानी कुरुत इति निर्देशादक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशाच्च
यस्य चतुरश्रस्य पार्वमान्येका तिर्थज्ञान्येकवाक्षण्यारज्जु-
स्सङ्कृते पार्वमान्या कुरुते चतुरश्रे यावत् क्षेत्रं भवति तिर्थ-
ज्ञान्या च, तदुभयमक्षणयारज्जुः करोति—पार्वमानीक्षेत्रं
तिर्थङ्कमानीक्षेत्रं च करोतीत्यर्थः । वक्ष्यति च ‘त्रिकचतु-
ष्कयोः’ इत्यादिना । त्रिकस्य वर्गो नव ($3^2=9$); चतुष्कस्य
वर्गः षोडश ($4^2=16$) । षोडशमु नवके क्षिप्ते ($16+9=25$)

पञ्चविंशतिः । पञ्चका वर्गः पञ्चविंशतिः ($5 = \sqrt{25}$) एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । पृथग्ग्रहणं संसर्गो मा भूदिसेवमर्थम् । भूत-ग्रहणं किमर्थः? पृथक्कुरुत इत्युच्यमाने संसर्गविशेषोऽपि स्यात् । भूतग्रहणे सत्येतदोषो न भवति ।

ताभिज्ञेयाभिरुक्तं विहरणम् ॥

ताभिरुक्ताभिस्तुभिरुक्तं विहरणम् । ज्ञेयाभिः ज्ञातुं शक्याभिः—मनसा परिकल्पिताभिः । उक्तेन मार्गेण विहरे-दित्यर्थः । प्रउगादिषु करणपरिज्ञानार्थमेतत्सूत्रमिहाप्युपक-रिष्यतीत्यत्रोक्तम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

एताद्विहरणं क्षेत्रं समाधानात् समाधिरित्युक्तम् । अस्य समाधिहेतुत्वं दर्शयन्नाह—

(दीर्घस्य + विहरणम्)

दीर्घस्य—दीर्घचतुरश्रस्य, समस्येति च सामर्थ्याल्लभ्यते, तदत्रैवं व्याख्यास्यते—अक्षण्यारज्जुस्तिर्यङ्गमानी चोक्ता, पार्श्वं यथा भीयते सा पार्श्वमानी, यत् पृथग्भूते—नानाभूते, कुरुतः—संपादयतः तदुभयमुभयक्षेत्रपारिमितं एकं क्षेत्रं करोति—संपादयतीर्यः, दीर्घस्य चतुरश्रस्य पार्श्वमानी स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्गमानी च भूत्वा यत् क्षेत्रं करोति, तिर्यङ्गानी स्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्गानीच भू-त्वा यत्क्षेत्रं करोति अक्षण्यारज्जुस्वयमेव पार्श्वमानी तिर्यङ्गमानी च भूत्वा तदुभयक्षेत्रपारिमितं क्षेत्रं करोति । ताभिज्ञेयाभिरुक्तं विहरण—या एवंभूताः पार्श्वमानीतिर्यङ्गमान्य-ङ्गयारज्जवः ताभिज्ञेयाभिर्जातुं शक्याभिः, उक्तप्रकारपा-

र्वमानीतिर्यङ्गमान्यक्षणयारज्जुनामन्यतरयोः परिमाणज्ञानेनान्य-
तरा ज्ञातुं शक्येति ता ज्ञेयाः । तत्कथं, यथा इयत्करणी
पार्वमानी इयत्करणी तिर्यङ्गमानीति ज्ञातेऽक्षणयारज्जुस्तदु-
भयफलक्षेत्रकरणीति ज्ञायते । एवमियत्करणी पार्वमानी
इयत्करण्यक्षणयारज्जुरिति ज्ञातेऽक्षणयारज्जुफलभूतक्षेत्रात् पा-
र्वमानीफलभूतक्षेत्रे शोधिते शिष्टक्षेत्रस्य करणी तिर्यङ्गमा-
नीति ज्ञायते, तथेयत्करणी तिर्यङ्गमानी इयत्करण्यक्षणया-
रज्जुरिति ज्ञातेऽक्षणयारज्जुफलभूतक्षेत्रातिर्यङ्गमानीफलभूतक्षेत्रे
शोधिते शिष्टक्षेत्रस्य करणी पार्वमानीति ज्ञातुं शक्यते । एव-
मेता ज्ञेयाः, ताभिर्ज्ञेयाभिरुक्तं विहरणं—यदुक्तं विहरणं तत्ता-
भिर्ज्ञेयाभिर्नाभिर्ज्ञेयाभिरित्यर्थः, एवमुक्तस्य विहरणस्य समाधि-
हेतुत्वमवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अथवा ज्ञेयाभिः मनासि कल्पि-
तुमूचिताभिः पूर्वोक्तं विहरणं कर्तव्यम् । अयमर्थः—पार्व-
मानीतिर्यङ्गमान्यक्षणयारज्जनां प्रमाणं ज्ञात्वा तिर्यङ्गमान्य-
क्षणयारज्जुभयप्रमाणामेकां रज्जुं प्रीत्वा तिर्यङ्गमान्यन्ते लक्षणं
कृत्वा तया पूर्वोक्तं विहरणं कर्तव्यमिति । पूर्वो-
क्तानामर्धाभ्यासादीनां कानि चिदुदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । अर्धा-
भ्यासे यथा—द्वादशाङ्गुलप्रमाणे षडङ्गुलमभ्यस्ते तदष्टादशा-
ङ्गुलम् । तत्रागन्तुना षडङ्गुलेन प्रमाणे परिच्छिन्ने साभ्या-
सत्यं प्रमाणस्य षडङ्गुलाङ्गयो भागाः । तत्र भागसङ्घया-
स्ति सः, ताभिस्तिस्ताभिः द्विंगुणाभिष्ठाभिरागन्तौ षडङ्गुले च्छिन्ने

तस्यैको भाग एकैकमङ्गुलं । तत्र षड्भागोने लक्षणे कुते भागेनैकेन सहित आयामः त्रयोदशाङ्गुलं अक्षणयारज्जुः शेषाः पञ्च भागाः । पञ्चाङ्गुली तिर्यङ्गमानी, तत्र द्वादशाङ्गुलं प्रमाणम्, चतुरश्चत्वारिंशच्छतमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । पञ्चाङ्गुला तिर्यङ्गमानी पञ्चविंशतिमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । तथा त्रयोदशाङ्गुलाक्षणयारज्जुः, तदुभयमेकोनसपत्न्याधिकशत-मङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । आयामाभ्यासे यथा—आयामो द्वादशाङ्गुलः । आगन्तुश्च तत्रानेव । साभ्यासस्य प्रमाणस्याग-न्तुपरिमितौ द्वौ भागौ । तद्विगुणसङ्घचयाऽऽगन्तौ छिन्ने त्यङ्गुलाश्चत्वार आगन्तौ भागाः । तत्रागन्तुचतुर्थमायामश्चाक्षणयारज्जुः पञ्चदशाङ्गुला, षष्ठितिर्यङ्गमानी नवाङ्गुला, तत्र नवाङ्गुलैकाशीतिमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति, आयामः पूर्ववदेव, पञ्चदशाङ्गुला अक्षणयारज्जुः तदुभयं पञ्चविंशतिसप्तमङ्गुलिक्षेत्राणि करोति । आयामद्विगुणाभ्यासे यथा—¹आयामो द्वादशाङ्गुलः, द्विगुणश्चतुर्विंशतिसङ्गुलः, तत्राभ्यासेन प्रमाणे परिच्छिद्यमाने अभ्यास एको भागः, प्रमाणं तदर्थं, अर्धे-नैकस्मिन् परिच्छिद्यमाने त्रीण्यधार्णि तद्विगुणच्छेदाः, तत्रैकैकमर्थं चतुरङ्गुलं द्वे अर्धे अष्टाङ्गुले एको भागः, तदूने लक्षणं, तेन युक्तं प्रमाणं, विंशतिसङ्गुलमक्षणयारज्जुः, तदून आगन्तौ चतुरङ्गुलं पार्श्वचतुष्टयं षोडशाङ्गुलं, सा तिर्यङ्गमानी

तत्र पोडशाङ्गुला षट् वचाशच्छतद्रयमङ्गुलिसेत्राणि करोनि,
आयामो द्वादशाङ्गुलः, चतुश्चत्वारिंशच्छतं तदुभयं ^१चत्वारिं-
शच्छतानि विशत्यङ्गुलाऽक्षणयारज्जुः करोति, यद्वाऽभ्यास
एको भागः प्रमाणं तर्दधमेकास्मिन् भागे द्विगुणे द्वे संख्ये,
अर्थे द्विगुणिते द्वे अर्थे । तत्रैका संख्या त्रिसंख्याऽस-
गन्तौ चतुर्विंशत्यङ्गुले लिङ्गे तस्यैकैको भागः अष्टाङ्गुलः,
तेनैकेन सहितं प्रमाणं, विशत्यङ्गुलाऽक्षणयारज्जुरित्यादि पू-
र्वोक्तमेव । तृतीयाभ्यासे यथा—प्रमाणं चतुर्विंशत्यङ्गुलं, तस्य
तृतीयमष्टाङ्गुलं, तस्मिंश्चतुर्विंशत्यङ्गुले प्रक्षिप्ते साभ्यासं प्रमाणं
द्वात्रिंशदङ्गुलं, तत्र साभ्यासस्य प्रमाणस्यागन्तुसहिताश्चत्वारो
भागाः, तद्विगुणच्छेदे आगन्तुरष्टभागाः, ^२तत्रैको भाग एका-
ङ्गुलं, तत्र भागैनैकेन सहितं प्रमाणं पञ्चविंशत्यङ्गुलं, अक्षण-
यारज्जुः सप्ताङ्गुलानि तिर्यज्ञानी सैकोनपञ्चाशत्करोति । चतु-
र्विंशत्यङ्गुलं प्रमाणषट्सप्ततिं पञ्चशतानि च करोति । तदु-
भयं पञ्चविंशत्यङ्गुला पञ्चविंशतिः षट् शतानि च करोति
एवमेवाभ्यासान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । त्रिकं चतुष्क्योरित्यादिना
कानिचिदुदाहरणान्युत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । अलमति प्रसङ्गेन ।

सुन्दरराजीया.

(दीर्घस्याक्षण + विहरणम्)

अथ सनिदानमनेकप्रकारं विहरणमाह—

दीर्घस्य चतुरश्रस्य पार्श्वमान्या समचतुरश्रे कृते यत्
क्षेत्रं संपद्यते, यज्ञ तिर्यज्ञान्या तदुभयं अक्षणयारज्ज्वा

^१ चलारि शतानि,

^२ तत्रैकैको,

समचतुरश्चे कृते संपद्यते क्षेत्रं । त्रिकचतुष्क्योरित्याच्युदा-
हरणम् ।

एवंचासां द्वयोऽर्जातियोस्तृतीया ज्ञातुं शक्यते । यथा
पार्श्वमानीतिर्यज्ञान्योऽर्जातियोः ते पृथग्वर्गयित्वा संयोज्य त-
द्वार्गमूलपक्षणयारज्जुः । तथा पार्श्वमान्यक्षणयारज्जवोऽर्जातियोः
अक्षणयारज्जुवर्गात्पार्श्वमानीवर्गं विशोध्य (वि) शिष्टस्य मूलं
तिर्यज्ञानी । एवं तिर्यज्ञानीवर्गं विशोध्य पार्श्वमानी । एवं
भूतामिर्जयाभिः पूर्वोक्तं विहरणम् । त्रिकचतुष्क्योरित्यादीन्ये-
वोदाहरणानि । पूर्वयोगावप्यस्यैव प्रपञ्चौ ॥

कपर्दिभाष्यम्.

चतुरश्चस्याक्षणयारज्जुर्द्विस्तावर्तीं भूमिं करो-
ति । समस्य द्विकरणी । प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्-
चतुर्थेनात्मचतुर्खिंश्चोनेन स विशेषः ॥

समस्य द्विकरणी । समस्य चतुरश्चस्य अक्षणयारज्जुः
समचतुरश्चस्य क्षेत्रं यावद्भवति तस्य द्विगुणं करोति¹ । समस्य
ग्रहणं किमर्थम्? दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति चेन्न, उक्तार्थत्वात् ।
अक्षणयारज्जोरभावान्मण्डलस्याप्रसङ्गः । सर्वात्मना समस्य
प्रतिपक्ष्यर्थमिति, तदप्यप्रयोजकम् । अक्षणयारज्जुरित्येक-
वचननिर्देशात् । प्रमाणं तृतीयेन वर्धयेत्—प्रमाणं तृतीयं प्रक्षि-

¹ पार्श्वमानीं तिर्यज्ञानीं चैका चेत्, अक्षण = ५२ अतः ५२×२ = 2.
क्षेत्रम्.

पेत् । तच्चतुर्थेन । तदिति प्रक्षिप्ततीयं परामृश्यते । तृतीयं स्वच्चतुर्थेन वर्धयेदिति शेषः । आत्मचतुर्क्षिणोनेन — एतत् चतुर्थस्य विशेषणम्, तच्चतुर्थं चतुर्क्षिणद्वा विभज्यैकं भाग-मुत्सूज्य शिष्टेनेसर्थः ।

$$\left(1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{3^2} - \frac{1}{3 \times 4 \times 3^4} = 1.4142156\right)$$

सविशेषः—सविशेष इति संज्ञा । एवं संवर्गितस्य सह विशेषेण वर्तत इति अन्वर्था संज्ञा । ¹द्वादशे चत्वारि चतुर्षु एकं चतुर्क्षिणद्वा विभज्य एकं भागमुत्सूज्य, एवं तिलोनसप्तदशाङ्कुलं भवति । द्वादशाङ्कुलस्य तिलवर्गः; एकं नियुतं षट्युतानि षट् सहस्राणि चत्वारि शतानि षष्ठिः चत्वारीति (166464) तिलप्रमाणानि.² सप्तदशाङ्कुलमानस्य तिलोनस्य तिलवर्गः—त्रीणि नियुतानि त्रीण्ययुतानि द्वे सहस्रे नव शतानि विंशतिनैव च (332929) अत्रैकत्रिक्योश्चेषो न भवतीति वेणोस्सविशेषे गृह्यमाणे दशतिलक्षेत्राण्यतिरिक्तानि । तेन नीवारशूकार्धमात्रमध्यतिरिक्तं भवति । तस्माद्विशेषं इति व्यवहारार्थमेव भविष्यतीति प्रगणय्य संज्ञा कृताचार्येण ॥

¹ द्वादशाङ्कुलप्रमाणे तृतीयं, चतुर्क्षुलं चतुर्थं तिलोनैकाङ्कुलं, एवं तिलोनसप्तदशाङ्कुलं भवति ॥ इति पाठान्तरम् ॥

² अङ्कुलमेकं = 34 तिलानि. अतः द्वादशाङ्कुलानि = $12 \times 34 = 408$. अस्य वर्गः = 408 > 408 = 1,66,464. इत्थमेव सप्तदशाङ्कुलस्य तिलानि = $17 \times 34 = 578$. तिलोनमेतत् = 577. अस्य वर्गः = 332929. एतच्च 2×166464 संख्याय स्तम्भमेवेति,

अथापरम्.

विहारं वक्ष्याम इति शेषः ।

प्रमाणमात्रां रज्जुमुभयतःपाशां करोति ।

यत्प्रमाणं चतुरश्रं कर्तुमिच्छति तावन्त्रमाणां रज्जुमुभयतःपाशां कृत्वा—

मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च पृष्ठचायां रज्जुमायम्य पाशयोर्लक्षणेऽधिति शङ्कुं निहत्योपान्त्ययोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निमित्तं करोति । मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य उपर्युपरि निमित्तं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति । तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन्नितरं मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् । उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य मध्यमेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् । एवमुत्तरौ श्रोण्यसौ ॥

प्रथमःखण्डः.

मध्ये लक्षणमर्धमध्यमयोश्च—पाशलक्षणयोर्मध्य इत्यर्थः ।
पाशयोर्लक्षणेऽधिति शङ्कुं निहत्य, उपान्त्ययोर्द्वितीयचतुर्थयोः

पाशौ प्रतिमुच्य मध्यमेन लक्षणेन दक्षिणापसार्य, निमित्तं साध्यनिमित्तं काकपदं कृत्वा, मध्यमे पाशौ प्रतिमुच्य, उपर्युपरि काकपदं तेनैव लक्षणेन दक्षिणापसार्य, शङ्कं निहत्य, तस्मिन्नेकतरं पाशं प्रतिमुच्य, पूर्वस्मिन् शङ्कावितरं पाशं तेनैव लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् । तत्र शङ्कं निहन्यात् । स दक्षिणांसः । एवमुत्तरतः पूर्वस्मात्पाशमुन्मुच्यापरस्मिन् प्रतिमुच्य, तेनैव लक्षणेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् । तत्र शङ्कं निहन्यात् । सा दक्षिणा श्रोणी । एवमुत्तरतः पक्षः । तत्र इयान्विशेषः—श्रोणी पूर्वं पश्चादंसः ।

करविन्दीया व्याख्या.

ननु चतुरश्चस्येति कथं लभ्यते? तत्करणीभूतपार्श्वमान्यादिदर्शनात् । समस्येति कथं? कुरत इति द्विवचननिर्देशात्, अक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशाच्च । कुरुत इति द्विवचननिर्देशे कुते सति एकप्रकारा पार्श्वमानी तिर्यज्ञानी चेति गम्यते । तथाक्षणयारज्जुरित्येकवचननिर्देशात्¹ सा चाप्येकप्रकारोति ज्ञायते । विषमोऽपि दीर्घचतुरश्रो विद्यते एव । यस्याक्षणयारज्जु अन्योयं समे भवतः स निवर्त्यते । समस्येति 'लभ्यते' । पृथग्ग्रहणं किमर्थ? पार्श्वमानीतिर्यज्ञान्योः संसर्गनिवृत्त्यर्थम् । भूतग्रहणं पृथग्ग्रहणस्य संसर्गविशेषणत्वनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घचतुरश्रस्याक्षणयारज्जुरियत्करोतीत्युक्तं, समस्य सा कियत्करोतीत्यत आह—

(चतुरश्च + करोति)

समस्य चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुद्विस्तावतीं—द्विगुणां । यस्या

¹ सर्वा,

भूमेरियमक्षणयारज्जुः तावद्विगूणां भूमि करोति । द्विगुणाया भूमेः
करणीभवतीत्यर्थः । द्विस्तावतीति मयूरब्यंसकादिलक्षणस्समाप्तः ।
नन्वक्षणयारज्जुरिखेकवचननिर्देशात् समचतुरश्चा ‘अनुपपदत्वा
च्छब्दस्येति’ न्यायाच्च द्वितीयापि तावश्येवेति विज्ञायते ।
तेन समस्येयं न विषमस्येति गम्यते । अतः किमर्थं ^१सम-
शब्दः ? । उच्यते— एवं तर्हि मिश्रणार्थं ^२समशब्दः । समस्य—
मिश्रीकृत्य एकीकृत्येऽत्यर्थः । समचतुरश्चाक्षणयारज्जुः द्वि-
स्तावती भूमि युगपदेव एकीकृत्य करोतीति । उत्तरार्थो
वा समशब्दः । ननु पूर्वसूत्र एव दीर्घशब्दमपहाय चतुरश्र-
स्येत्यस्तु तेनास्यापि सिद्धिर्भवत्येव, सत्यं—तथासत्युक्त-
न्यायेन समस्यैव तत्स्याच्च दीर्घस्य, तस्मात् पृथगेवमेव वक्त-
व्यम् । प्रकृतोपजीवनेन संज्ञां विधातुमाह—

(सविशेषः..)

समस्य चतुरश्चाक्षणयारज्जुः सा द्विकरणसिंज्ञा भवति ।
अन्वर्थैषा संज्ञा, द्रयोः करणी द्विकरणीति । ननु पूर्वसूत्रेणैव
द्विकरणीत्वे सिद्धे अयुक्ता संज्ञा, सत्यं, द्विकरणीत्वं सिद्धं
तथापि दीर्घत्रिकोणादीनामपि द्विकरण्यस्सन्ति, तत्र द्विकरणी-
त्युक्ते अस्या एव ग्रहणं यथा स्यादिखेवमर्थं संज्ञा । ननु
सा द्विकरणीत्वे वक्तव्यं, समग्रहणं किमर्थं ? वक्ष्यमाणापि
संज्ञा समद्विकरणीत्विषया यथा स्यादिति । समग्रहणस्य
पूर्वसूत्रविषयत्वे अत्र सामर्थ्यात्तिसाद्धिः । द्विकरण्या एव
प्रकारान्तस्माह—

^१ समस्यं, ^२ समस्य, ^३ ति यावत् ^४ समस्य,

समचतुरश्रस्य प्रमाणमायाम^१ तत्तीयेन वर्धयेद्वादिं गमयेत्,
 तच्च तृतीयं स्वचतुर्थेन तृतीयस्य^२ चतुर्थभागेनेस्यः । आत्म-
 चतुर्क्षिणीनेन आत्मशब्देन^३ चतुर्थो भागः परामृश्यते । वर्ध-
 येदित्येव, स विशेषः—तस्य विशेष इति संज्ञा । तृतीयादिना
 येन द्वद्वं प्रमाणं तस्य विशेषसंज्ञा । यथा—द्वादशाङ्गुलं प्रमाणं
 चतुरङ्गुलेन वर्धयेत्, तच्चतुरङ्गुलमेकाङ्गुलेन तिलोनेन वर्धयेत् ।
 चतुर्वैशात्तिलाः पृथुसंक्षिप्ता अङ्गुलिरिति प्रमाणविदो मन्यन्ते ।
 वक्ष्यति, ‘अर्धे तद्विशेषमध्यस्य बाह्यविशेषाभ्यां परिगृहीयात्’
 ‘इत्यादि । कथं, मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य चतुर्थेन चतु-
 र्थसविशेषेणसेवमादि । अत्र सह विशेषेण वर्तत इति स
 विशेषः । विशेषसाहितं प्रमाणमेव सविशेष इत्यवगन्तव्यम् । कि-
 मर्थं महती संज्ञा, अन्वर्थेषा यथा स्यादिति, तत्कथं
 विपूर्वक्षिणिरतिशयवाची, ‘शिषिरसर्वोपादाने, विपूर्वोऽतिशये’
 इत्युपदेशात् । अक्षण्यारज्जुभूतादिकरण्याः प्रमाणातिरिक्ता-
 दंशात् किञ्चिद्विशिष्यते अतिरिच्यत इति विशेषः । यद्वा
 ततःः किञ्चित् क्षेत्रं विशेषयति अतिरेचयति मानकाल इति
 वा विशेषः । तथाहि—चतुर्क्षिणीत्तिला अङ्गुलिरित्युक्तम् ।
 द्वादशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—एकं नियुतं षट्युतानि षट् सहस्राणि
 चत्वारि शतानि षष्ठिशत्वारि च तिलप्रमाणानि चतुरश्रक्षेत्र-
 प्रमाणानि । तिलोनसप्तदशाङ्गुलस्य तिलवर्गः—त्रीणि नियु-
 तानि त्रीण्युतानि द्वे सहस्रे नव शतानि विंशतिर्नव च

^१ मं स्वततीयेन.

^२ चतुर्भाग.

^३ चतुर्थस्यात्मा.

^४ दित्येवमादीनि.

तिलप्रसाणानि चतुरश्शेत्राणि । अत्रैकं तिलं चतुरश्शेत्रद्विगुणादतिरिच्यते । ततस्तस्य विशेष इति संज्ञा । वेणुना सविशेषेण मीयमानेऽत्रौ प्रमीयमाने त्वात्मनि यत् क्षेत्रमतिरिच्यते तेन नीवारशूकमात्रमपि सर्वथातिरिक्तं न भवति तन्नयूने ततोऽल्पतरमिति द्विकरणीकार्ये सविशेषव्यवहारः । इदानीं प्रासङ्गिकमेकं विहरणं व्याख्याय विहरणान्तरमाह—

(अथापरं + श्रोण्यंसौ)

अथापरं विहरणं—व्याख्यास्याम इति शेषः, प्रमाणमात्रीं अयाममात्रीं रज्जुं उभयतःपाशां आद्यन्तयोः पाशयुक्तां, मध्ये लक्षणं निरञ्जनार्थं, अर्धमध्ययोः पूर्वार्धमध्ये अपरार्धमध्ये च लक्षणद्रयं¹ निरञ्जनं कृत्वा पृष्ठयायां मातव्यभूतलमध्यलेखायां रज्जुमायम्य—प्रसार्य पाशयोर्लक्षणेष्विति पञ्च शङ्कनिहन्ति इतिशब्दश्चार्थे । उपान्त्ययोः अन्त्यसमीपस्थितयोः² शङ्कौः पाशौ प्रतिमुच्य मध्येन निरञ्जनभूतेन दक्षिणापायम्य, निमित्तं—चिह्नं करोति । निमित्तं दिक्संदर्शनार्थम् । मध्यमे शङ्कौ पाशौ प्रतिमुच्य, उपर्युपरि निमित्तं तस्योपरिष्टादासन्नतरं दक्षिणापायम्य, रज्जुं तदन्ते शङ्कं निखाय, मध्यमाच्छङ्कौः पाशावुन्मुच्य, दक्षिणशङ्कावेकं पाशं प्रतिमुच्य,² पूर्वस्मिन् शङ्कावितरं पाशं प्रतिमुच्य, निरञ्जनेन दक्षिणमंसं प्रत्यायच्छेत् । रज्जुं यथा दक्षिणाससंपद्वते तथाऽस्यच्छेत् । एवमेव दक्षिणां श्रोणिमायच्छेदित्येवमादीनि उन्मुच्य, पूर्वस्मादित्यादीन्युत्तराणि सूत्राणि । पञ्चशङ्करयं योगस्समचतुरश्शेषयः ॥

इति प्रथमःखण्डः ।

¹ चिह्नं.

² पञ्चानां.

सुन्दरराजीया.

(चतुरश्च+करोति)

चतुरश्रस्येत्यविशेषात् समस्येत्यत्रापि संबध्यते । अथवा
उत्तरसूत्रगतं समस्येति पदमत्रापि संबध्यते ।

समस्य द्विकरणी ।

अनन्तरोक्ता समस्य चतुरश्रस्याक्षण्यारज्जुः द्विकरणी-
संज्ञिका । तावतोद्वयोः क्षेत्रयोः करणात् । तस्य ज्ञानोपायमाह—
(प्रमाणं + शोनेन.)

यथा— द्वादशाङ्गुलस्य प्रमाणस्य तृतीयं चतुरङ्गुलं,
तस्य चतुर्थमङ्गुलिः अङ्गुलेश्चतुर्खिंशो भागस्तिलमात्रम् । एवं
द्वादशाङ्गुलस्याक्षण्यारज्जुस्तिलोनसप्तदशाङ्गुला । तथा अष्टाच-
त्वारिंशदङ्गुलस्याक्षण्यारज्जुः चतुस्तिलोना अष्टृष्टचङ्गुलेत्यादि ।

(सविशेषःः)

योऽक्षण्यारज्जु व्राणादतिरिक्तोऽशः स विशेषसंज्ञः ।
'अर्धे तद्विशेषमभ्यस्य' इत्याद्युदाहरणम् ॥

(अथापरं + श्रोण्यंसौ)

अर्धयोर्धये अर्धमध्ये । उपान्त्ययोः—द्वितीयचतुर्थयो-
शङ्कोः । निमित्तं-चिह्नम् । स्पष्टमन्यत् । एष योगस्समचतुर-
श्रविषयः । एवमुत्तरतः ॥

कपर्दिभाष्यम्.

अथापरोयोगः ।

विहरणाविशेषः इत्यर्थः ॥

पृष्ठचान्तयोर्धये च शङ्कुः निहत्यार्धेर्द्वये तद्विशे-
षमभ्यस्य लक्षणं कृत्वार्धमागमयेत् । अन्त्ययोः

पाशौ कृत्वा मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य पूर्वस्मि-
न्नितरं लक्षणेन दक्षिणमंसमायच्छेत् । उन्मुच्य
पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य लक्षणेनैव दक्षिणां
श्रोणिमायच्छेत् । एवमुत्तरौ श्रोणियंसौ ॥

चतुरश्रप्रमाणान्तयोश्चकुं निहस तयोर्मध्ये च शङ्कुं
निहस अर्धे-प्रमाणार्धे, तद्विशेषं-तस्यार्धस्य विशेषं, प्रमाणं
तृतीयेन वर्धयेदिति न्यायेन लक्षणं कृत्वा पुनरागमयेत्
प्रक्षिपेत् । अन्त्ययोः पाशौ कृत्वा मध्यमे शङ्कौ सविशेषं
पाशं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् शङ्कौ इतरं पाशं प्रतिमुच्य ल-
क्षणेन दक्षिणेनापसार्य शङ्कुं निहन्यात् । स दक्षिणांसः ।
पूर्वस्माच्छङ्कोः पाशमपरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य तेनैव लक्ष-
णेन दक्षिणां श्रोणिमायच्छेत् । तेनैवोदगपसार्य उत्तरां श्रोणिं
विपर्यस्योत्तरमंसम् ॥

योगद्वयमिदं सप्ततुरश्रस्य सम्यक् ॥

करविन्दीया व्याख्या.

(अथापरो + श्रोणियंसौ)

प्रमाणमात्रीं रज्जुमिलेव, ^१विहरणोपायो योग इत्युक्तं,
पृष्ठचान्तयोः मध्ये च शङ्कुं निहस । व्याख्यातमेतत् । ^२अर्धे
प्रमाणमात्रचा रज्जू अर्धे तद्विशेषमभ्यस्य संयोज्य लक्षणं
कृत्वा सूत्रसविशेषार्धान्ते अर्धे आगमयेत् शिष्टं यथा प्र-

^१ विहरणपर्यायो ।

^२ अर्धे तद्विशेषमभ्यस्य ।

माणं भवति तथाऽगमयेत् । अयमर्थः—अर्धद्विकरणीमात्रां
केवलार्धमात्रां च एकां रज्जुं मीत्वार्धद्विकरणी¹मात्रे लक्षणं
कृत्वा रज्जुन्तौ पाशौ कृत्वा मध्यमे शङ्कौ सविशेषमर्थं
प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् शङ्कौ केवलमर्थं प्रतिमुच्य लक्षणेन
दक्षिणमंसमायच्छेत्—कुर्यात् । उन्मुच्य पूर्वस्मादिति स्पष्टार्थः ।
अयमपि योगस्समचतुरश्रविषय एव । अर्थे तद्विशेषमिति
प्रमाणसविशेषयोः प्रस्तुतत्वात् प्रसङ्गेनोच्यते ।

सुन्दरराजीया.

(अथापरो + श्रोण्यंसौ)

² अर्थे—प्रमाणार्धमात्रे शुल्बे । तद्विशेषं—अर्धस्तैत्र विशेषं
अभ्यस्य तद्विशेषान्ते लक्षणं कृत्वा³ अन्यदर्थं निर्विशेषमा-
गमयेत् । यथा—गार्हपत्यचितेः षणवस्यङ्गलाया अन्तयोर्मध्ये
च शङ्कूनिहत्य अर्वेऽष्टाचत्वारिंशदङ्गुले तद्विशेषं चतुस्तिलोनं
विशत्यङ्गलमभ्यस्य लक्षणं कृत्वान्यदर्थं अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलं
संयोजयेत् । एवं चतुस्तिलोनषोडशकोत्तरशताङ्गुलं शुल्बम् ।
अन्तयोरित्यादि स्पष्टम् ।

कपर्दिभाष्यम्.

प्रमाणं तिर्यग्द्विकरणयायामः तस्याक्षणयारज्जु-
स्त्रिकरणी ॥

प्रमाण—प्रक्रमादेस्त्रिर्यज्ञानी । द्विकरणी—पार्वमानी

1 मात्रं.

2 अर्धप्रमाणमात्रे.

3 अन्यदानिर्विशेष.

तस्यैव प्रक्रमादेः । तस्यैवंभूतस्य दीर्घचतुरश्रस्याक्षणयारज्जु-
स्त्रिकरणी—त्रिगुणां भूमि करोति । तस्य तिर्यज्ञानीभू-
तस्य । कथं? प्रमाणमेकं करोति पार्वमानी द्विकरणी सा
द्वौ करोति । तदुभयमक्षणयारज्जुः करोति । तदुकं—

दीर्घस्याक्षणयारज्जुः । इति—

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता । विभागस्तु नवधा ॥

एतेनैव मार्गेण तृतीयकरणी व्याख्याता । अनयैव
त्रिकरण्या तृतीयकरण्यप्यवगन्तुं शक्येत्यर्थः । कथमिसाह—
त्रिकरणीक्षेत्रं नवधा विभज्य एकं भागं वृक्षीयात् । प्रमा-
णतृतीयं भवति । त्रिकरणाः तृतीयं करोति । तत्र श्लोकः—

अक्षणारज्जुस्त्रिकृत्पोक्ता प्रमाणमविशेषयोः ।

अस्या एव तृतीयं तु तृतीयकरणीं चिदुः ॥

करविन्दीया व्याख्या.

(प्रमाण + त्रिकरणी)

प्रमाणद्विकरण्यक्षणयारज्जव उक्ताः । यस्य चतुरश्रस्य प्रमाणं
तिर्यज्ञानी द्विकरणी पार्वमानी तस्य चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुः
प्रमाणपार्वमानी तिर्यज्ञानी क्षेत्रस्य त्रिकरणीभवति ॥

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ।

त्रिकरणीव्याख्याने तृतीयकरण्यपि व्याख्याता । कथं?
तृतीयं तिर्यग्द्विकरण्यामः, तस्याक्षणयारज्जुस्तृतीयकरणी ।

तृतीयकरण्यवगमायाह्।

(विभागस्तु+नवधा)

तृतीयकरण्यवगमे इयांस्तु विशेषः । क्षेत्रस्य नवधा विभागः कार्यः, कस्य क्षेत्रस्य ? प्रमाणक्षेत्रस्य त्रिकरणीक्षेत्रस्य च । अयमर्थः—यस्य क्षेत्रस्य तृतीयकरणी साध्यते तत् क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्रैकस्य भागस्य पार्वमानीं तिर्यच्छानीं कृत्वा तस्यैव भागस्याक्षण्यारज्जुं पार्वमानीं कृत्वा ताभ्यां चतुरश्च कृते तस्याक्षण्यारज्जुमादाय तया चतुरश्च कृते तत्क्षेत्रप्रमाणं पार्वमानीतिर्यच्छानीकृतक्षेत्रस्य तृतीयं भवति । यदा त्रिकरण्या कृते चतुरश्च नवधा विभक्ते तत्रैकस्य भागस्य करणीप्रमाणचतुरश्चक्षेत्रस्य तृतीयकरणी भवति । स च विभागः प्रमाणक्षेत्रतृतीयमिति प्रदर्शनम् । एतेन चतुष्करणीचतुर्थकरणीप्रभृतीनामपि । तथाहि—प्रमाणं तिर्यक् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्षण्यारज्जुश्चतुष्करणी । तथा प्रमाणं तिर्यक् चतुष्करण्यायामस्तस्याक्षण्यारज्जुः पञ्चकरणी । तथा प्रमाणं तिर्यक्पञ्चकरण्यायामस्तस्याक्षण्यारज्जुः षट्करणीत्यादि द्रष्टव्यम् । तथाहि—द्विकरणी तिर्यच्छानी त्रिकरण्यायामः तस्याक्षण्यारज्जुः पञ्चकरणी । तिर्यच्छानी दशकरण्यायामस्तस्याक्षण्यारज्जुः पञ्चदशकरणीत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । तथा तुरीयं तिर्यक् त्रिकरण्यायामस्तस्याक्षण्यारज्जुस्तुरीयकरणी । तथा पञ्चमं तिर्यक्चतुष्करण्यायामस्तस्याक्षण्यारज्जुः पञ्चमकरणीत्यादि द्रष्टव्यम् । त्रिकरणीतृतीयकरण्योस्सौत्रामग्यादावुपयोगः । ननु दीर्घस्याक्षण्यारज्जुरित्यनेन त्रिकरणीतृतीयकरणीप्रभृतयः सिद्धाः । तत्किमर्थं त्रिकरण्यादिकरणीविवेशारभ्यते । उच्यते—द्विप्र-

काराः करण्यः, शुद्धमूला अशुद्धमूलाश्च । शुद्धं मूलं यासां
ताश्शुद्धमूलाः । द्वाभ्यां चत्वारि, त्रिभिन्नवेसादिवक्ष्यमाणा-
श्रतुष्करणीनवकरणीप्रभृतयः शुद्धमूलाः । पुनर्नैव कदाचि-
न्मूलेन व्यपदेशार्हाः । तासां तु सर्वदा द्विकरणी त्रिकरणी
पञ्चकरणीत्येव व्यपदेश इति प्रदर्शयितुमिदमुच्यते, द्वयोः करणी
द्विकरणी, त्रयाणां करणी त्रिकरणी, चतुर्णां करणी चतुष्क-
रणी, पञ्चानां करणी पञ्चकरणीति । किञ्च दीर्घस्याक्षण्या-
रज्जुरित्यनेन सामान्येन नाञ्चसा त्रिकरणीप्रभृतीनामवगति-
भवति । उक्तप्रकारेण संपन्नानां करणीनां तेन संवादमात्रं
भवति । तद्युज्यत एव द्विकरण्यादिकरणीविशेषविध्यारम्भः ।

सुन्दरराजीया.

अथ त्रिकरणीमाह-

(प्रमाणं + त्रिकरणी)

यथा द्वादशाङ्गुला तिर्यग्गानी तद्विकरणी तिलोनससद-
शाङ्गुला पार्श्वमानी । एवं दीर्घचतुरश्रे कृते तस्याक्षण्यारज्जुविं-
शसङ्गुलयस्सप्तविंशतितिलाश्च । सा त्रिकरणी प्रमाणपरिमितं
क्षेत्रं त्रिगुणं करोति ॥

(तृतीयकरण्येतेन + नवधा)

तृतीयकरण्या चतुरश्रे कृते नवधा विभागः कार्यः ।
तस्यैको भागः प्रमाणक्षेत्रस्य तृतीयं भवति । त्रिकरण्यास्तृतीयं
तस्य करणी ॥

कर्पर्दिभाष्यम्.

**तुल्ययोश्चतुरश्रयोरुक्तस्समासः । नानाप्रमाण-
योश्चतुरश्रयोस्समासः ॥**

समास एकीकरणम् । चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुरिति सूत्रेण
स्पष्टः । नानाप्रमाणयोश्चतुरश्रयोस्समास उच्यते इति शेषः ।
दीर्घस्य समस्य चतुरश्रस्य समास एकीकरणम् ।

**हसीयसः करण्या वर्षीयसो वृद्धमुष्लिखेत् ।
वृद्धस्याक्षणयारज्जुरुभे समस्यति । तदुक्तम् ॥**

हसीयसः अल्पीयसः क्षेत्रस्य करण्या प्रमाणेन वर्षीयसः
वर्षीयसेत्यर्थः । वृद्धं दीर्घमुष्लिखेत् । यथाल्पीयसः करणी
तिर्यज्ञानी वर्षीयसः करणी पार्श्वमानी, तथा दीर्घचतुरश्र-
मुष्लिखेत् । वृद्धस्याक्षणयारज्जुरुभे समस्यति । उक्तं—दीर्घ-
चतुरश्रस्याक्षणयारज्जुरिति ।

करविन्दीया व्याख्या.

(तुल्ययोः + समासः)

तुल्ययोरिति । समासो नाम समसनं मिश्रणं एकीकरणं
करणीतुल्यप्रमाणयोस्समासः । करण्युक्ता चतुरश्रस्याक्षणया-
रज्जुर्द्विस्तावतीं भूमिं करोति समस्येति । उक्तमनुभाषणं वक्ष्य-
माणार्थं, इदमत्र परिशिष्यते, तादिदं वक्ष्यामीति ।

(नाना + तदुक्तं)

नानाप्रमाणयोर्भिन्नप्रमाणयोस्समासः करण्युच्यते, हसी-
यसः अल्पीयसश्चतुरश्रस्य करण्या—करणीप्रमाणेन, वर्षीयसः—

महतश्चतुरश्रस्य, वृद्धं-चिह्नमेकदेशपुछिखेत् वृद्धस्याक्षणयारज्जुरुभे
नानाप्रमाणे चतुरश्रे समस्यति एकीकरोति । एतदुक्तं भवति—
नानाप्रमाणे चतुरश्रे समस्य अल्पीयसश्चतुरश्रस्य करणीप्रमा-
णेन महतश्चतुरश्रस्य एकस्यां तिर्यज्ञान्यां परिच्छिन्न्यात् ।
तत आरभ्योर्ध्वां लेखां यथा परस्यां तिर्यज्ञान्यां तावति
प्रदेशे निपतति तथा लिखेत् । लेखाविभक्तस्याल्पीयसः कर-
णीप्रमाणं तिर्यज्ञानी । कस्य? महतः करणीप्रमाणपार्श्वमानीकस्य
दीर्घचतुरश्रस्याक्षणयारज्जुरुभे नानाप्रमाणे चतुरश्रे समस्यति ।
चतुरश्र इति वर्तमाने पुनश्चतुरश्रग्रहणं मण्डलयोरपि चतुरश्रं
कृत्वैव समाससुकर इति ज्ञापयितुं । तदुक्तं-दीर्घस्येसादिना ।
अस्योपयोगो विद्याभ्यासादिषु ।

सुन्दरराजीया.

(तुल्ययोः + समासः)

द्विकरण्या यथा द्विपुरुषेऽस्मौ पुरुषद्विकरण्या द्वयोः पुरु-
षयोस्समास इत्यादि । त्रिकरण्या त्रयाणां पुरुषाणां समा-
सस्याप्येतदुपलक्षणं भवति । ¹दीर्घचतुरश्रयोस्तु समासे अयं
विशेषः । तिर्यज्ञान्या द्विकरणी तिर्यज्ञानी, पार्श्वमान्याश्च
द्विकरणी ²पार्श्वमानीति । यथा द्विस्तावायामाश्वेषवेद्यां षट्-
त्रिंशिकायाः पृष्ठचायां द्विकरणी पृष्ठचाया । तिर्यज्ञान्योऽस्मि-
शिकाचतुर्विंशिकयोः द्विकरणौ तिर्यज्ञान्यौ । एतदेव तत्र
प्रकारान्तरेण वक्ष्यते । प्रकमस्य द्विकरणी प्रकमस्थानीया भव-
तीति । ³एवं दीर्घचतुरश्राणां समासे तिर्यङ्गमान्यास्मिकरणी

¹ दीर्घचतुरश्रयोः । ² पार्श्वमानी । ³ एवं त्रयाणां दीर्घ-

तिर्यङ्गमानीति । पार्वमान्याश्च पार्वमानी । यथा—त्रिस्तावेऽग्नौ पक्षयोः पुरुषमात्रच्चाः तिर्यङ्गमान्याक्षिकरणी अष्टाविकशतद्वयाङ्गुला पञ्चतिलोना तिर्यङ्गमानी भवति । पार्वमान्याश्च षडरत्नैः त्रिकरणी पञ्चाशाद्विशताङ्गुला विंशतितिलोना पार्वमानी भवति । पुच्छस्य पार्वमान्या एकादशप्रादेशायाः त्रिकरणी अष्टाविंशतिद्विशताङ्गुला सैकविंशतितिला पार्वमानी । एवमन्यत्र ।

(नाना+समासः)

उच्यते इति शेषः ॥

(हसीयसः + तदुक्तं)

हसीयसः करणीं तिर्यङ्गमानीं कृत्वा वर्षीयससंबन्धिनं वृधं दीर्घचतुरश्रमुङ्गिखेत्, वर्षीयसः करण्येव पार्वमानी । एवं कृतस्य दीर्घचतुरश्रस्याक्षणयारज्जुस्समस्तयोः करणी भवति । तदुक्तं ‘दीर्घस्याक्षणयारज्जुः’ इत्यादिना । यथा पञ्चविधेऽग्नौ क्रियमाणे द्विपुरुषेण चतुरश्चे कृते चतुष्पुरुषो भवति । तत्र पुरुषमात्रश्चतुरश्रः प्रक्षेप्तव्यः । तत्र द्विपुरुषकरणिके चतुरश्चे तदायामं पुरुषव्यासं दीर्घचतुरश्रमुङ्गिखेत् । तस्याक्षणयारज्जुरष्टषाष्टिशताङ्गुला सैकादशतिला, सा पञ्चविधाग्नेः करणी भवति ।

कपर्दिभाष्यम्.

चतुरश्राच्चतुरश्रं निर्जिहीर्षन् यावन्निर्जिहीर्षेत्तस्य करण्या वृधमुङ्गिखेत् ।

पूर्वस्माच्चतुरश्राच्चतुरश्रं निर्जिहीर्षन् चतुरश्रप्रमाणेन वृधमुङ्गिखेत् ।

वृथस्य पार्वमानीमक्षणयेतरत्पार्वमुपसंहरेत् ॥
संयोजयेत् ।

सा यत्र निपतेत्तदपच्छिन्न्यात् ॥

सा पार्वमानी इतरास्मिन् पार्वे यत्र निपतति स्पृशति
तत्रापच्छिन्न्यात् ॥

छिन्नया निरस्तम् ।

छिन्नया निरस्तीकृते तन्निरस्तं भवति ।

करविन्दीया व्याख्या.

चतुरश्रात्+छिन्नया निरस्तम्

चतुरश्रादिति । इदमपि करणीविधानमेव । महतश्चतु-
रश्रादलयं चतुरश्रं निर्जिहीष्णन् विईर्तुमिच्छन् यावत् प्रमाणं च-
तुरश्रमपेनेतुमिच्छति तस्याल्पस्य करण्या महतश्चतुरश्रस्यैक-
देशं यथा छिन्नं भवति तथोळिखेत् । एवं कृते छिन्नं निरसि
तव्यक्षेत्रप्रमाणतिर्यज्ञानीकं महत्क्षेत्रपार्वमानीकं प्रमाणपार्व-
मानीकं दीर्घचतुरश्रं भवति । अस्य क्षेत्रस्य पार्वमानीमक्षण-
येतरत् पार्वमुपसंहरेत्-गमयेत्, सा पार्वमान्यक्षणयोपसंहृता
यत्रेतरस्याः पार्वमान्याः प्रदेशे निपतति तदपच्छिन्न्यात्-पार्व-
मानीमपच्छिन्न्याधिकं त्यजेत्, छिन्नया निरस्तं-छिन्नं पार्वमा-
नीनिरसितव्यक्षेत्रस्य करणी भवति । तया पार्वमान्या चतुरश्रे
कृते निरसितव्यक्षेत्रं निरस्तं भवतीखर्थः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

चतुरथात् + छिन्नया निरस्तम्

निर्हीरो—निरसनम् । यथा त्रिविधेऽयौ क्रियमाणे द्विपुरुषेण चतुरथे कृते चतुष्पुरुषो भवति । तत्रैकपुरुषत्यागार्थं पुरुषमात्रितिर्यज्ञान्या वृत्रमुछिरुग्य तस्योत्तरां पार्श्वमानीं दक्षिणां प्राचीमितरत्पार्थं गमयेत् । सा च तत्र द्विपुरुषप्रमाणाणां चत्वारिंशच्छतद्वयाङ्गुलप्रमाणाणां पञ्चतिलोने अष्टशतद्वये निपतति । ततः पुरस्तात् द्वात्रिंशदङ्गुलं पञ्चतिलाश्चापच्छिन्न्यात् । परिशिष्ट्या करण्या चतुरथे कृते पुरुषो निरस्तो भवति ।

कपर्दिभाष्यम्.

यथा स्वप्रमेव दर्शयति—

उपसंहृताऽक्षणयारज्जुस्सा चतुष्करणी छिन्ना
चेतरा च यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं करोति ॥

उपसंहृता पूर्वं पार्श्वमानी । इदानीमक्षणयारज्जुश्चतुरथस्य सा चतुष्करणी द्विपुरुषात् छिन्ना पार्श्वमानी इतरा तिर्यज्ञानी यत्पृथग्भूते कुरुतः तदुभयं द्विपुरुषाक्षणयारज्जुः करोति ।

कथमियाह—

तिर्यङ्गानी पुरुषं शेषस्त्रीन् ॥

तिर्यज्ञानी पुरुषं करोति । शेषस्त्रक्षणयारज्जुद्वौ ।
तदुभयं तस्याक्षणयारज्जुरिति त्रीन्करोति ॥

तदुक्तम् ॥

तच्चाप्युक्तम् ॥

करविन्दीया व्याख्या.

इमं प्रकारमुदाहरणमुखेन स्पष्टीकरिष्यन्नाह—

उपसंहृता + तदुक्तम्

उपेति । सर्वतो द्विपुरुषप्रमाणं चतुष्पुरुषं चतुरश्रं विषयीकृ-
त्योदाहरति । एकस्य चतुरश्रस्यावयवभूते दीर्घचतुरश्रे या
पार्श्वमान्यक्षणयोपसंहृता सा चतुष्करणी चतुष्पुरुषकरणीति
प्रतिज्ञाता । अस्य तिर्यज्ञानी च पुरुषप्रमात्रकरणीति । अस्य
दीर्घचतुरश्रस्य छिन्ना पार्श्वमानी कियत्करणीति न ज्ञाता,
सैवात्रावगन्तव्या । अत्र पुरुषप्रमाणं तिर्यज्ञान्या पृथग्भूतया
यत्क्रियते छिन्नया पार्श्वमान्या पृथग्भूतया यत्क्रियते अक्षण-
यारज्जुः तदुभयस्त्रेकरणीति न्यायतोऽवगता । तत्राक्षणयार-
ज्जुफलभूताच्चतुष्पुरुषाच्चतुरश्रादेकप्रमाणं तिर्यज्ञानीफले त्वेक-
स्मिन्नपनीते त्रयः पुरुषाः परिशिष्यन्ते । छिन्ना तु पार्श्व-
मानी तेषां करणीति पारिशेष्यात् सा त्रिपुरुषकरणीत्यव-
गन्तव्या । अत इदमुक्तं तिर्यज्ञानी पुरुषं करोति शेषः
छिन्ना पार्श्वमानी । त्रीन् पुरुषान् इति पुल्लिङ्गनिर्देशः पु-
रुषाभिप्रायः । पुरुषनिर्देशश्चाग्नौ पुरुषेण विमानं पुरुषाभ्या-
सापचयौ समासनिर्हारयोः उदाहरणमिति । अयमर्थः—सर्व-
तो द्विप्रमाणाच्चतुष्पुरुषाच्चतुरश्रादेकं पुरुषप्रमाणीय द्विपुरुषं सम-
चतुरश्रं कर्तुमिच्छन् तच्चतुरश्रं पुरुषप्रमाणया रज्जुा मध्ये

परिच्छिद्य द्विधा कृत्वा तदर्थस्यैकां पार्वमानीमपरां पार्वमानीं प्रत्यक्षणयोपगमयित्वा तयोर्यत्र संपातः तत्रावस्थितां पार्वमानीं छित्त्वाऽवशिष्टं निरस्य शिष्टया पार्वमान्या समचतुरश्चे कृते तच्चतुरश्रं त्रिपुरुषचतुरुषं भवति । तथा सर्वतश्चतुर्षुपुरुषाच्चतुरश्राच्चतुरः पुरुषानपनीय द्वादशपुरुषं समचतुरश्रं कर्तुमिच्छद्विपुरुषप्रमाणया तिर्यज्ञान्या समचतुरश्रं विभज्यार्थस्यैकां पार्वमानीमन्यां प्रति गमयित्वा तयोस्सन्निपातेऽवस्थितां पार्वमानीमवाच्छिद्य छेइ निरस्य शिष्टया पार्वमान्या चतुरश्चे कृते तत् क्षेत्रं द्वादशपुरुषसमचतुरश्रं भवति । छिन्नाशिष्टा पार्वमानी तत्करणी भवतीत्यर्थः । एवं प्रमाणक्षेत्रे तृतीयद्विकरणीमपनीय तृतीयकरणीं ग्रहीतुमिच्छन् तृतीये द्विकरण्या द्वृध्रमुलिखेदिसादिकृते तृतीयकरणी भवति । एवमेव सर्वत्र चतुष्करणीतुर्थकरणीप्रभृतयः करण्योऽवगन्तव्याः । तदुक्तं ‘दीर्घस्याक्षण्यारज्जुरित्यनेन । अस्योपयोगो द्रोणादिषु,

सुन्दरराजीया व्याख्या.

तदेवोदाहरति—

उपसंहृता + तदुक्तम्

ग अक्षणयोपसंहृता—एकीभूता रज्जुस्सा चतुष्करणी द्विपुरुषापच्छिन्ना पार्वमानी अपच्छिन्ना पञ्चतिलोनाऽष्टशतद्वयाङ्गुला । इतरा—पुरुषमात्री तिर्यज्ञानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोति कर्णरज्जुत्वात् । तत्र तिर्यज्ञानी स्पष्टमेव हि पुरुषमात्रं करोति । पारिशेष्यात्पार्वमानी त्रीन् पुरुषान् करोतीति ज्ञातुं शक्यते । तदुक्तं ‘दीर्घस्याक्षण्यारज्जुः’ इत्यादिना ।

कपर्दिभाष्यम्.

दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं चिकीर्षन् तिर्यङ्गमा-
न्याऽपच्छिद्य शेषं विभज्योभयत उपदध्यात् ॥

दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं कर्तुमिच्छन् तिर्यज्ञान्या तिर्य-
ज्ञानीप्रमाणेनापच्छिद्य शेषं विभज्य—द्विधा कृत्वा तदुभयतः
अग्रतः पार्श्वतश्चोपदध्यात्—निक्षिपेत् ।

खण्डमागन्तुना संपूरयेत् ॥

खण्डमागन्तुनाऽतिरिक्तेन पूरयेत् । पूरयित्वा तदतिरिक्तं
त्यजेत् ।

तस्य निर्हास उक्तः ॥

तस्य लागविधिहक्तः ।

इति द्वितीयः खण्डः.

करविन्दीया व्याख्या.

दीर्घचतुरश्रं + निर्हास उक्तः.

दीर्घेति—सर्वतस्तुल्यप्रमाणं समचतुरश्रं एकत आया-
मतोऽधिकं दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं कुर्वन् तिर्यज्ञान्या ति-
र्यज्ञानीप्रमाणया रज्ज्वा परिमिते प्रदेशे मध्ये दक्षिणोत्तरमप-
च्छिद्य शेषं पूर्वभागं मध्ये तिर्यक् द्विधा विभज्य तयोः पश्चिमं
भागं तथैवावस्थाप्य पूर्वभागं प्रथमस्योत्तरतः प्राचीनपुपदध्यात् ।

उत्तरपूर्वभागं शून्यभूतं खण्डमागन्तुना संपूर्य समचतुरश्रं संपाद्य
अधिकमागन्तुभूतं खण्डं ततो निर्हरेत्—निर्गमयेत् । तस्य निर्हार
उक्तः ‘चतुरश्राच्चतुरश्रं निर्जिहीर्षन्’ इति । तस्योपयोगो रथ-
चक्रादिषु ।

इति द्वितीयः खण्डः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

दीर्घचतुरश्रं + निर्हार उक्तः ॥

तिर्यज्ञानीप्रमाणेन पार्श्वमानीप्रच्छिद्य समचतुरश्रं
कृत्वा शेषं विभज्य पुरस्तादुत्तरतशोपदध्यात्, यथोत्तरपूर्वकोणे
समचतुरश्रं आगन्तुः खण्डो भविष्यति । तस्य निर्हार उक्तः
'चतुरश्राच्चतुरश्रम्' इति ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥

कर्पर्दिभाष्यम्.

समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं चिकीर्षन् यावच्चि-
कीर्षेत् तावतीं पार्श्वमानीं कृत्वा यदधिकं स्याद्य-
थायोगमुपदध्यात् ॥

समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं कर्तुमिच्छन् यावता दीर्घभूतेन
प्रयोजनं तावत्पार्श्वमालिख्य यदधिकक्षेत्रं तद्यथायोगं यथा
तत्क्षेत्रं युज्यते तथा क्षिपेत् । चतुरश्रं विभज्य उभयतःप्रउगे
विनियोगः, अवकीर्णिपशौ च ।

करविन्दीया व्याख्या.

समचतुरश्रं द्रिष्टा कृत्वा तस्यैकस्मिन् भागे भागा-
न्तरस्योपर्युपरि निहिते दीर्घचतुरश्रं भवतीति भन्वानस्तस्य
प्रकारमाह—

समचतुरश्रं + उपदध्यात्.

समेति । तिर्यज्ञान्या अपच्छिद्य शेषं विभजेदिसेव ।
समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं कर्तुमिच्छन् समचतुरश्रं त्रिभागद्वि-
भागार्धादीनामन्यतमेनैकांशेन परिमिततिर्यकप्रमाणं दीर्घचतुरश्रं
कर्तुमिच्छति तावत्या तिर्यज्ञान्या समचतुरश्रमेकतोऽच्छिद्य
शेषस्य समचतुरश्रकरणीसमां पार्वमार्नीं तावतीमुक्त्या तिर्य-
ज्ञान्या समचतुरश्रं कृत्वा तत्र शेषं विभज्य यदधिकं स्या-
त्तद्यथायोगमुपदध्यात् । अधिकस्य यथा विभागे कृते
विभागा एकैकशो वा सर्वाः संहस्र वा भागान्तरस्योपरि
निधीयमानास्तद्विस्तारं व्याप्यान्योन्यसंघटितास्तदीर्घं संपाद-
यन्ति तथा विभज्य सर्वे शेषं भागान्तरस्योपरि निदध्यादिति ।
अयमर्थः—समचतुरश्रं दीर्घचतुरश्रं चिकीर्षन् क्रियमाणस्य चि-
कीर्षितविस्तारप्रमाणया तिर्यज्ञान्या समचतुरश्रमेकतोऽवच्छिद्य
शिष्टस्य च पार्वमार्नीं तावतीं कृत्वा तदधिमेकयाऽनेकया
वा विभज्य ते सर्वे भागा दीर्घचतुरश्रं यथा संपादयन्ति तथा
सर्वशेषं भागान्तरस्योपर्युपरि निदध्यादिति । अत्राधिकृते शेष-
शब्दे कर्मवाचिन्यपि सञ्जिधेस्सामर्थ्याच्च तस्य षष्ठ्यर्थोऽपि
प्रतीयते । तावतीमित्यादिशब्दस्य शेषसंबन्धित्वे सामजस्या-
द्वावच्छिकीर्षेदिसपि दीर्घविस्तारविषयस्यात् । एक एव न्या-
यो दीर्घस्यापि दीर्घविधाववगन्तव्यः ।

तत्र श्लोकाः—

चतुरश्रं समं द्वैर्धं कृत्वा भागान्तरोपरि ।
क्षिसे भागान्तरे दीर्घचतुरश्रं तु तद्वेत् ॥
करिष्यमाणदीर्घस्य विस्तारसमपार्वकम् ।
विभज्य शेषमधिकं यथायोगं हि तत्किया ॥
तावती पार्वमान्याश्च शेषस्याऽस्यभागतः ।
करिष्यमाणदीर्घस्य तिर्थग्यावच्चिकीर्षितम् ॥

सुन्दरराजीया.

(समचतुरश्रं+उपदध्यात्)

अयमत्र प्रकारः—यावदिच्छं पार्वमान्या प्राच्यौ वर्ध-
यित्वा उत्तरपूर्वा कर्णरञ्जुमायच्छेत्, सा दीर्घचतुरश्रमध्यस्थायां
समचतुरश्रतिर्थज्ञान्यां यत्र निपत्ताते तत उत्तरं हित्वा दक्षि-
णांशं तिर्थज्ञानं कुर्यात्, तदीर्घचतुरश्रं भवति । दीर्घस्य दीर्घ-
करणेऽप्ययमेव प्रकारः ॥

कपर्दिभाष्यम्.

चतुरश्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यात्कोश्यां नि-
पातयेत् ॥

यच्चतुरश्रं मण्डलं कर्तुमिच्छेत् । रथचक्रचिदादौ विनि-
योगः । मध्यात्कोश्यां निपातयेत्—मध्यमे शङ्कौ पाशं प्रतिमुच्य
कोश्यायायच्छेत् कर्णेनाऽप्यच्छेत् । अपसार्य तत्र लक्षणं कृत्वा-

पार्वतः परिकृष्यातिशयतृतीयेन सह मण्डलं
परिलिखेत् ।

तेनैव लक्षणं पार्श्वतः आकर्षेत् । परिकृष्टं यावच्च-
तुरश्रमतीत्य शेते सोऽतिशयः । तस्यातिशयस्य तृतीयेन सह
चतुरश्रार्थेन मण्डलं परिलिखेत्—सर्वतो लिखेत् ।

सा नित्या मण्डलम् ।

सानिया मण्डलं करोति । अनित्या स्थूला ॥

यावद्धीयते तावदागन्तु ।

स्मृतिषु यावद्धीयते तावत्पार्श्वे न गच्छति । एतच्च
वचनमासन्नतरत्वख्यापनार्थम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

(चतुरश्रमण्डलं + तावदागन्तु)

समचतुरश्रमण्डलं चिकीर्षन् कर्तुमिच्छन् तस्य चतुर-
श्रस्याक्षणयारज्जवर्धप्रमाणात् किञ्चिदधिकामेकतःपाशां रज्जुं
मीत्वा तत्पाशं चतुरश्रस्य पद्धयमे शङ्कौ प्रतिमुच्य तामक्षण-
याकोद्धां निपात्य तत्र लक्षणं कृत्वा पार्श्वप्रदेशादतिरि-
क्तलक्षणयोरन्तरालं ब्रेदा विभज्य अन्ततो द्वौ भागावुतसृज्य
भोगेनकैन सहितायां चतुरश्रार्द्धप्रमाणया रज्जवा यथा भूमि-
मण्डलं भवति तथा परितस्सर्वतो लिखेत् । एवं कुते
सा निया मण्डलं—चतुरश्रसेत्रकुल्यसेत्रं भवति । सा नित्या—सा
भूमिर्निया, यावत् चतुरश्रे भूमिः मण्डलेऽपि सा भवती-
त्वर्थः । तत्र हेतुमाह—यावद्धीयते तावदागन्तु—यावत्प्र-
माणं क्षेत्रं हीयते हीयमानतया¹ (इति) दृश्येत चतुरश्रभ-
क्तिषु तावन्मण्डलस्य पार्श्वेष्वागन्तु दृश्यते, तस्मान्निखेति ।

¹ इति शब्दोऽयमधिक इति भाति.

ननु विष्कम्भार्थेन परिणाहार्धमभ्यस्य फलावगतिरिखनेन
न्यायेन भूमेः नात्यन्ततुल्यता, तत्कथं नियोति? उच्यते—
यद्यप्यनिया, तथाऽप्यन्येषामुपायान्तराणामतिस्थूलत्वादस्य चो-
पायस्यासन्त्वात् सम्युगुपायस्य वहुप्रयवसाध्यत्वेन अशक्य-
त्वाच्चैव वदत आचार्यस्यायमेवोपायसाधुरित्याभिपायः। या-
वदिह हीयते तवदागन्तु इति तयोरल्पवैषम्यात्तावदेवेति।
प्रवृत्तिरोचनार्थमनिसाऽपि नियेत्युक्तेत्यदोषः। अथवा या
रज्जुर्मण्डलं करोति सा रज्जुरिते रज्जवभिपायोऽपि तच्छब्दः।

सुन्दराजीया व्याख्या.

(चतुरश्र्वं मण्डलं + तवदागन्तु)

चतुरश्रमध्ये शङ्कुं निहत्य तस्मिन् रज्जुं प्रतिषुच्य
कोद्यामक्षणयां निपात्य चिदं कृत्वा पार्थें च परिकृष्य तस्मिन्
चिदं कृत्वा चिह्न्योरन्तरालं व्रेधा कृत्वा एकभागसहितेन
चतुरश्रार्थेन मण्डलं परिलिखेत्सा रज्जुरानित्या मण्डलं करोति
यावद्वीयते कोटिषु तावत्प्रमाणं पार्थेष्वागच्छति ॥

कपर्दिभाष्यम्.

मण्डलं चतुरश्रं चिकीर्षित् विष्कम्भं पञ्चदशा
भागान् कृत्वा द्वावुद्धरेत् । त्रयोदशावाशीष्यन्ते ।
सानित्या चतुरश्रं ॥

मण्डलं चतुरश्रं कर्तुमिच्छन् मण्डलस्य विष्कम्भं व्यासं
पञ्चदशावा विभज्य द्वौ भागौ त्यजेत् । त्रयोदशभागाविशेष्यन्ते ।

तैस्योदशभिर्मिता रज्जुः तावत्क्षेत्रं चतुरश्रं करोति । सा चानित्या स्थूलतरा । त्रयोदशावशिष्यन्ते इति वचनं शुल्वा-न्तरोक्तादपि मानसं वरमिति ख्यापनार्थम् । तीव्रसुतसोमे विनियोगः । तत्र प्राच्येकादशिनी मातव्या । तत्राङ्गुलेन प्रादेश-मात्रं वेदिखण्डमुपादातव्यम् । यदि द्वादशाङ्गुला उपरवाः अर्धप्रादेशाङ्गुलहीनां षट्क्षिणशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमाय यूपावटीयाच्छङ्कोर्दक्षिणतष्ठडङ्गुले शङ्कुं निहत्य तावद्व्यास-चतुर्खिंशत्प्रक्रमायामा प्राचीं वेदिर्मन्तव्या । दशानां क्षेत्रम् । सूत्रकारोपदेशेन पञ्चशतानि चत्वारिंशदधिकानि अङ्गुलक्षेत्राणि । तदर्धाङ्गुलं गृह्णते । तेन वेदिच्छेदोऽर्धमानेषु । पूर्वार्धानां वेदि-संस्कारो न क्रियते । अतिरिक्तक्षेत्रं निरस्तं भवति । वेदे-श्रावटेषु विच्छित्तिर्मवति—

करविन्दीया व्याख्या.

(मण्डलं चतुरश्रं चिकीर्षन् + चतुरश्रम्)

मण्डलस्य विस्तारप्रमाणं विष्कम्भः । तत्पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागावपनयेत् । शिष्टास्योदश भागाश्चतुरश्रस्य करणी भवति । अत्रापि सा निलेत्यादि समानं । तावेव चोद्य-परिहारौ ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(मण्डलं चतुरश्रं चिकीर्षन् + चतुरश्रम्)

त्रयोदश भागः करणी चतुरश्रस्य अनित्या चतुरश्रं करोति । अनयोरनिसत्त्वं विज्ञायते गणितविरोधात्परस्परवि-

रोधाच । तथाहि—सप्तविधस्य सारविप्रादेशस्य रथचक्रचितां-
वग्नेः क्षेत्रं लक्षमष्टौ च सहस्राण्यङ्गुलयः, तस्य चतुरश्रीकृतस्य
करणी त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धद्वाविंशताश्च तिलाः ।
तस्मन्तुक्तेन मार्गेण मण्डले कृते त्रीणि शतानि चतुरस्सप-
तिश्चाङ्गुलयो विष्कम्भो भवति । तस्य परिणाहसहस्रं पञ्च-
सप्ततिशताङ्गुलयः । यथाऽऽहुः—

चतुरधिकं शतमष्टगुणं द्वाषष्टिस्तथा सहस्राणाम् ।
अयुतद्वयविष्कम्भस्यासन्नो वृत्तपरिणाहः ॥

इति । अस्य मण्डलस्य फलं लक्षं नवसहस्रमष्टौ शतानि
षष्टिश्चाङ्गुलयो हश्यन्ते उक्तं च—

समपरिणाहस्यार्थं विष्कम्भार्थहतमेव वृत्तफलम् ।

इति । एवमप्रिक्षेत्रे रथचक्रचिदादौ मण्डले कृते षष्ठ्यधिकानि
अष्टशतानि सहस्रं चाङ्गुलयोऽतिरिच्यन्ते । तथा च परस्पर-
विरोधः । अर्धद्वाविंशतिलसहिताष्टाविंशतिशतत्रयाङ्गुलकरणी-
कस्याग्नेमण्डलीकृतस्य विष्कम्भः चतुरस्सप्ततिशतत्रयाङ्गुल उक्तः ।
तस्यैव मण्डलस्योक्तेन मार्गेण चतुरश्रीकरणे त्रीणि शतानि
चतुर्विंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धपञ्चमाश्च तिलाः करणी भवतीति
पूर्वोक्तायाः करण्यास्साष्टादशतिलाश्चतस्रोङ्गुलयो हीयन्ते ।
तस्मात्सूक्ष्ममिच्छता चतुरश्रस्य मण्डलकरणे सूत्रोक्तादाति-
शयतृतीयभागसहिताद्विष्कम्भार्थादृष्टादशशतांशस्त्याज्यः । एवं
कृते रथचक्रचितौ विष्कम्भः षट्तिलोनैकसप्ततिशतत्रयाङ्गुलो

भवति । परिणाहश्च पञ्चषष्ठिशतसहस्राङ्गुलयः । तस्य मण्ड-
लस्य समपरिणाहस्येत्यादिना पूर्वोक्तेन आनीतं फलं लक्ष-
मष्टौ सहस्राणि भवन्ति । मण्डलस्यापि चतुरश्चकरणे सूत्रो-
के विष्कम्भे स्वस्मात् त्रिगुणात् त्रयस्त्रिंशच्छतांशं युज्यात् ।
तत्र श्लोकाः—

चतुरश्चमण्डलकृतौ त्यक्तव्योऽष्टादशशतांशः ।
सूत्रोक्ताद्यासार्धाद्यासार्धं मण्डलस्यैतत् ॥ १ ॥
चतुरश्चयासे वा त्रिंशशतांशं समाभ्यस्य ।
युनरष्टमं च युज्याद्विष्कम्भो मण्डलस्यैषः ॥ २ ॥
मण्डलचतुरश्चकृतौ विष्कम्भे सूत्रोदिते युज्यात् ।
त्रिगुणात्स्वकात्रयस्त्रिंशतसातिशयान्मण्डलस्यैतत् ॥ ३ ॥
मण्डलविष्कम्भाद्वार्त्रिंशशतांशकं परित्यज्य ।
शिष्टान्नवमं जग्याच्चतुरश्चस्यैष विष्कम्भः ॥ ४ ॥
एवं कृते हि वद्वावेकशतविष्ठेऽपि वृत्तविष्कम्भे ।
स तिलद्वितयंविशेषो न च भवति परस्परधिरोधः ॥५॥

कपर्दिभाष्यम्.

प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ॥

चतुरश्रं प्रमाणयते क्षेत्रमनेनेति प्रमाणं प्रक्रमादि । यत्र प्रमा-
णेनैव चोदना तत्र तेनैव चतुरश्रं विधीयत इति प्रसेत-
व्यम् । पुरुषं दक्षिणे पक्षः इत्यादिषु च सङ्ख्या विवक्षिता ।

करविन्दीया व्याख्या.

द्विकरणीप्रभृतयः करण्य उक्ताः तासां फलावगमायाह—

प्रमाणेनेति ।

(प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते)

यत्र प्रमाणेनैकेन विमानं तत्र सर्वतस्तेनैकेन परिमितं
चतुरश्रं फलं भवति यथा ‘पुरुषं दक्षिणे पक्षे’ इत्यादि,

सुन्दरराजीया व्याख्या.

चतुरश्राणां फलक्षेत्रमाह—

(प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते)

प्रमाणमात्रेण दण्डेन प्रमाणमात्रं क्षेत्रं विधीयते—क्रियते ।

कपर्दिभाष्यम्.

आदेशादन्यत् ।

आदिशतीत्यादेशो विधिः । विधेरन्यद्वत्ति—यत्र विधीयते
तत्रान्यदपि भवति तेनैव प्रमाणेन गार्हपत्यचित्युपरवादिषु
करविन्दीया व्याख्या.

(चतुरश्रमादेशादन्यत्)

आदिशतीत्यादेशः—उपदेशः । तेनान्यच्चतुरश्रात् प्रागादिफल-
त्वमवगम्यते । अथवा आदिशतीत्यादेशो—गणितशास्त्रम् ।
ततो विषमादीनां फलपवगन्तव्यमिति । उक्तं च तत्र सर्वेषां
क्षेत्राणां प्रसार्य पार्श्वफलं तदभ्यासे इति, अस्यार्थः—
सर्वेषां विषमक्षेत्राणां पार्श्वे—पार्श्वमानीतिर्यज्ञान्यौ प्रसार्य-
संपाद्य । तदभ्यासे—तयोरन्यान्यगुणकाले फलपवगन्तव्यमिति ।

त्रिकं द्विधा प्रच्छिद्यान्यतरच्छेदपन्यत्रोपदध्यात् । तत्र सा दीर्घा
चतुरश्चा । ‘तथायुक्तां संचक्षते’ वक्ष्यमाणेन न्यायेन फ-
लावगमः, दीर्घचतुरश्चस्य पार्वमानीप्रमाणेन तिर्यज्ञानीप्रमा-
णपभ्यस्य फलावगमः । वृत्तस्य परिणाहार्थेन विष्कम्भा-
र्धपभ्यस्य फलावगमः । शारार्धप्रमाणेन धनुर्धमभ्यस्य धनुषः
फलावगम इत्यादि गणितशास्त्रादवगन्तव्यमिति । प्रकृतमनु-
सरामः ॥

सुन्दरराजीया.

(चतुरश्चमादेशादन्यत)

सर्वत्र चतुरश्रमेव क्रियते तद्विधानादेव मण्डलादि ।

कपर्दिभाष्यम्.

द्वाभ्यां चत्वारि ॥

द्वाभ्यां प्रक्रमाभ्यां चतुरश्रे कृते चत्वारि पुरुषप्रमाणानि
भवन्ति । मण्डलानां चतुरश्चकरणमुक्तम् । चतुरश्चाणां मण्ड-
लकरणमिदं नोक्तं इयत्या रज्ज्वा इयत् क्षेत्रं भवतीति ।
अत इदमुच्यते

त्रिभिर्नव ।

त्रिभिः प्रक्रमैः चतुरश्रे कृते नव पुरुषक्षेत्राणि भवन्ति ।
तथा भूमावालिख्य द्रष्टव्यम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

(द्वाभ्यां+नव)

उपलब्धिः यत्र द्वाभ्यां द्विगुणप्रमाणेन विमानं तत्र

सर्वतो द्विप्रमाणे चतुरश्चे द्विप्रमाणपरिमितानि चत्वारि चतुरश्चाणि फलं भवति । त्रिप्रमाणे चतुरश्चे त्रिप्रमाणपरिमितानि नव चतुरश्चाणि फलम् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या ।

(द्वाभ्यां + नव)

द्विप्रमाणेन दण्डेन चत्वारि प्रमाणक्षेत्राणि भवन्ति ।

कपादिभाष्यम्

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतस्तावतो वर्गान् करोति

यावत्प्रमाणा—यावदायामा रज्जुः तावतो वर्गान्करोति—
पञ्चीः करोति—यावत्संख्यायुक्तं प्रमाणं तावत्संख्यायुक्ताः
पञ्चीः करोति । पञ्चमानां पञ्चसंख्यायुक्तान्वर्गान्करोति । एवं
सर्वत्र योजनीयम् ।

तथोपलब्धिः ।

भूमावालिख्य प्रेक्षिते तथैवोपलभ्यते । द्वाभ्यां कृते
उभयतो लिखिते चत्वारि शृङ्घाणि भवन्ति, पञ्चभिः कृते पञ्च-
धा, उभयतो लिखिते पञ्चविंशतिशृङ्घाणि भवन्ति । एवं सर्वत्र
द्रष्टव्यम् ।

करविन्दीया व्याख्या

(यावत्प्रमाणा + तथोपलब्धिः)

यावन्ति प्रमाणानि यस्या रज्ज्वाः सा रज्जुस्तावत-
स्तावतः प्रमाणसंख्यायुक्तान् तावतः—तत्संख्यागुणितान्वर्गान्
समचतुरश्चान् करोति । ‘वर्गसमचतुरश्चः’ इति गणितशास्त्रेषु

व्यवहारः । तथा चतुष्प्रमाणा रजुश्चतुर्भिर्गुणितांश्चतुरो व-
र्गान् षोडश करोति । पञ्चप्रमाणा पञ्चभिर्गुणितान् पञ्च वर्गान्
पञ्चविंशतिं, षट्प्रमाणा एकोनपञ्चाशतं, अष्टप्रमाणा चतु-
षष्ठिं, नवप्रमाणा एकाशीति, दशप्रमाणा शतं, एकादशप्र-
माणा एकविंशोत्तरशतं, द्वादशप्रमाणा चतुश्चत्वारिंशच्छतमि
त्यादि द्रष्टव्यम् । प्रमाणमाह—उपलब्धिस्तथा—तथोपलभ्येते ।
उक्तेष्वर्थेषु प्रयक्षं प्रमाणमित्यर्थः । तथा द्विप्रमाणं चतुरश्रं
द्विधाऽपच्छिद्य चत्वार्युपलभ्यन्ते । त्रिप्रमाणं त्रिधाऽपच्छिद्य
नवं, चतुष्प्रमाणं चतुर्धाऽपच्छिद्य षोडश, एवं पञ्चप्रमाणादि-
ष्वपि । तथा दीर्घस्याक्षयारजुरिस्यादिषु तथात्थोपलभ्यन्ते ।
द्वाभ्यामेकमध्यस्य फले द्वे उपलभ्येते । त्रिभिर्द्वे अभ्यस्य षट् ।
चतुर्भिर्द्वे अभ्यस्याष्टौ । तथाहि-द्विप्रमाणपार्वमानीकमेकप्रमा-
णंतिर्यज्ञानीयं द्विधाऽपच्छिद्य द्वे उपलभ्येते । द्विप्रमाण-
पार्वमानीकं त्रिप्रमाणतिर्यज्ञानीकं प्राग्द्विषोदक् त्रिधाऽपच्छिद्य
षट्पलभ्यन्ते । एवमन्येष्वपि पार्वमानीप्रमाणसङ्ख्ययोदगव-
च्छेदः तिर्यज्ञानीप्रमाणसङ्ख्यया प्रागवच्छेद इति कृत्वा फला-
वशमः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(यावत्प्रमाणा + तथोपलब्धिः)

चतुर्भिष्षोडश पञ्चभिः पञ्चविंशतिरित्यादि । अत्र प्रमाणम्—
तथोपलब्धिः ।

कपर्दिभाष्यम्.

अध्यर्धपुरुषा रज्जुद्वौ सवादौ करोति ।

अधि—उपर्युक्त यस्यास्सा अध्यर्था, तथा कुते चतुरश्च सवादौ द्वौ करोति ($1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2} = \frac{9}{4} = 2\frac{1}{4}$) एकस्य वर्गः एकः (12=1) तस्याग्रतः पार्श्वतश्च द्वावर्धौ । पूर्वेण सह द्वौ, अर्धेन यच्चतुरश्च कुतं, कोव्यां सपादम् । तेन सह पादौ द्वौ करोति । एव-मेवोत्तरसूत्रं योजयितव्यम् ॥

अर्धतृतीयपुरुषा पट् सपादान्, अथात्यन्त प्रदेशः ॥ २० ॥

सार्वत्रिको विधिः ($\frac{5}{2} \times \frac{5}{2} = 6\frac{1}{4}$) .

यावता यावताऽधिकेन परिलिखति तत्पार्श्व-योरुपदधाति । यच्च तेन चतुरश्च क्रियते तत्को-व्याम्, अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ १० ॥

यावता छेदेनाधिकेन परिलिखिति तत्पार्श्वयोरग्रतश्चोपदधाति । यत्तेन चतुरश्च क्रियते तत्कोव्यां—एवं विहितेन यच्चतुरश्च कोव्यां तेनैव सह संख्या बोद्धव्येति । ^१ मण्डलपूरणे चैकेनैकं भवति । अर्धे चार्धमिति कस्यचिङ्गान्तस्यात् अतस्तं प्रसाद—

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ।

प्रमाणस्यार्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते । अस्यैव कारणमाह—

अर्धस्य द्विप्रमाणायाः पादपूरणत्वात् ॥ २२ ॥

तृतीयेन नवमी कला ॥ २३ ॥

^१ मण्डलहुद्विकरणे—A.

अर्धस्य द्विप्रमाणा पुरुषमात्री । पादानां पूरणं यतः । तदुक्तं—
‘द्वाभ्यां चत्वारि’ इति । तृतीयेन नवधी कला, प्रमाणतृतीयेन
नवधी कला—नवमोऽश्च इत्यर्थः । तदप्युक्तं—त्रिभिर्नवेति.

इत्यापस्तम्बसूत्रविवरणे कपर्दिभाष्ये *

शुल्वाख्यप्रश्ने प्रथमःपठलः..

तृतीयः खण्डः..

करविन्दीया व्याख्या.

इदानीं सच्छेदप्रमाणमुच्यते—अध्यर्थेति ।
(अध्यर्थपुरुषा + नवधी कला)

अध्यर्थपुरुषप्रमाणेनाध्यर्थपुरुषमभ्यस्य फलं द्वौ सपादौ—
पादसहितौ द्वौपुरुषौ करोति । अर्धतृतीयपुरुषा षट् सपादान्,
अर्धं तृतीयं येषां ते अर्धतृतीयाः, ते च प्रमाणं यस्याः
साऽर्थतृतीयपुरुषा। सा येनाभ्यस्ताः फलं सपादान् षट् पुरुषान्
करोति । उपलब्धिरपि तथा अध्यर्थपुरुषचतुरश्रस्यार्थेन
चैकेन चापच्छेदः प्राक्चोदकच एकमे केन द्वावधौं पादश्च,
एवमन्यदपि उभयतः सच्छेदे सपादरज्जुमध्यर्थं षोडशांशं
करोति । चतुरश्रक्षेत्रविवृद्धौ वृद्धक्षेत्रपरिज्ञानप्रकारमाह—अ-
न्तस्समीपं प्रकरणं तदतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तः अत्यन्तः प्रदेशः
विधिर्यस्य सोऽस्यन्तप्रदेशः—सार्वत्रिक इत्यर्थः । समचतुरश्र-
विषयौऽयम् । यावता—यावत्प्रमाणेन, यावताऽधिकेन—याव-
त्प्रमाणोनाधिकेन । एको यावच्छब्दः प्रमाणमात्रविषयः,
अन्यो यावच्छब्द आगन्तुविषयः । यावता प्रमाणेन यावन्मा-
त्राधिकेनेतर्थः । परिलिखति यच्चतुरश्रकरणार्थं परिलिखति

तत्र तत् अधिकमागन्तुमूलचतुरश्रेत्रं पार्वयोः प्राची चोदीची
च क्षेत्रमुपदधाति—संयोजयति । यच्च तेनाधिकमात्रेण चतुरश्रं
क्रियते तत्क्षेत्रं कोश्यां संयोजयति । एतदुक्तं भवति—सर्वत्र
समचतुरश्रेत्रविवृद्धौ विवृद्धस्य चतुरश्रस्य च दक्षिणपश्चिम
भागे मूलप्रमाणकृतचतुरश्रं परिकल्प्य तस्यतस्य पूर्वोत्तरपार्व-
योस्तत्पार्वमितपार्वमानीकं प्रमाणाधिकमात्रतिर्यज्ञानीकं क्षेत्रं
परिकल्प्य यच्च तेनाधिकमात्रेण एकनैकं द्राघ्यां चत्वारि त्रिभि-
र्नवेत्यादिफलकरणं चतुरश्रं क्रियते तत्क्षेत्रं प्रागुदकोश्यां परिक-
ल्पयेदिति । एवं सर्वत्र समचतुरश्रस्य क्षेत्रवृद्धौ क्षेत्रस्य परिगण-
नं कुर्यादिसर्थः ।

अर्धप्रमाणेन—प्रमाणार्थेनापादप्रमाणं—पादोऽत्र चतुर्थो भागः,
तत्प्रमाणं विधीयते संपाद्यते प्रमाणार्थमितं क्षेत्रं प्रेयस्य चतु-
र्थभागो भवति । कुतः? अर्धस्य द्विप्रमाणायाः पादपूरणत्वात्
अर्धस्य द्विप्रमाणकतया भूमेश्वर्भगः पूर्यते ।

तृतीयेन नवमी कला—प्रमाणतृतीयेन क्षेत्रस्य नवमोऽशः
पूर्यते । उपलब्धिवस्तथा । एकप्रमाणाया भूमेरर्थेन प्राक्चोदकचा-
पच्छेदे कृतेऽर्धप्रमाणकृता भूमिरेकप्रमाणायाः पादो दृश्यते,
तस्या एवं प्राक्चोदकचापच्छेदे प्रमाणतृतीयमिता भूमिरेकप्रमा-
णाया नवमांशो दृश्यते । तथा चतुर्थेन षोडश कला, पञ्चमेन
पञ्चविंशतिकला, षष्ठेन षट्ट्रिंशोऽशः पूर्यते । एवमन्यान्यपि
छेदफलानि द्रष्टव्यानि ॥

इति श्रीकरविन्दस्वामिकृतायां शुल्बप्रदीपिकायां
प्रथमः पटलः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

अथ सच्छेदानां फलमाह—

(अध्यर्धपुरुषा + षट् सपादान्)

एवं अर्धचतुर्थपुरुषा द्वादश सपादान्, अर्धपञ्चमपुरुषा विश्विं सपादानिस्यादि । सपादपुरुषा अध्यर्धं षोडशभागं चेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

सार्वत्रिकोऽयं विधिः—कृत्स्नं चतुरश्च वर्धयितुमिच्छन् यावता प्रमाणेन वर्धयितुमिच्छति तत्पुरस्नादुत्तरतशोपदधाति । अधिकप्रमाणेन यच्चतुरश्च क्रियते तदुत्तरपूर्वस्यां कोश्याम् ।

इदानीं तच्छेदानां फलमाह—

(अथात्यन्तप्रदेशः)

द्विप्रमाणाया रज्ज्वाः अर्धस्य प्रमाणमात्रस्य पादपूरण त्वात् । द्विप्रमाणाया रज्ज्वाः फलं चत्वारि । तस्य पाद एकम्, तस्य पूरणत्वादित्यर्थः ॥

(तृतीये नवमी कला)

कलाभागस्त्रिप्रमाणायास्तत्तृतीयस्य नवमपूणत्वादिति ग-
म्यमानत्वान्नोक्तम् । चतुर्थेन षोडश, पञ्चमेन पञ्चविंशतिरि-
त्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति सुन्दरराजीये आपस्तम्बशुल्वसूत्रव्याख्याने
शुल्वप्रदीपे प्रथमः पटलः.

कपर्दिभाष्यम्

पूर्वमविशेषेण मानसुक्तम्, अस्येयानायामः इयान्वि-
स्तर एवं च विहृतव्यमिति । विशेषविधानार्थमाह—

आग्रयाधेयिके विहारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तराले विज्ञायते ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं यथा स्यान्नाहवनीयदक्षिणाग्रयोः दक्षिणाग्रिगार्हपत्ययोर्वा मा भूदित्येवमर्थं गार्हपत्याहवनीयत्रहणम् । विज्ञायते—श्रूयते । श्रुतिर्वक्ष्यमाणा ।

अष्टासु प्रकमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादवीत । एकाइशसु राजन्यः । द्वादशसु वैश्यः ॥

चतुर्विंशत्यामपरिचिते यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते ॥

प्रकमेण प्रमाणं वक्ष्यति । अष्टौ प्रकमानतीत्य गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिष्ठापयति । एवमेकादशसु राजन्यस्य । वैश्यस्य द्वादशसु । चतुर्विंशत्या वा परिमिते वा यावता वा चक्षुषा मन्यते । तस्मान्नातिदूरमाधेयः इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । यावता वेति सर्वेषां विधिर्विकल्पेन । इयतान्तरालेन विहारसंपत्तिर्भवतीति मननम् । आतिदूरप्रतिषेधो व्यवायपरिहार्थः । यद्यतिदूरमाधीयते तदा श्वादयो व्यवेयुः ।

करविन्दिया व्याख्या

उक्तास्सामान्यतो विहाराः । इदानीं दर्शपूर्णमासादिषु विशेषविवक्षया प्रथमभूताग्रयाधेयविहारयागविधिरुच्यते । अग्रय

अधीयन्तेऽस्मिन् कर्मणीति तदग्रथाधेयं । तद्व आग्रचा
धेयिकः । विहियन्तेऽस्मिन् अग्रय इति विहारः, देवयजनेदशः,
तमयिकृत्य । गाहैपसाहवनीययोरन्तराळे—गाहैपत्याहवनीय
शब्दाभ्यां तचदायतने लक्षणा अन्तराळश्रुतिसामर्थ्यात्, अन्त-
राळे अन्तराळं प्रस्तुत्य विज्ञायते श्रूयते । सर्वत्र विज्ञायत
इत्यस्यायमेवार्थः गाहैपसाहवनीयग्रहणात्, तयोरेवान्तराळे ।
श्रुतिरेवं पठ्यते—

अष्टामु प्रकमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीर्तेकादशसु राजन्यो
द्वादशसु वैश्यः चतुर्विंशत्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यते
तस्मान्नातिदूरमाधेय इति ॥ मर्वेषामविशेषेण श्रूयते । प्रकमं
वैश्यति द्विपदस्त्रियदो वेति । अष्टप्रकमादयोऽन्तराळविशेषपणं ।
अष्टासु प्रकमेष्वन्तराळे इत्यादि । अपरिमितसंख्यायां तच्चतु-
र्विंशतेः परतः तदानन्तर्यात्, अपरिमितं प्रमाणात् भूयः;
इति कात्यायनः । यावता वा चक्षुषा मन्यते तावता प्रमाणेन
चक्षुषा गृहीतेन मन्यते यथा इयांश्चतुर्विंशतिं प्रकम इति चक्षुषा
मानं । यत्रपि चतुर्विंशतेः परत एव पठ्यते नयाऽपि द्वादशसु चि-
क्रमेष्वित्यारभ्य यं द्वादशसु विक्रमेषु इत्यादिर्त्तिरीयकश्रुत्यनु-
रोधादष्टप्रकमादीनामपि मर्वेषां ग्राह्यं, तेन इयानष्टप्रकम इया-
नेकदश इयान्द्वादशप्रकम इति संभवति । तस्माच्चतुर्विंशतेरदूर-
मतिदूरेनाधेयं । अनेनापरिमितवचनप्राप्तिदूरता निषिध्यते ।
चतुर्विंशतिविधानादेवेतः प्रागतिदूरा योगाः । चतुर्विंशत्यादि
विधिचतुष्टयं सर्वेषां ब्राह्मणादीनामविशेषेण भवति । द्वादशसु
विक्रमेष्वित्यापि सर्वेषामविशेषेण लभ्यते ॥

मुन्दरराजीया व्याख्या.

आग्रचार्घेयिके + वैश्यः

गार्हपत्यस्य पुरस्तादेतेषु प्रक्रमेष्वतीतेष्विति विज्ञायते
अथ सावर्णिंकी श्रुतिः ।

(चतुर्विशत्या+श्रूयते.)

अपरिमितं ‘प्रमाणाद्बूय’ इति कल्पान्तरम् । चक्षुषा
मन्यत इति दण्डादिमाननिषेधः । ^१इयानष्टौ प्रक्रमाः, इया-
नेकादश इयान् द्वादशेति चक्षुषा यावन्तं देशं मन्यते
तस्मान्नातिदूरं तस्यावधेस्समीप आधेयः । एतत्सर्वे प्रयोग-
काल एवोक्तपनूयते ।

कपर्दिभाष्यम्

दक्षिणतः पुरस्ताद्वितृतीयदेशे गार्हपत्यस्य ने-
दीयसि दक्षिणाग्नेर्विज्ञायते ॥

दक्षिणतः पुरस्तात् दक्षिणाप्राक्षोणे देशे वितृतीय-
देशे—ईषदूनतृतीयदेशे—कस्य वितृतीयदेशः—गार्हपत्याहव-
नीययोरन्तरालस्य नेदीयसि आसन्नतृतीयदेशे पार्श्वादित्यर्थः ।
तत्र दक्षिणाऽग्नेरायतनमिति श्रूयते ।

करविन्दीया व्याख्या.

(दक्षिणतः+विज्ञायते)

दक्षिणतः पुरस्तात् दक्षिणाप्राक्षोणदेशे तस्य गार्ह-
पत्यस्य नेदीयसि सविकृष्टे तस्यैव वितृतीयदेशे विशब्दो हीन-
वचनः किञ्चिद्दीनतृतीयदेशान्तराले दक्षिणाग्नेरायतनं श्रूयते ॥

^१ इयमष्टप्रक्रमा इयमेकादशप्रक्रमा, इयं द्वादश प्रक्रमा इति.

सुन्दरराजीया व्याख्या.

दक्षिणाग्रचायतनविधानाथमाह ।

(दक्षिणतः + विज्ञायते.)

विनृतीयदेशे विकलतृतीयदेशे ईषदूनतृतीयदेश इत्यर्थः ।
गार्हपत्यस्य दक्षिणतः पुरस्ताचस्येव नेत्रीयसि विनृतीयदेशे
दक्षिणाग्रेरायतनपिति ॥

कर्पर्दिभाष्यम्.

तत्कथं एवत् इत्याय ।

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चवा पड्धा वा
संविभज्य पष्टं सप्तमं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य
समं त्रैवं विभज्यापरस्मिस्तृतीये लक्षणं कृत्वा
गार्हपत्याहवनीययोरन्तौ नियम्य लक्षणेन दक्षि-
णापायम्य निमित्तं करोति तदाक्षिणाग्रेरायतनम् ।
श्रुतिसामर्थ्यर्थात् ॥ ४ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं पञ्चवा विभज्य पड्धा वा
विभज्येत्यन्वयः । यदि पञ्चवा तदा पष्टो भाग आगन्तुः ।
पष्टं सप्तमं वा भागं आगन्तुमुपसमस्य समं त्रैवं विभज्य ।
यदि पोढा तदा सप्तमो भागः आगन्तुः । तमुपसमस्य संयोज्य,
समं त्रैवं विभज्य; आगन्तुना सह विषमं माघूदिते समग्रह-
णम् । अपरस्मिस्तृतीये लक्षणं कृत्वा गार्हपत्यावहनीययो-
रन्तौ नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य शङ्कं

निहन्यात् । दक्षिणाऽग्निस्थानं श्रुतिसामर्थ्यात् । सामर्थ्यमभिधा-
नशक्तिः अस्याइश्वुतेरयमेवार्थं इति । तेन गार्हपत्याहवनीय
योरन्तराळं, त्रिप्रथमविस्तारायामानि त्रीणि चतुरश्राणि कृत्वाऽ-
परस्मिन् चतुरश्रे उच्चरस्यां श्रोण्यां गार्हपत्यं दक्षिणेऽसे-
दक्षिणाग्रथायतनं पूर्वस्मिन् चतुरश्रे, उच्चरेस आहवनीयमिसे-
वमादयो निरस्ता भवन्ति । सर्वत्राग्रथायतनानि चतुरश्राणि
मण्डलानि वा । इह तु मण्डलं गार्हपत्यमर्थमण्डलाकारमन्वा-
हार्यपचनं । चतुरश्रमाहवनीयमिति स्मरन्ति मण्डलचतुरश्रयो-
रुक्तो विधिः । इदानीं दक्षिणाऽग्नेः धनुराकार उच्यते—पिशी-
लद्विकरण्या चतुरश्रं कृत्वा पूर्वोक्तेन विधानेन मण्डलं कुर्यात् ।
तस्य मण्डलस्य विष्कम्भचतुर्भागं दक्षिणाऽग्नेः पूर्वनिहताच्छङ्को-
रुदगपसार्यं शङ्कं निहत्य तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विष्कम्भार्येन
मण्डलं परिलिख्योत्तरमर्थं त्यजेत् । तत्र श्लोकौ भवतः—

दक्षिणायेर्हताच्छङ्कोरुदक्षङ्कुर्दशाङ्कुले ।

एकादशतिलैरुने कार्यस्य धनुषा समः ॥

तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य विशत्यायतया लिखेत् ।

ऊनया तु द्वाविंशतिलैर्वर्षं त्यजेदुदक् ॥

इति ।

करविन्दीया व्याख्या

गार्हपत्याहवनीययोः—श्रुतिसामर्थ्यात्.

एतस्य विहरणमाह—

गार्हपत्याहवनीययोरन्तराळमष्टप्रक्रमादिकं दश्वधा षोडा वा
संभुज्य गुणयित्वा षष्ठं सप्तमं वा भागमागन्तुमुपसप्तस्य
पञ्चधा गुणने षष्ठं षोडा गुणने सप्तमं भागमुपसप्तस्य सं-

योज्यागन्तुना सह त्रैधं त्रेधा विभज्यापरस्मिन् तृतीये गार्ह-
पत्यसन्निहिते तृतीये लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा गार्हपत्याहव-
नीययोरन्तौ नियम्य रज्जुन्तौ पाशौ गार्हपत्यस्य पूर्वशङ्कौ
पश्चिमं पाशमाहवनीयस्य पश्चिमशङ्कौ पूर्वं पाशं प्रतिमुच्य लक्ष-
णेन दक्षिणापायम्य निमित्तं चिह्नं तत्र कुर्यात् । तन्निमित्तं
धनुराकृतेदक्षिणाय्मध्यमं, विशेषाश्रवणात् । गार्हपत्याहव-
नीययोर्मध्यमशङ्कवोरन्तौ नियम्येति केचित् । श्रुतिसामर्थ्यात् ।
'दक्षिणतः पुरस्तात्' इत्यादि श्रुतिवलादित्यर्थः । अत्र पञ्च-
धापक्षे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालस्य दक्षिणायत्यायतनमध्यो-
पक्रान्ताहक्षिणोत्तरलक्ष्यात् पश्चिमो भाग एकविंशदङ्गलयः विमा-
गोनसपतिलाश्च । पूर्वभागोऽष्टाविंशतिरङ्गलयः त्रिभागाधिक-
सपत्निविशतिलाश्च । लम्बकः पद्मविंशदङ्गलयः पादोनषोडश-
तिलाश्च । पद्मधापक्षे द्वात्रिंशदङ्गलयः सार्वसपत्निविशतिला-
श्च पूर्वभागः । लम्बकविंशदङ्गलयः सपतिलाश्च । पादाष्टक-
मितेऽन्तरालवत् प्रकमिते एकादशादिषु च भागयोर्लम्बकस्य
प्रमाणमुच्चेयं, उच्चयनपकारं चत्रैव वक्ष्यामः । अत्राप्यायतनानि
पिशीलमात्राणि, अथवा अस्यैपि धिष्ण्यो लीयत इति प्राज-
हितस्यापि धिष्ण्यत्वदर्शनादायतनानां चतुरश्रमण्डलत्वयोरनि-
यमेन प्राप्तयोरपि मण्डलमेव गार्हपत्यायतनं अग्रयो वै त्रयी
विद्येत्यत्रानुवाकपर्याये तस्य पृथिवीस्तुतेः तदाकारत्वाच्च
तस्याः अर्धमण्डलाकारं धनुराकारं दक्षिणायत्यायतनं, तत्रै-
वान्तरिक्षस्तुतेः तदाकारत्वाच्च नभसश्चतुरश्रमाहवनीयम्, तत्रैव
शुलोकस्तुतेः चतुरश्रमैन्द्रस्थानमिति शास्त्रान्तरे दर्शनाच्च
सभ्यावस्थयोरपि चतुरश्रमेव, तयोस्तद्विकारत्वात् । अत्र-

योगः गार्हपत्यायतने पिशीलमात्रं चतुरश्रं विहृत्य मण्डलं कुर्या-
दक्षिणाप्रेरपि वचनात्, पिशीलद्विकरण्या चतुरश्रं विहृत्य मण्ड-
लकृत्य मण्डलविष्कम्भचतुर्भागेन दक्षिणाप्रयायतनं तन्मिमि-
त्तादुत्तरतश्चाङ्कुं निहत्य तत्र शङ्कौ तद्विष्कम्भमध्यं नियम्यान्तौ
समौ कृत्वा मण्डलं विलिख्य मण्डलमध्ये प्राचीं लेखां विलिख्य
उदगर्थं सजेत्। दक्षिणार्थं आयतनं गार्हपत्यस्य पुरस्ता-
दष्टप्रक्रमादीनतीत्य पिशीलमात्रं चतुरश्रमाहवनीयं कुर्यात्
तत्पुरस्तात् सञ्चरमवशिष्य आहवनीयवत् सभ्यं तत्पुरस्ता-
दावसध्यमपि। तद्रुतं पिशीलप्रमाणं च। द्विप्रादेशं पिशीलम्।
मुष्टिकृतोऽरब्रिः पिशीलमित्येके। बाहोरन्तराळं पिशीलमित्येक
इति केचित्। प्रकम्यत इति पक्रम इति पदस्यापि प्रक-
मतामिच्छन्ति। तथाऽपि लभ्यते, अयमत्र विमानक्रमः—गार्हपत्या-
हवनीयधिष्ठिण्यौ विमाय गार्हपत्याहवनीययोरन्तराळमित्यादि
दक्षिणापायम्य नियम्य निमित्तं कृत्वा तेनैव लक्षणेनोत्तरतश्च
निमित्तं विपर्यस्य दक्षिणत उत्तरतश्च निमित्तं कृत्वा पिशील-
द्विकरणीचतुरश्रमण्डलविष्कम्भचतुर्थीशेन दक्षिणयोर्निमित्तयो-
रुदक्षुतनिमित्तद्वयानुकूलयेन शङ्कुं निखनेत्। अनयोः पश्चिम-
शङ्कौ पिशीलद्विकरणी चतुरश्रमण्डलविष्कम्भार्धेन मण्डलमा-
लिख्य पूर्वशङ्कवानुकूलयेन प्राचीं ज्ञात्वा मण्डलस्योत्तरार्थं
त्यजेत्। दक्षिणार्थो दक्षिणाप्रिधिष्ठिण्यो भवति।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

गार्हपत्याहवनीययोः + श्रुतिसामर्थ्यात्.

तत्कथं ग्राह्यमित्यत आह—

समं सर्वे, गार्हपत्याहवनीययोः गार्हपत्यस्य पौरस्ये शङ्कौ

आहवनीयस्य पाश्चाये जड्हो च दक्षिणतो दक्षिणाप्रचायतनम् । तदायतनमध्यमियन्ये । तस्मिन् पक्षे गार्हपत्याहवनीयोरपि मध्ययोरेव ग्रहणम् । सर्वाण्येवाग्रयायतनानि पिशीलमात्राणि चतुरश्चाणि परिमण्डलानि वा विष्णियत्वान्मण्डलं गाहेयस्यस्य । अर्धमण्डलं दक्षिणायेश्चतुरश्चमाहवनीयस्येत्यैतिहासिकासर्वाणि चायतनानि क्षेत्रतस्तुल्यानीत्याहुः । तत्रोक्तो मण्डलविधिः आहवनीयस्याक्षण्यारज्वा चतुरथं विहृत्य विधानेन मण्डलं कृत्वा उत्तरार्थं जग्नात्तदक्षिणाप्रचायतनम् ॥

कषट्ठिभाष्यम्

यजमानमात्री प्राच्यपरिमिता वा यथास्त्रानि हर्वीपि संभवेदेवं तिरथीप्राञ्छौ वेद्यं सावुन्नयति । प्रतीची श्रोणी पुरस्तादंहीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये सन्नततरैवमिव हि योषेति दार्शिक्या वेदेविज्ञायते ॥ ५ ॥

यजमानमात्रीत्यादि दार्शिक्यावेदेशश्रुतिः । अस्याशश्रुतेर्थं विमानविधिनैव व्याचष्टे ।

करविन्दिया व्याख्या

आयतनविहरणानन्तरं प्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोर्विहरणमुच्यन्ते ।

(यजमानमात्री—वेदेविज्ञायते.)

यजमानमात्रीति ॥ यजमानमात्री षणवत्यङ्गुला प्राक्त्वेनापरि-

मिता । तदधिका प्राची प्राङ्गुखा, संभवो व्याप्तिः, यथा हर्वी॒षि परस्परसंबन्धेन आसन्नानि भवन्ति तथा तिरश्ची तिर्यङ्गानी स्यात्, आयामस्य त्रिभागोना पश्चात्तिरश्ची । ‘आयामस्यार्थेन पुरस्तात्तिरश्ची’ इति बोधायनः । पशुबन्धे च तथा दृश्यते, अरविभिर्वा चतुर्भिः पश्चात् षड्भिः प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति, विकृतिपु वहुविष्णु वहुविस्तारा, अल्पहविष्णु प्रकृतिवत् । प्राञ्छौ वेद्यं सावृत्यति प्राक्त्वेन पूर्वान्तमतीतावंसौ कुर्यात् प्रतीची श्रोणी तथा पृथक्त्वेन श्रोण्याकुर्यात् अंहीयसी—तन्वी प्रथीयसी—विस्तीर्णा सन्नततरा अतिशयेन तनुः, एवमिव हि योषेति । एवमिवहीति शब्दो निपातसमुदायः प्रसिद्धवचनः । यथा—एवमिव हि पशुः, एवमिव हन्त्रमवत इति । एतदेव हि योषा साहृदयमस्याः । यन्मध्ये कृशत्वं पृथवंसत्वं पृथुतरश्रोणित्वं च । एतत् ‘चतुश्शिखण्डा युवतिस्मुपेशा’ इति मन्त्रवर्णाच्च लभ्येत, दार्शक्या वेदेः दर्शपूर्णमासयोस्साधारणाऽपि वेदिः दर्शे पूर्वेद्युद्दयतया दार्शकीत्युच्यते । यद्रा—दर्शपूर्णमासयोरेकशेषं कृत्वा निर्देशः,

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(यजमानमात्री+विज्ञायते.)

यजमानमात्री चतुररविः पञ्चारविर्वा¹ यथाऽसन्नानि हर्वी॒षि संभवेत् संगृहीयात् । एवं तिरश्ची अर्धलक्षणं तिर्यगित्यर्थः । उच्चयाति दीर्घं नयति । प्रतीची प्रतीच्या योषासाहश्यं च ‘चतुश्शिखण्डा’ इति मन्त्रवर्णात् दार्शक्याः—दर्शपूर्णमासिक्याः ।

¹ अधिका.

कपर्दिभाष्यम्

अपरेणाहवनीयं यजमानमात्रा दीर्घं चतुरश्च
 विहृत्य तावर्तीं रज्जुमायम्य मध्ये लक्षणं कृत्वा
 दक्षिणयोऽश्रोण्यं सयोरन्तरा नियम्य लक्षणेन द-
 क्षिणापायम्य निमित्तं करोति । निमित्ते रज्जुं नि-
 यम्यान्तौ समस्येत् । दक्षिणायाऽश्रोणेऽदक्षिणम-
 समालिखेत् । एवभुत्तरतः । तिर्यङ्गमार्तीं द्विगुणां
 तथा कृत्वा पश्चात्पुरस्ताञ्चोपलिखेत् । विमितायां
 पुरस्तात् पार्श्वमान्या उपसंहरेत् । श्रुतिसाम-
 र्थ्यात् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थखण्डः.

अपरेणाऽहवनीयं एकरज्जुदिभिर्दीर्घं चतुरश्च विहृत्य
 संपाद्य यजमानमात्रा पार्श्वमानी यथा सन्नानि हवीषि संभवेत्
 परस्परासंघटिनानि निष्टुन्ति तथा तिर्यञ्चानी । तस्याञ्चि-
 भागोन वा तिरश्चीनि वोधायनीये शुल्वान्तरे प्रतिपादितम् ।
 तावर्तीं रज्जुमध्यस्य उभयतः पाशौ कृत्वा दक्षिणयोऽश्रोण्यं-
 सयोरन्तो नियम्य पाशौ प्रतिमुच्य लक्षणेन दक्षिणापायम्य
 निमित्तं शङ्कुं निहत्य तस्मिन् शङ्कौ रज्जुं संयोज्य पाशावुन्मु-
 च्य तेन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणां श्रोणिमारभ्य यावदक्षिणां-

कपर्दिभाष्यम्.

समालिखेत् । एवमुत्तरपार्थिमालिखेत् । एतत्सन्नतत्वं वेदेः । तिर्यक्कान्याप्येवं कुर्यात् । तिर्यक्कानीप्रमाणां रज्जुमभ्यस्य मध्ये लक्षणं कृत्वा श्रोण्योरन्ते पाशौ प्रतिमुच्य पार्थिदपसार्थं तत्र शङ्कुं निहत्य तत्र रज्जुं प्रबद्ध्यान्तौ समस्य दक्षिणां श्रोणि-मारभ्य यावदुत्तरा श्रोणी तावदालिखेत् । एवं पुरस्तादपि करोति । एवमुन्नयनं श्रोण्यसौ । एवंप्रकारा हि योषा । हिश-ब्दो रूपप्रसिद्धौ । प्राक्किरासस्त्री एवपेवेत्यर्थः । विमिताया मेवं चतुरश्रमापादितायां पुरस्तात्पार्थिमान्यावुपसंहरेत्, सङ्को-चयेत् । श्रुतिसामर्थ्यात्—‘पुरस्तादंहीयसी’ इति यैषा श्रुतिः तस्यास्सामर्थ्यात् । इतरथा योषासादृश्यमपि न स्यात् ॥

इति चतुर्थःखण्डः

करविन्दीया व्याख्या.

एताद्विहरणेन व्याचष्टे.

अपरेणाहवनीयं + एवमुत्तरतः.

अपरेणेति । अपरेणाहवनीयं आहवनीयस्य पश्चात्समीपे । गाईपयाहवनीयोर्यद्यपि महदन्तराकं तथाऽप्याहवनीयसमीप एव वेदिः । केचिद्विस्ताराद्विगुणायामं दीर्घमिच्छन्ति । उक्त-प्रमाणं दीर्घचतुरश्रमाहवनीयमपरेण विहृत्य श्रोण्यसेषु शङ्कु-निहत्य यावदायामः तावतीं रज्जुमभ्यस्य आयामद्विगुणां रज्जुं कृत्वा मध्ये लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा दक्षिणयोश्चश्रोण्यसंयोरन्तौ नियम्य निरञ्जनेन दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहत्य तस्मिन् रज्जुं

प्रतिमुच्य पाशावेकीकृत्य श्रोण्या आरभ्य यावदंसं उत्तमार्गेणा-
लिखेत् । उत्तरपार्थे उत्तरतोऽपायम्य एवमेव कुर्यात् ॥

(तिर्यज्ञानीं द्विगुणां—लिखेत्)

तिर्यज्ञानीमिति । पूर्वा तिर्यज्ञानीं पूर्ववद्विगुणां कृत्वा
पुरतोऽपायम्य दक्षिणस्माद्भान्त् वक्रम्य उत्तरमंसमालिखेत्,
पश्चिमया तिर्यज्ञान्या पश्चादप्येवमेव कुर्यात्, वेदिप्राचीमितां
रज्जुं गाहैपत्याहवनीययोरन्नरात्तियुक्तपकारेण वेद्या दक्षिणो-
त्तरमायम्य पूर्ववद्वितुनीयदेशे लक्षणं कुर्यात् उदग्वहिर्वेदेरुत्तरतः
उत्तरार्थं लक्षणं च कृत्वा वेद्याः पश्चादप्येवमेव वितुतीये
लक्षणं कुर्यात् गाहैपत्याहवनीययोर्पैद्य—पैद्यदेशः तत्र लक्षणं
कुर्यात् ॥

(विमितायां+श्रुतिसामर्थ्यात्.)

विमितायामिति । विमितायां चतुरश्रीकृतप्रात्रायां लेखा-
करणान् प्रागेव पार्श्वमान्यौ पुरस्तात्पुरत उपसंहारेत्—संको-
चयेत् ।

इति चतुर्थं स्वण्डः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या,

(अपरेण +श्रुतिसामर्थ्यात्)

तस्या विदरणमाह—

निमित्ते ¹रज्जुं रज्जुपैद्यं नियम्य प्रतिमुच्य दक्षिणायै
दक्षिणस्याः श्रोणेरारभ्य दक्षिणमंसं प्रत्यालिखेत् । तिर्य-
ज्ञान्योरापि पैद्ये लक्षणं कृत्वा श्रोण्योरंसयोश्वान्तौ नियम्य

¹ रज्जुं मध्ये नियम्य

पश्चात्पुरस्ताचापायम्येत्यादि द्रट्टव्यम् । एतदेव श्रोण्यसयो-
रुचयनम् । विमितायां चतुरश्रीकृतायां संनमनात्पूर्वमेव
किञ्चिदुपसंहरेत्, ‘पुरस्तादंहीयसी’ इति श्रुतिसामर्थ्यात् ।
अत्र बोधायनः—

‘यजमानमात्री प्राची, तस्या एवार्थं पुरस्तात्तिरश्री,
त्रिभागोना पश्चात्तिरश्री त्रिंशत्पदानि’ इति ॥

कपर्दिभाष्यं

त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्री भवति ।
षट् त्रिंशत्प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्रीति सौ-
मिक्या वेदेर्विज्ञायते । षट् त्रिंशिकायामष्टादशोपस-
मस्य अपरस्मादन्ताद्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु
लक्षणं पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य पञ्चदशकेन द-
क्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्त्येवमुत्तरतश्चोणी । वि-
पर्यस्तयांसौ पञ्चदशकेनैवापायम्य द्वादशके शङ्कुं
निहन्ति । एवमुत्तरतस्तावंसौ ।

पदानीसस्मदीया श्रुतिः । त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा
पश्चात्तिरश्रीति । तिर्यङ्गानी भवति । षट् त्रिंशत्पृष्ठ्यां प्राची
चतुर्विंशतिः पुरस्तात् तिर्यङ्गानी भवतीति सौमिक्या वेदे:
सोमे श्रुतिः । षट् त्रिंशिकायां रज्वां अष्टादशोपसमस्य प्रक्षिप्या-
न्तयोः पाशौ कृत्वाऽपरस्मादन्ताद्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु
लक्षणं निरञ्जनं कृत्वा पृष्ठ्यान्तयोः प्रावंशस्य मध्यमालाला-

टिकात्तीन्प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रम्य शङ्कं निहस तस्माच्च पुरस्तात् पद्मिनिश्चत्प्रक्रमे शङ्कं निहत्य तयोः पाँशौ प्रतिमुच्य पञ्चदशकेन दक्षिणापायम्य शङ्कं निहन्यात् । सा दक्षिणा श्रोणी । एवमुत्तरतोऽपसार्य शङ्कं निहन्यात् । सोत्तरा श्रोणी । विपर्यस्तयांसौ । पञ्चदशिकैनवोपायम्य द्वादशके शङ्कं निहन्यैवमुत्तरतस्तावंसौ । शङ्कोः पाशावुन्मुच्य पूर्वपाशमपरस्मिन्प्रतिमुच्चेत् । अपरं पूर्वस्मिन्प्रतिमुच्चेत् । स विपर्यासः । विपर्यस्तया—एवं कृतया रज्जुाऽसौ मातव्यौ । तेनैव निरञ्जनेन दक्षिणाऽपसार्य द्वादशके शङ्कं निहन्यात् । तेनैवोदगपसार्य द्वादशके शङ्कः । तावंसौ । महावेद्या मानं किमिर्थमिदमुच्यते । यावता सिद्धमेतद् ? अनेकरज्जुविहरणविवक्षयोक्तमिति केचित्परिहरन्ति । आयामं वेत्यस्मिन् पक्षे द्वादशके लक्षणम् । पञ्चदशके लक्षणे च सप्तविंशतौ निरञ्जनमिति लक्षणवाहुल्यप्रतिपादनार्थमित्यपरे । समचतुरश्चाणां दीर्घचतुरश्चाणां च विहरणमुक्तम् । इह तु दीर्घविषमचतुरश्रस्येत्यन्ये ।

तदेकरज्ज्वा विहरणम् । त्रिकचतुष्क्षयोः पश्चिकाऽक्षणयारज्जुः ॥ ३ ॥

ताभिस्त्रिरभ्यस्ताभिरंसौ । चतुरभ्यस्ताभिरश्रोणी ॥ ४ ॥

यस्य चतुरश्रस्य त्रिका तिर्यज्ञानी चतुष्का पार्वमानी तस्या अक्षणया रज्जुः पश्चिका । ताभिरंसौ मातव्यौ । त्रिकं त्रिरभ्यासयुक्तं द्वादश भवन्ति । चतुष्कं (षोडश पश्चिका)

विशतिः । यूपावटीयान्छङ्कोः पश्चात् षोडशसु शङ्कं निहत्य तस्मिन् पञ्चिकां साभ्यासं प्रतिमुच्य यूपावटीये साभ्यासं त्रिकं प्रतिमुच्यांसावायच्छेत् । चतुरभ्यस्ताभिश्श्रोणी । ताभिरेव चतुरभ्यासयुक्ताभिः श्रोणी मातव्यौ । विशेषु शङ्कं निहत्य तस्मिन् पञ्चिकां साभ्यासं पञ्चविंशतिं प्रतिमुच्य पञ्चदशिकां प्रतिमुच्य ताभिश्श्रोणी विहरेत् ॥

करविन्दीया व्याख्या.

दर्शपूर्णमासवेदिविहरणानन्तरं प्रकृतौ सौम्यवेदाविमानमुच्यते ।
(त्रिशत्पदानि प्रक्रमा वा + वेदविज्ञायते)

त्रिशदिति ॥ त्रिशत्पदानि पश्चात्तिरश्ची भवतीति तैत्ति-रीयकश्चुतिः । त्रिशत्प्रक्रमेति शाखान्तरीया, अतो विकल्पः, यद्यपि कर्मोपदेशः प्रक्रमशब्देन प्राग्वंशस्य मध्यमाल्लालाटिकात्रीन् प्राचः प्रक्रमानिति तत्रापि श्रुत्योर्वैकल्पिकत्वेन प्रदर्शनार्थः प्रक्रमशब्दः । तत्र प्रक्रम्यत इति प्रक्रमशब्दः । पश्चात्तिरश्ची पश्चात्तिर्यज्ञानी प्राची आयामः पुरस्तास्तिरश्ची तिर्यज्ञानी विमानमुच्यते ॥

(षट्क्रिंशि—वंसौ)

षट्क्रिंशिकायामिति ॥ षट्क्रिंशिका षट्क्रिंशत्प्रमाणा रज्जुः, तस्यामष्टादशोपसमस्य संयोज्यांपरस्मात् पञ्चिमादन्तादारभ्य द्वादशसु लक्षणमंसार्थं, पञ्चदशसु लक्षणं श्रोण्यर्थं, प्राग्वंशस्य मध्यमाल्लालाटिकात्रीन् प्राचः प्रक्रमानतीत्य ततः पुरस्तात् षट्क्रिंशत्प्रमाणां प्राचीं लेखामालिषेत् सा पृष्ठ्या तदन्तयोश्शङ्कू निहत्य तयोः पाशौ प्रतिमुच्य पञ्चदशिकेन लक्षणेन

दक्षिणापायम्य शङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणी, एवमुत्तर
तोऽपायम्य शङ्कुः, सोत्तरा श्रोणी, विपर्यस्तयांमौ विपर्यस्तपा
शयांश्चौ मातव्यौ । पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुः,
दक्षिणतः उत्तरश्च तावंसौ । ननु 'तदर्थमभ्यस्यापरस्मिन्' इत्य
नेनैव विहरणेनास्मिन्विहरणे सिद्धे किमर्थमिह पुनर्वचनम्, उच्य-
ते—सङ्ख्यापूर्वागमार्थमिति केचित्परिविहरन्ति, अनेकरज्जुविवक्षया
इत्यन्ये, आयामाभ्यासेषु द्वादशमु लक्षणं पञ्चदशमु लक्षणं स-
सार्विंशत्यादौ निरञ्जनमिति लक्षणवाहुत्यप्रतिपादनार्थमित्यपरे ।
दीर्घचतुरश्राणां च तत्र विहरणमुक्तं । इह तु विषमदीर्घचतुर-
श्रस्येष्यपरे ॥

(तदेकरज्जवा विहरणम्)

तदिति ॥ एका चासौ रज्जुश्चेयेकरज्जुः, एकैव रज्जवा
श्रोण्यसानां विहरणं एकरज्जुविहरणं । द्विशङ्कुना त्रिशङ्कुना
पञ्चशङ्कुना वा योगेन यद्विहरणमुक्तं तदिदमित्युक्तमनुभाषते
अनेकरज्जुविष्टिस्या ॥

(त्रिकचतुष्क्योः—पञ्चिकाऽक्षणयारज्जुः)

त्रिकेति ॥ त्रिका त्रिपाणा चतुष्का चतुष्प्रमाणा प-
ञ्चिका पञ्चप्रमाणा । त्रिकचतुष्क्योरिति आयामाभ्यासप्राप्नु-
नूयते, तदभ्यासेन श्रोण्यमविधानार्थं एवमुत्तरेष्वभ्यासेषु ॥

(ताभिञ्चिरभ्यस्ताभिरसौ)

ताभिः पृथक्पृथक्किरभ्यस्ताभिः त्रिहरि निक्षिप्ताभिः,
त्रिकात् त्रिरभ्यस्तात् द्वादश, चतुष्कात्रिरभ्यस्तात् षोडश, प-
ञ्चकात्त्रिरभ्यस्तात् विंशतिः, त्र्याभिरसौ मातव्यौ ॥

(चतुरभ्यस्ताभिश्चोणी)

त्रिकाच्चतुरभ्यस्तात् पञ्चदश, चतुष्काद्रिंशतिः, पञ्च-
कात् पञ्चविंशतिः, ताभिश्चोण्यौ मातव्यौ । यूपावटीयाच्छ-
ङ्कोः पश्चात् पोडशमु शङ्कुं निहय तस्मिन्निरभ्यस्तां पञ्चिकां
चतुरभ्यस्तां प्रतिमुच्य यूपावटीये त्रिरभ्यस्तां त्रिकां प्रतिमुच्य
ताभ्यामंसौ मानव्यौ । तथा षोडशस्थितशङ्कौ पञ्चिकां चतु-
रभ्यस्तां प्रतिमुच्य प्रथमनिहितशङ्कौ चतुरभ्यस्तां त्रिकां-
प्रतिमुच्य ताभ्यां श्रोण्यौ, आयामाभ्याससिद्धमिदम् । आया-
मद्विगुणाभ्याससिद्धं वा ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(त्रिविधपदानि प्रकमा वा+वेदैर्विज्ञायते)

पदं च द्विविधमुक्तं बोधायनेन—‘दशाङ्कुलं क्षुद्रपदं पदं
पञ्चदशाङ्कुलम्’ इति । द्वादशाङ्कुलमिति कात्यायनः । एतानि
त्रिविधानि पदानि लौकिकेन पदेन विकल्प्यन्ते । तथा वक्ष्यति—
‘पदे युगेऽरवौ’ इत्यादि । एतान्येव चतुर्विधानि पदानि
द्विगुणानि त्रिगुणानि च प्रकमाः । ते च सप्तविधाः । तत्र
साग्रहित्ये सोभे पदैर्विमानं न लभ्यते अग्निक्षेत्रासंभवात् ।
एवं सप्तविधेऽग्नौ विंशत्यङ्कुलस्य निवृत्तिर्व्याख्याना, अनग्नि-
चित्ये तु सर्वेषामेव प्रदप्रक्रमाणामिच्छया विकल्प इति केचित् ।
अन्ये पुनरेवं व्यवस्थामिच्छन्ति—पदैश्चतुर्विधैर्विंशत्यङ्कुलेन वा
प्रक्रमेण मानमनग्निचित्ये । एकविधाग्नौ विंशत्यङ्कुलेन, द्विवि-
धादिषु पञ्चविधपर्यन्तेषु चतुर्विंशत्यङ्कुलेन, षड्विधादिषु द्वाद-

शविधर्यन्तेषु विशत्यङ्गुलेन लोकिकेन वा द्रिपदेन, त्रयो-
दशविधादिषु पट् त्रिशद्गुलेनेत्यादि । सर्वेषामपि पक्षे अग्रयः
पञ्चत्वारिंशद्गुलेन एकदेण मंभवन्ति । तत्राग्रथनुगुणा वेदे
विवृद्धिः कर्तव्या । इष्टप्रादशिन्यां न्यायस्य प्रदर्शितत्वात् ।
यथा—पञ्चाशद्विद्यौ षट्पञ्चाशद्गुलो दण्डः प्रकमस्थानीयः,
एकशतविधे अशीत्यङ्गुल इत्यादि ।

अथास्या वेदेर्विहरणमाह—

(षट्प्रिंशिकायां + विहरणम्)

यावदायापं प्रमाणमिन्युक्तस्य मानस्यायं प्रपञ्चः ।

अथास्या एव वेदेरनेकरज्ञा विहरणमाह—

(त्रिकचतुष्क्योः + श्रोणी)

त्रिकचतुष्क्योस्तिर्यक्षपार्वमान्योः अभ्यस्ताभिः उपाखि-
साभिः, यथा—त्रिका त्रिरभ्यस्ता द्वादशिका, चतुष्का त्रिर-
भ्यस्ता षोडशिका, पञ्चिका त्रिरभ्यस्ता विंशतिका । एता-
भिस्तिसुभिरभ्यस्ताभिरसौ मातव्यौ । एतांभेरेव चतुरभ्यस्ता-
भिः पञ्चदशिकया त्रिशिकया च श्रोणी मातव्ये । द्विरभ्यस्ता-
भिरस्येनाभिरसौ मातुं शक्येते । सर्वत्र द्वादशिकांडमयोः ।
तिर्यज्जानी पञ्चदशिका । श्रोण्योरितरा पृष्ठचायां पार्वमानी
एवं षडभीरज्ञुभिर्विहरणम् । एवमृत्तरत्र ॥

कपर्दीया भाष्यम्.

प्रथमनिहते शङ्को त्रिकं साभ्यासम् ।

**द्वादशिकापञ्चिकयोस्त्रियोदशिकाऽक्षणयारज्जुः,
ताभिरंसौ द्विरभ्यस्ताभिइश्श्रोणी ॥**

यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात्पञ्चसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्
त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये पञ्चिकां द्वादशिकां च
प्रतिमुच्य ताभिरंसौ मातव्यौ । द्विरभ्यस्ताभिइश्श्रोणी । यूपावटी-
ये त्रयोदशिकां साभ्यासां प्रतिमुच्य साभ्यासां द्वादशिकां च
प्रथमनिहते पञ्चिकां च साभ्यासाम्, ताभिः श्रोणी मातव्यौ ।

करविन्दीया व्याख्या.

(द्वादशिका + रज्जुः)

स्पष्टार्थमिदम् ॥

(ताभिः + श्रोणी)

यूपावटीयशङ्कोः पश्चात् पञ्चदशसु शङ्कुं निहत्य तस्मिन्-
त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य यूपावटीये द्वादशिकां प्रतिमुच्य ताभ्या-
मंसौ । तथा प्रथमनिहतशङ्कौ द्विरभ्यस्तां पञ्चिकां प्रतिमुच्य
यूपावटीये द्विरभ्यस्तां त्रयोदशिकां प्रतिमुच्य ताभ्यां श्रोण्यौ ।
अर्धाभ्यासप्राप्तमिदमायामचतुर्गुणाभ्यासप्राप्तं वा ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(द्वादशिका + श्रोणी)

द्विरभ्यस्ताभिः षष्ठिदशिकादिभिः ।

कपर्दिभाष्यम्.

**पञ्चदशिकाऽष्टिकयोः सप्तदशिकाऽक्षणयारज्जुः ।
ताभिइश्श्रोणी ॥**

प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तादष्टमु शङ्कं निहत्य तस्मिन्
सप्तदशिकामष्टिकां च प्रतिसुच्य प्रथमानेहते पञ्चदशिकाम् ।
ताभिः श्रोणी ॥

**द्वादशिकापञ्चत्रिंशिकयोस्सप्तत्रिंशिकाऽक्षण्या-
रज्जुः । ताभिरंसौ ॥**

प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तात्प्रक्रमे शङ्कं निहत्य तस्मिन्
सप्तत्रिंशिकां पञ्चत्रिंशिकां च प्रतिसुच्य यूपावटीये द्वादशिकाम् ।
ताभिरंसौ पातव्यौ ॥

एतावन्ति ज्ञेयानि वेदिविहरणानि भवन्ति ॥

एतावन्त्येव शुद्धमूलानि ज्ञातुं ज्ञेयानि वेदिविहरणानि
भवन्ति । अन्ये शुद्धमूलाः कल्पयितुमशक्याः । तस्मादेताव-
न्तीयवधार्यन्ते—

करविन्दीया व्याख्या.

(पञ्चदशिका + श्रोणी)

प्रथमनिहतशङ्कोः पञ्चदशिका, ततः पुरस्तादष्टमु सप्त-
दशिका, ताभ्यां श्रोण्यौ । आयामत्रिगुणाभ्यासप्राप्तमिदं आ-
यामतृतीयद्विकाभ्यासप्राप्तं वा ॥

(द्वादशिका+ताभिरंसौ)

द्वादशिकोति । इदमपि गतार्थम् । यूपावटीये द्वाद-
शिका, प्रथमनिहतशङ्कोः पुरस्तात्प्रक्रममात्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्
सप्तत्रिंशिकां, ताभ्यामप्सौ, पञ्चमद्वयाभ्यासप्राप्तमिदं, पञ्चगुणा-
भ्यासप्राप्तं वा ।

(एतावन्ति + भवन्ति)

एतावन्तीति ॥ शुद्धमूलतया ज्ञातुं शक्यानि एतावन्त्ये
वेयवधारणा । एतावन्त्युक्तानि, अन्यान्यापि उच्चेयानि, सच्छेद-
दाभिः रज्जुभिर्निर्हासवृद्धिभ्यां च वेदिविहरणानि भवन्त्येव,
यद्यपि इदं विहरणमेकरज्जुा द्विशयोगेनैव व्याख्यतम्, तथा त्रि-
शङ्कुपञ्चशङ्कुभ्यामापि निर्हासवृद्धिभ्यां यथा योगं विहर्तव्यः,
इतरथा तयोर्विधानस्यादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गात्, अतो निर्दर्शन-
मेतत् सर्वविहरणानाम् ।

सुन्दरराजीया.

(पञ्चदशिका + भवन्ति)

छेद्रहितान्येतावन्ति । सच्छेदान्यन्यान्यापि बहूनि सन्ति
यथा—

अर्धद्वादशिकार्धचतुर्थिकयोरर्धत्रयोदशिकाऽक्षणयारज्जुः,
ताभिरस्मौ । पञ्चदशिकासपादैकादशिकयोः पादोनैकान्विं-
शिकाऽक्षणयारज्जुः, ताभिश्श्रोणी इत्यादि ।

कपर्दिभाष्यम्.

अष्टार्विशात्यूनं पदसहस्रं महावेदिः ।

नवशतानि द्विसप्ततिश्च (972) पदक्रमाणि प्रक्रमप्रमा-
णानि वा चतुरश्चाणि महावेदेः । महद्वहणं किमर्थम्? पद-
प्रमितायां महावेद्यां सदोहविर्धनादीनामापि पदनेत्रै मानार्थं,
प्रक्रमप्रमितायामरनिप्रक्रमैरेव नवारत्रिः तिर्यग्भानत्यरात्निमानं
सदसो विहितम् । नवारत्नं तर्यगिति नियतप्रमाणविधानात्

अरविन्देव विधानमनुरीयते । तथा हविर्धानस्य त्रयरात्रि विस्तारं नवारवचायामित्यनुरीयते । तत्कथं पदेन तयो मानं लभ्यते इत्युच्यते, चत्वारिंशदधिकानि पञ्चशताङ्गुल-प्रमाणानि पदविमिताया वेदेरायामः, पदं पञ्चदशाङ्गुलामिति वचनात् । सदमः पञ्चत्वारिंशदञ्गुलं षोडशाधिकं शतद्वयं सदोहविर्धानियोर्पद्यं पञ्चत्वारिंशत्संचरः । हविर्धानस्य षोडशाधिकं शतद्वयम् । अवशिष्टमष्टादशाङ्गुलम् । तस्मादुत्तरवेदिसदोहविर्धानानां अन्तर्वेद्यसंभवात् वृद्धिः कल्पनीया । अरब्रेवा ह्रासः कल्पनीयः । तदुभयमचोदितं भवति । अतो येन वेदिर्मिता तेनैव तेषां मानार्थं महद्व्रहणं स्थितम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

(अष्टार्विशत्यूनं + महावेदिः)

द्विसप्तिः नवशतानि च पदपरिमितानि क्षेत्राणि महा वोदिः, प्रक्रमानेऽप्येवम् ! पदग्रहणं किमर्थं, उच्यते—पदग्रहण-महद्व्रहणाम्यामेतत् ज्ञायते—वेद्याः पदेन माने सदोहविर्धानयोरपि पदेन मानं नारात्रिभिः, उत्तरवेदिश्च युगमात्री न सर्वतो दशपदेति प्रक्रमितायां वेद्यामरात्रिविहितयोस्सदोहविर्धानयोस्सर्वतो दशपदाया उत्तरवेदेश्वासंभवात् पदेनैव सदोहविर्धानयोर्विमान युगमात्रोत्तरवेदिरिति सिद्धम् । संख्यानप्रयोजनम् वोदंतृतीये यजत इत्यादिषु ।

सुन्दरराजीया.

अष्टार्विशत्यूनं + महावेदिः

पदग्रहणं प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम् ।

कपर्दिभाष्यम्

दक्षिणस्मादंसाद्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां
निपातयेत् । छेदं विपर्यस्योत्तरत उपदध्यात् ।
सा दीर्घा चतुरश्चा । तथा युक्तां संचक्षीत ॥

दक्षिणस्मादंसादारभ्य द्वादशस्वेव श्रोण्यां निपातयेत् ।
त्रीणि पदानि श्रोणिदेशे, शिष्टानि विपर्यस्योत्तरस्मिन्नंसे मनसा
स्थापयेत् । एवं कृते सप्तविंशतिविस्तारा षट्क्रिंशदायता दीर्घ-
चतुरश्चा भवति । तथाभूतां वेदिं सप्तविंशतिं षट्क्रिंशत्या गुण-
ते सति अष्टाविंशत्यूनपदसहस्रं भवति ।

सौमिक्या वेदेर्वितृतीयदेशे यजेतेति सौत्रा-
मण्या वेदेर्विज्ञायते ॥

वेदितृतीये यजेतेति दार्शिकपाशलक्योरसंभवात्सौमिकं
लभ्यते । अतस्सौमिक्या इत्युक्तम् ।

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति
त्रिकरण्या वा ॥

तृतीयकरणी प्रक्रमस्थाना, स्थानान्ताद्विभाषेति छप्र-
त्यः । तृतीयकरणीं प्रक्रमं कृत्वा षट्क्रिंशिकायामित्यादिना
विहरेत् । तृतीयकरण्या वा वक्ष्यमाणेन विधिना ।

अष्टिका दशिकोति तिर्यङ्गमान्यौ । द्वादशिका
पृष्ठया ॥

अष्टिका पुरस्नात्तिर्यज्ञानी । द्वादशिका पृष्ठ्या । द्वाद-
शसु षडुपममस्यापरस्मादनात्पञ्चमु लक्षणं चतुर्षु लक्षणं कृत्वा
पृष्ठ्यान्तयोरन्तौ नियम्य पञ्चकेन दक्षिणा पसार्य शङ्कु निह-
न्यात् । एवमुक्तरतस्ते श्रोणी । विष्यस्त्वयांसौ । पञ्चकेन दक्षि-
णापायम्य चतुर्षु शङ्कु निहन्यात् । एवमुक्तरतस्तावंसौ भवतः ।

त्रीणि चतुर्विंशानि पदशतानि सौत्रामणिकी
वेदिः ॥

दक्षिणस्मादंसादारभ्य चतुर्ख्वेव दक्षिणस्यां श्रोण्यां
निपात्य शेषं विष्यस्येत्यादि पूर्ववत् । द्वादशपदविस्तारा द्वाद-
शपदायामा भवति एवं संचक्षीत ॥

द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥

कस्य द्विस्तावा ? सौमिक्याः प्रकृतत्वात्प्रकृतित्वाच ।

इति पञ्चमःखण्डः.

करविन्दीया व्याख्या.

क्षेत्रतृतीयग्रहणं न प्रमाणमिति तृतीयग्रहणमिति कथं
संख्यायत इत्यत आह—

दक्षिणस्मादंसा—संचक्षीतें.

वेद्या दक्षिणस्मादंसादारभ्य द्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां
लेखा निपातयेद्रज्जुं वा तां निपात्य तद्वाहिश्छिन्यात् । लेखाया
वहिर्भूतं छेदं विष्यस्य—विषयोंसं कृत्वा इतरतः—इतरस्मात्

पार्थे स्थापयेदेवं समविंशतिविस्तारा षट्क्रिंशदायता दीर्घचतु-
रश्चा वेदिर्भवति, तथा युक्तां तथा भूतां गणयेत् । एतेन विषम-
चतुरश्चाणां संख्यानप्रकारो वेदितव्यः ।

वेदिप्रसङ्गाद्विकारा उच्चयन्ते —

(सौमिक्या + विज्ञायते.)

सुत्रामदैवत्या सौत्रामणी, तस्या वेदितृतीये यजेत इति
श्रूयते । वेद्यास्तृतीयो देशः वेदितृतीयदेशः, स कस्याः, सौमि-
क्याः, किमोदनं शालीनां मक्काढकपरिमितानामिति वत् ॥

(प्रक्रम—पृष्ठचा.)

प्रक्रमतृतीयकरणी व्याख्याता प्रक्रमस्थानीया भवति ।
'स्थानान्ताद्विभाषा' इत्यादिना स्वार्थे छपत्ययः । तथा षट्क्रिं-
शतिकायामित्यादिना सौमिकवद्विमानं त्रिकरणी चोक्ता,
अष्टिकादशिके तिर्यज्ज्वान्या द्वादशिका पृष्ठचा तत्पक्षे अष्टप्रमाणा
पुरस्तात् तिर्यक्, दशप्रमाणा पश्चात्तिर्यक्, द्वादशायामः द्वाद-
शिकायां षडुपसमस्य चतस्रषु पञ्चसु लक्षणं पञ्चसु श्रोण्या
चतस्रष्वंसौ । वेदितृतीयत्वं क्षेत्रत इत्याह—

(त्रिणि चतुर्विंशतानि पदशतानि सौत्रामणिकी वेदिः.)

चतुर्विंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि सौत्रामणिकी वेदिः ।
देक्षिणस्मादादिसादि सौमिकवत् । प्रक्रमस्य तृतीयकरणीति
दर्शनात्, अत्रापि पदप्रक्रमौ विकल्पितौ । प्रक्रमशब्देनोपक्रम्य
पदशब्देनोपसंहारादन्यत्राप्यष्टासु प्रक्रमेष्वित्यादिषु पदेनापि
विमानं लभ्यत इति मूचितम् ।

(द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते.)

प्रकृतत्वात् प्रकृतित्वाच्च सौमिक्या एव द्विस्तावा—द्विगुणा
वेदिरश्वमेधे भवति, पशुगणसंबन्धाद्यूपानां चोदकप्राप्तरथाक्ष-

मात्रान्तराळता प्रत्यक्षिविहितद्विस्ताववचनात् वाध्यने । अतोऽत्र
यथा मंभवान्तराळा एव एकविंशतियूपाः । त्रिस्तावान्नीत्वा त्रिप-
दक्रमः द्विस्तावा । यूपेकादशिनी पक्षे वेदिविवृद्धिर्भवतीत्येव ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

मङ्ग्यानोपायमाह—

(दक्षिणस्मादं + संचक्षीत.)

दक्षिणस्मादंमादारभ्यापरान्ते पृष्ठचाया दक्षिणतो द्वाद-
शसु रज्जुं निपातयेत् । तदक्षिणतश्छेदं दीर्घं त्रिकोणं मनसा
विपर्यस्य उत्तरपार्श्वं उपदध्यात्, सा षट्त्रिंशित्प्राचिका सम-
विंशतिव्यासा दीर्घचतुरश्चा भवति, तथाभूतां गणयेत् । सम-
विंशतिष्ठ त्रिंशतोस्संवर्गे कुते नव शतानि द्विसप्ततिश्च भवन्ति ।

(सौमिक्या + भवति.)

प्रक्रमग्रहणं पदस्याप्युपलक्षणम्, एवं पदशतानीति पद
ग्रहणं प्रक्रमस्योपलक्षणमिति शेषः ॥

(त्रिकरण्या वा + पृष्ठचा.)

दशाङ्गुलपदस्य त्रिकरणी सप्तदशाङ्गुलयः एकादश ति-
लाश्च अं १७ ति १९ द्वादशाङ्गुलम्य विंशत्यङ्गुलयः सप्तविंशति-
तिलाश्च अं २० ति २७ पञ्चदशाङ्गुलस्य तिलोनषांद्विंशतिरङ्गुलयः ।
एवं प्रक्रमाणामपि द्रष्टव्यम् ॥

(त्रीणि + सौत्रामणिकीवेदिः.)

काटकान्नीनामप्येषा ।

द्विस्तावा वेदिर्भवतत्यश्वमेषे विज्ञायते

इति पञ्चमःखण्डः

कपर्दिभाष्यम्.

प्रक्रमस्य द्विकरणी प्रक्रमस्थानीया भवति ।

द्विकरणा प्रमाणतृतीयेन वर्धयेदित्यादिना वर्धतेन
तदेव विहरणम् ।

प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा । प्रक्रमे याथाकामी
शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥

द्विपदस्त्रिशदङ्गुलः । त्रिपदः पञ्चत्वारिंशदङ्गुलः । पदं
पञ्चदशाङ्गुलमिति वचनात् । काम इच्छा । यथाकाम एव
याथाकामी यथेच्छा । तथा गृहीयात् । प्रक्रमेऽध्यर्धप्रक्रमो त्रिप-
कृष्टप्रक्रम इति नैवमन्वर्थसंज्ञा । पदाधिकस्य मानार्थस्य वाचको
यथा यौगिकः तथा द्विपदं त्रिपदं वा वक्ति, कामत्यनेनेति क्रमः ।
प्रकृष्टः क्रमः इति निरूढः, कल्पनार्थद्रव्ये वचनात्पदाधिकं
प्रक्रम इति शब्दार्थस्य विशयित्वात् विशयित्वं कल्पतार्था-
नामपि वाचकत्वादनेकवाचकत्वं । शब्दार्थानां विशयित्वं यतः,
कस्य पदादयो ग्रहीतव्याः इयाह—

यजमानस्याध्वर्योर्वा । एष हि चेष्टानां कर्ता
भवति ॥

यजमानस्य पदं ग्राहं स्वामित्वात् । अध्वर्योर्वा—वाशब्दः
पक्षव्यावृत्तौ । न यजमानस्य । अध्वर्युरेव कुतः? एष हि
चेष्टानां कर्ता भवति । चेष्टयन्त इति चेष्टाः कर्माणि । स
कर्मणां कर्ता यतः । हिशब्दो हेतौ । तस्मादध्वर्योरेव न
यजमानस्य ।

करविन्दीया व्याख्या.

(प्रक्रमस्य + भवति).

द्विस्तावायां वेद्यां अव्यवेषे प्रक्रपश्य द्विरिणी प्रक्रम-
स्थाने भवति प्रमाणद्विकरण्या विहरेत् ।

(प्रक्रमो + विशयित्वात्).

पदं पञ्चदशाङ्गलम्. द्विपदं त्रिंशदङ्गलम्. त्रिपदं पञ्च-
चत्वारिंशदङ्गलम्, द्विपदे त्रिपदे च प्रक्रमव्यवहारादुभयामिह
ग्राह्यम् । अथवा प्रक्रमः पदविक्षेपवाची, पदाद्योऽत्र मान
माध्यनभूता गृह्णन्ते । अतो न विक्षेपमात्रेण प्रयोजनम् ।
किन्तु तत्संबन्धिना केनचिद्रव्येण, अतो विक्षेपफलभूतसंयोग-
विभागाभ्यामुपलक्षितदेशान्तराळपरिमितरज्ञादिना प्रयोजनम्,
गच्छन् हि सर्वो जनः एकं पदं विक्षिप्य निदधाति,
तत्र निर्विकारं संगच्छन् सम पुरुषः, स्थितनिर्धीयमानयोः
पदयोरन्तराळं यथा पदपरिमितं भवति तथा गच्छति, अतो
विक्षिप्तेन पदेन पदद्वयं व्याप्तमिति द्विपदः प्रक्रमः, स्थितमपि
पूर्वं तत्सहकारीति नाभ्यां पदत्रयव्याप्तेन्द्रिपदश्च भवति । प्रक्रमे
याथाकामी—काम इच्छा, तदन्तिक्रमो यथाकामम्, तस्य भावः
यथाकाम्यम्, याथाकाम्यमेव यथाकामी—यथेष्टुमित्यर्थः, विविधं
शेति इति विशय, उभयत्र प्रयोगो दृश्यत इत्यर्थः । ननु प्रक-
रमेषु द्वैषम्यमादि दृश्यते, यथा चतुरो विष्णुक्रमान् प्राचः
क्रामत्युक्तरमुत्तरं ज्यायांसमिति । नायं दोषः, तस्य वचनस्योत्त-
रोत्तरं ज्यायस्त्वाविधिपरत्वात्, प्रक्रमे गृह्णमाणे द्विपदमेव त्रिप-

दमेव वा गृह्णीयात्, न मिश्रयेदित्यर्थः, चतुरो विष्णुक्रमानित्य-
त्र वाचनिकत्वात् क्रमवैषम्यस्य न क्रमवैषम्यानुयोगः । अतो
विशेषितप्रक्रमविधां द्वित्रिपदप्रक्रमयोरेवान्यतरं गृह्णीयात् मिश्रये-
दित्यर्थः । पदादिसूत्रे वक्ष्यमाणः पदविकल्पनिश्चन्धनः प्रक्रम-
योरपि विकल्पो भवतीसेव ।

(यजमानस्य + भवति).

यजमानाध्वर्यू प्रमिद्वौ, हि शब्दो हेतौ, चेष्टन्त इति
चेष्टाः, कर्माणि । अयमर्थः—पदादयो यजमानस्य ग्राहाः स्वामि-
त्वात्, कुतः, याथाकामित्वात्, तस्य अध्वर्योर्वा । वाशब्दो विक-
ल्पार्थः । यस्पादेषोऽध्वर्युश्चेष्टानां कर्ता भवति तस्मादस्य पदा-
दयो ग्राहाः चेष्टाकर्तृत्वात्, यजमानस्य प्राप्त्यर्थं वचनमध्व-
र्योस्तु बाधकवाधनार्थमतो विकल्पः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(प्रक्रमस्य + विशयित्वात्).

शब्दार्थस्य-शब्दप्रवृत्तिनिपित्तस्य विशयित्वं—अनेक-
वृत्तित्वम् । इदं-प्रक्रमे याथाकाम्यं शब्दार्थस्य विशयित्वा-
दुक्तमित्यर्थः । ‘द्विपदः प्रक्रमः’ इति बोधायनः । ‘त्रिपदः
प्रक्रमः’ इति कात्यायनः । उभयमप्याचार्यस्यानुमतमिति
विज्ञायते ।

(यजमानस्यध्वार्योर्वा).

पदेनाङ्गुलिभिर्वा प्रक्रमो ग्राहः स्वामित्वात् ।

कारणमाह—

एष हि+भवति).

कपर्दिभाष्यम्.

रथमात्री निरूढपशुवन्धस्य वेदिर्भवतीति विज्ञायते ।

रथप्रमाणा निरूढपशुवन्धस्य वेदिर्भवतीति श्रुतिः ।

तस्य खल्वाहू रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यगीषया प्राची । विपथयुगेन पुरस्तात् ।

खलुशब्दोऽलङ्कारे । तत्र नस्मिन्नर्थे रथप्रमाणविदो रथकारा आहुः । रथाक्षमात्री पश्चात् तिर्यगीषया प्राची, विपथयुगेन पुरस्तात्, रथाक्षमात्री पश्चात्तिर्यग्नानी । रथग्रहणं शकटानिवृत्त्यर्थम् । ईषामात्री पृष्ठचा । विपथयुगेन—व्यासः पन्था येन युगेन तद्रिपथयुगम् । अभ्यन्तरं युगाछिद्योरन्तरालम् । तत्प्रमाणं पुरस्तात्तिर्यग्नानी ।

यावता वा वाह्ये छिद्रे ।

यावता प्रमाणेन युगस्य वाह्ये छिद्रे भवतः तावद्वा पुरस्तात्तिर्यग्नानी वेदेः ।

करविन्दीया व्याख्या.

(रथमात्री + वाह्ये छिद्रे.)

रथमात्री—रथप्रमाणा निरूढपशुवन्धस्य वेदिरिति श्रुतिः । श्रुत्युक्तमाभियुक्तोक्त्या दर्शयति ।

खलुशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । नत्राहुरभियुक्ताः—रथाक्षमात्री रथप्रमाणा पश्चात्तिर्यक्तिरश्ची ईषया संमिता प्राची ।

व्यापः पन्था येन स विपथः चारणरथ इतर्थः । विपथस्य युगो
विपथयुगः । तेन संमिता पुरस्तात्तिरश्ची । अथवा यावता वा
बाहे छिद्रे यावता प्रमाणेन गृहीते बाहे चिद्रे भवतः तावती
वा पुरस्तात्तिर्यक् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(रथमात्री + बाहे छिद्रे.)

इत्याहुराचार्याः—पश्चात्तिर्यज्ञानी रथाक्षमात्री, ईषामात्री
प्राची, विपथयुगमात्री पुरस्तात्तिर्यज्ञानी । विगतः पन्था
यस्माद्युगात् नद्विपथयुगम् । बाह्यचिद्रसहितं षटशीत्यङ्गलं
युगम् । यावता वा बाह्ये चिद्रे बाह्यचिद्रयोरन्तरालमशी-
सङ्गलम् ।

कपर्दिभाष्यम्

तदेकरज्जुक्तम् । पञ्चदशिकेनैवापायम्याधीक्षे-
णार्धयुगेन श्रोण्यंसात्रिहरेत् ॥

तदेकरज्जुरिति किं सौमिकी गृह्णते आहोस्त्वपथमसौ-
मिकी गृह्णते? पञ्चदशिकेनेति दर्शनात्, तत्र हि पञ्चदशिके लक्ष-
णम्, नेतरत्र । ईषामात्री ईषां षट्त्रिंशद्वा विभज्य एकं
भागं प्रक्रमस्थानीयं कृत्वा सौमिकवत्पञ्चदशिकेनाभायम्य अर्धां-
क्षेण श्रोणीं मिनुयात् । अर्धयुगेनासौ मिनुयादिति कोचित् ।
अपरे पुनः प्रथमामेकरज्जुं गृह्णन्ति । यदि सौमिकी गृह्णते अट-
ष्टकल्पना प्राप्नोति कथं पञ्चदशिकेनेति चेत्, लक्षणया षट्त्रि-
शिकायामं यत्पञ्चदशकं तदापि षट्भागोनपेव । तस्मात्पञ्च-
दशिकेनेति षट्भागोनां लक्षयितुं न शक्यते । तेनादृष्टकल्पना-

भवति । नन्वन्यत्रापि लक्षणा ? सा तु लौकिकी, किं च साधारणत्वाच्च मैवैका रज्जुसाधारणी । तस्माच्च मैव ग्राह्या । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । अर्धक्षे अर्धयुगे च लक्षणं कृत्वा पट्टभागोनेनापायम्य अर्धक्षे श्रोणी । अर्धयुगे त्वंसौ ।

करविन्दीया व्याख्या.

(तदेकरज्ज्वा + विहरेत्)

एतद्विहरणमेकरज्जुविहरणेन व्याख्यातम् । एकरज्जुरिति द्वित्रिपञ्चशङ्करज्जादीनां ग्रहणं, इतरथा उत्तरयोर्विधानस्यादष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गादिति सौमिक्यां व्याख्यातम् । तथा पञ्चदशिकेनोति पट्टभागोने कृतलक्षणस्य ग्रहणम् । तच्च निरञ्जनमात्रप्रदर्शनम् । इतरथा अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति तत्रैवोक्तम्, तत्रानेकरज्जुभिरिहापि विहरणमुक्तम्, तदिहाप्यविरोधात् गृह्णत एव । ईषामात्रा पट्टिंशङ्गां प्रक्रमं कृत्वा तेनैव विहरेत् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(तदेकरज्ज्वा + विहरेत्)

‘पट्टिंशिकायामष्टादशोपसमस्य’ इत्यादिना एकरज्जु तन्मानमुक्तम् । ईषायाष्टाट्रिंशो भागः पञ्चाङ्गुलमर्यादपतिलाश्र प्रक्रमस्थाने द्रष्टव्यम् । यद्वा एकरज्जुशब्देन यावदायामिति विहरणमभिप्रेतम् । अत्र पक्षे पञ्चदशिकेनोति लक्षणया पट्टभागोनतृतीयमेवोक्त्यते । मोमे तत्पञ्चदशप्रक्रममभूदीति । एवमुत्तरत्रापि वाह्यचिछ्रान्तरालपक्षे तदर्थेनांसनिर्दरणम् ।

कपर्दिभाष्यम्

अथाप्युदाहरन्ति ।

अथशब्दस्समुच्चये । एवं चोदाहरन्ति रथप्रमाणविदो
रथकाराः—

अष्टाशीतिशतमीषा तिर्यगक्षश्चतुश्चातम् ।
षडशीतियुगं चास्य रथश्चारण उच्यते ।
इति रथपरिमाणम् ।

एवं रथपरिमाणं सर्वतो मानमुदाहरन्ति—ब्रुवते ।
सामर्थ्यसिद्धेश्चाङ्गुलिर्गृह्णते । रथेषाप्रमाणं अष्टाशीत्युत्तरमङ्गुल-
शतम् । तिर्यक्षब्दः पूरणार्थः । अक्षप्रमाणं चतुरधिकं शतम् ।
युगस्य प्रमाणं षडशीतिः । एवेलक्षणो यो रथस्स चारणः,
चरत्यनेनेति चारणः । चरण एव चारणः । चारणग्रहणं
कीदादिरथनिवृत्त्यर्थम् । अथवा अस्यशब्दस्य स्थाने यस्य-
शब्दमध्याहृत्य योजनीयम् । वर्णव्यसासेन वा ।

अरतिभिर्वा चतुर्भिः पश्चात् षडभिः प्राची त्रि-
भिः पुरस्तात् । तदेकरज्जोक्तं पश्चदशिकेनैवापाय-
म्य द्वाभ्यामध्यर्धेनेति श्रोण्यसान्निर्हरेत् ॥

अरतिभिर्वा मातव्यमिति शेषः । चतुर्भिः पश्चात्तिर्य-
ज्ञानी । षडभिः प्राची पृष्ठच्चा । त्रिभिः पुरस्तात्तिर्यज्ञानी ।
तदेकरज्जोक्तमित्यादि—गतमेतत् ।

यजमानमात्री चतुस्त्रक्तिर्भवतीति पैतृक्या वेदे-
र्विज्ञायते, तदेकरज्जोक्तं पश्चदशिकेनैवापायम्या-
र्धेन ततश्च्रोण्यसान्निर्हरेत् ॥

पैतृक्या वेदे: श्रुतिः—यथा दिक्षु सूक्तयो भवन्ति तथा मातव्या । तदेकरज्ज्वेनि गतार्थम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

वेदार्थावगमस्य वहुविद्यान्तराश्रयत्वात् । तक्षशास्त्रे गार्ण्या गस्सादिभिरङ्गलिमङ्गल्योक्तं रथपरिमाण^१ क्षेत्रमुदा हरति—

अथाप्यु + प्रमाणम् .

अथापिशब्दा समुच्चये, उदाहरन्ति मुनयः, अष्टाशीतिश्र शतं चाष्टाशीतिशतं, चन्वारि च शतं च चतुश्शतम्, षट्चाशीतिश्र षडशीति, आयेऽधनपुष्यज्ञैत्रचारणादिभेदेन रथस्यानेकविधतामृपन्यस्य तैरुकं अष्टाशीतिशतमित्यादि, अस्यार्थः—अस्य वहुविधस्य पध्ये यस्य ईषा अष्टाशीतिशतमङ्गलयः, चतुर्धिकं शतमङ्गः, युग्मं च षडशीति:, एवंविधो रथश्चारण उच्यत इति । एवं रथपरिमाणपुदाहरन्ति मुनयः ।

ननु अक्षस्य तिर्यज्ञानीत्वमुक्तम्, युगेषयोः का प्राची का तिरश्चीति न ज्ञायते । उच्यते—अक्षस्य तिर्यक्तविधानादेव-युगेषयोरापि या द्राघीयसी सा प्राची, या हसीयसी सा तिरश्चीति सामर्थ्यादीषा प्राचीति गम्यत इति मन्यन्ते । छिद्रान्तराल्पक्षे षोडशाङ्गलहीना पुरस्तात्तिरश्ची ।

(अरात्रिभिर्वापुरस्तात्) गतम् ।

(तदेकरज्ज्वा + निर्हरेत्)

इदमपि गतम् । अत्रारब्बावरात्रिद्वये च लक्षणम् ।

^१ क्षेत्रमुपनिवश्चात्याचार्यः, अङ्गलप्रमाणं च तत्रोक्तमिह स्वीक्रियते.

(यजमानमात्री+निर्हरेत्)

पितृणामियं वेदिः—पैतृकी महापितृयज्ञवेदिः । चोदकप्राप्तेऽपि यजमानमात्रे पुनर्वचनं विस्तारस्यापि तथात्वा(य)त् (आयामः) प्रतिदिशं स्तक्यः महादिक्षुकोणाः ‘¹सर्वा द्वनुदिशः’ इति दर्शनात्, अत्र प्रयोगः—अग्रेणान्वाहार्यपचनं किञ्चिदन्तस्सञ्चरम्-वशिष्य तस्य पुरस्ताव्यजमानमात्रं द्रिकरण्या चतुरश्च संपाद्य तस्य करणीयमध्येषु यथा स्तक्यो भवेयुः तथा पञ्चदशिकेनेत्यादिना विहृत्यार्थेन ततः तस्य यजमानमात्रस्यार्थेन श्रोण्यसान्निर्हरेत्तन्निमित्तो निर्हासो विवृद्धिर्वेत्युक्तयोर्निर्हासः, महावेदां पदञ्चशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कन्निहन्तीति विवृद्धिः, पुनरास्मिन् पञ्चदशिकेनैवापायम्य अर्थयजमानमात्रे शङ्कुं निहन्यात् दक्षिणामात्री वेदिः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(अथाप्युदाहरन्ति+रथपरिमाणम्)

अङ्गलयसंख्येयाः । अङ्गुलिश्वोर्ध्वबाहोः पुरुषस्य विंशतिशततमो भाग इति वक्ष्यते । ‘पञ्चारन्त्रिः पुरुषः, चतुर्विंशत्यङ्गलयोऽरन्त्रिः इति । सा च चतुर्विंशतिलेखाचक्षते । यथोक्तवौधायनेन—

‘अङ्गुलिप्रमाणं चतुर्दशाणवः चतुर्विंशतिलाः पृथुसंश्लिष्टा इत्यपरम्’ इति चतुरश्चिकं शतं चतुशशतं युगमिति विपथ-युगमुच्यते प्रस्तुतत्वात् । अन्यतु युगं शताङ्गुलमिति तक्षशास्त्रविदः । षण्वत्यङ्गलमियाचार्यपादीयाः । यथाऽऽहुः—

चतुर्विंशतो धनुर्देन्दो धनुर्धन्वन्तरं युगम् ।

सर्वस्मन्ननुदिशः पितरः.

इति । 'हस्तश्रुविशतिरङ्गुलयः' इति च ।

(अरात्रिभिर्वा + पुरस्ता १)

^१पशुबन्धवेदीसिके ।

(तदेकर + निर्हरेत्)

द्वाभ्यां श्रोणी । अध्यर्थनांसौ ।

(यजमानमात्री + विज्ञायते)

पञ्चारविः ।

(तदेकर + निर्हरेत्)

तत इति पष्ठयन्नात्तसिल् । दक्षिणाप्राची पृष्ठथा ।
महादिक्षु श्रोण्यंसाः । अब लग्नपायमाह कात्यायनः—

'पैतृक्यां द्विपुरुषं चतुरश्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्कवस्स-
समाधिः' इति । तत्र प्रकारः—पुरुषमात्रद्विकरण्या दशतिलो-
नया सप्ततिशताङ्गुलया सप्ततुरश्रं कृत्वा करणीनां मध्येषु
शङ्कन्निहत्य दशारवयो रञ्जुः पाशान पूर्वांपरयोः प्रतिमुच्य
तयोर्मध्ये दक्षिणोत्तरयोर्नीयम्य शहिस्स्पन्दवपचित्तन्यात् । एतां
चतुररविमपि केचिदिच्छन्ति । तत्र आज्यं पुरोडाशा आसा-
दयितुं न शक्यन्ते ।

कपर्दिभाष्यम्.

दशपदोत्तरा वेदिर्भवतीति सोमे विज्ञायते ।
तदेकरञ्जुक्तं पञ्चदशिकैवापायम्यार्थेन ततश्श्रो-
ण्यंसान्निर्हरेत् ॥

^१ पशुबन्धवेदीरेवम्.

पदग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । प्रक्रमपितायां महावेद्यां दशपदोत्तर-
वेदिः सर्वतो दशपदा, 'प्रमाणेन प्रमाणं विधीयत' इति वचनात् ।
क्षेत्रतो वा दशपदा । तदा एकपदविस्तारं त्रिपदायामं दीर्घं-
चतुरश्रं कृत्वा तस्याक्षण्या रज्जुं गृहीत्वा चतुरश्रं कुर्यात् ।
प्रक्रमेऽप्येकप्रक्रमविस्तारं त्रिप्रक्रमायामं चतुरश्रं विहृत्य तस्या-
क्षण्या रज्जुं गृहीत्वा चतुरश्रं कुर्यात् । तदेकरज्जोक्तं-अर्थेन
ततः-तस्येत्यर्थः षष्ठ्यर्थे तसिल् ।

**तां युगेन यजमानस्य वा पौर्विमाय शम्यया
परिमिमीते ॥**

युगेनोक्तप्रमाणेन यजमानस्य वा पदैः । यजमानग्रह-
णादध्वर्योन्न लभ्यते । यजमानग्रहणं प्रदर्शनार्थमिति केचित् ।
तस्मादेव वचनादुत्तरवेदिर्युगमात्री लभ्यते । सोमे पदमानायां
महावेद्यां उत्तरवेदिं युगेन वा पौर्वीं विमाय शौल्वेन मानेन
पश्चाच्छम्यया मानमदृष्टार्थं कर्तव्यम् । शम्यया परिमिमीत
इत्येतद्वचनमदृष्टार्थं न प्रमाणविधिः इयुक्तं भवति ।

करविन्दीया व्याख्या.

(दशपदोत्तर + विज्ञायते)

महावेद्यां प्रथमनिहताच्छङ्कोः पुरस्तात्पञ्चविंशतिषु शङ्कुं नि-
हत्य तत्पुरस्तादशसु शङ्कुं निहत्य पञ्चदशिकेनेत्यादिना विहरेत् ॥

(तदेकर + निहरेत्)

ततोऽर्थेन पञ्चपदेनेत्यर्थः 'सर्वतो दशपदा' इति शतपथब्रा-
ह्मणे श्रूयते 'प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते शतुरश्रमिति तदनुरूपक्षे

त्रतो दशपद इति कात्यायनः । अस्मिन् पक्षे पदविस्तारं त्रिपदा-
याम दीर्घचतुरश्रं विहृत्य तस्याक्षण्यारज्जुप्रमाणोत्तरवेदिः । अ-
स्मिन्नापि पक्षे एतत्करण्यर्थेन श्रोण्यमानां विहरणम् ॥

(तां युगेन + परिमिमीते

तामुत्तरवेदिं युगप्रमाणेन । ¹ तदुक्तं ‘षडशीतिर्युगम्’ इति ।
तेन वा यजमानस्य वा पदैर्विमाय पश्चाददृष्टार्थं शम्यया सर्वतो
मिमीते । शम्यप्रमाणं चोक्तं सूत्रान्तरे ‘पदूत्रिशब्दम्या’ इति
पशुबन्धे त्वन्यस्याभावात् परिमाणार्थमेव शम्याविधानम् । मात्रै-
वास्यै सेति लिङ्गाच्च । अस्मादेव वचनात् सौमिक्युत्तरवेदि-
र्युगमाऽयपि लभ्यते (भवति) ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(दशपदोत्तर + निर्हरेत्)

दशपदा-सर्वतः । क्षेत्रतश्शतपदा ।

(तां युगेन + परिमिमीते)

युगमपि दशपदाया एव मानसाधनं वेणुवत् । केचित् तस्य
तन्त्रं प्रमाणमाहुः, तद्विचारणीयं सूरिभिः । यजमानग्रहणं
अधर्युनिवृत्त्यर्थम् । शम्यया परिमाणमदृष्टार्थम् ।

कपर्दिभाष्यम्.

पदे युगेऽरत्नावियति शम्यायां च मानार्थेषु
यथाकामी शब्दार्थस्य विशायित्वात् ॥

¹ युगप्रमाणमुक्तं पशुबन्धविमाने.

पदादिषु मानार्थेषु यथाकामी-यथेच्छा तथा गृह्णियात् ।
किमुक्तं भवति ॥

अणवश्चतुर्दश	तिलः
चतुर्विंशतिला:	अङ्गुलः (पृथुतसंसृष्टा इत्यपरम्)
द्वादशाङ्गुलः	प्रादेशः
त्रयोदशाङ्गुलः	वितास्तिः
पञ्चदशाङ्गुलं	पदम्
चतुर्विंशत्यङ्गुलयः	अरन्त्रिः
द्वात्रिंशदङ्गुलयः	जानुः
षट्त्रिंशदङ्गुला	शम्या
षडशीत्यङ्गुलं	युगम्
चतुशशतं	अक्षः
विंशत्युत्तरं शतं	पुरुषः

इत्येवमादिशुलबान्तरोक्तलक्षणमानार्थेषु प्रमाणावयवा गृहे-
रन् । लक्षणे वर्णेण विमाय तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विश-
यित्वात् । पञ्चदशाङ्गुलं पदमपि भवति । यजमानपदमपि ।
तत्रान्यतरद्वादशमिलाधाने । इयद्वादशविक्रामा इति । तत्र
स्वसंविर्ति अपरसंविर्ति लोकप्रसिद्धिं शास्त्रप्रसिद्धिं वा गृह्णी-
यादित्यर्थः ।

विमितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्या उपसंहरेत् ।
श्रुतिसामर्थ्यात् ॥

एवं चतुरश्च आपादिते पार्श्वमान्या पुरस्तादुपसंहरेत्, श्रु-
तिसामर्थ्यात्—“चतुशिशाखण्डे युवती कनीने” इति युव-
तिसाहश्यानुवादः सामर्थ्यम् ॥

इति षष्ठःखण्डः.

करविन्दीया व्याख्या.

(पदे युगे + विशयित्वात्)

पदे युगेऽरब्रावियति प्रादेशे प्रक्रमे शम्यायां चेति हिरण्य-
केशिशुल्वे बोधायनीयगुल्वे च । अथाङ्गुलीप्रमाणं चतुर्दशाणवः
चतुर्स्थिंशतिलाः पृथुमंश्चिष्टा इत्यपरम् । दशाङ्गुलं क्षुद्रपदम् ।
द्वादशं प्रादेशः । पृथोत्तरयुगे त्रयोदशिके प्रक्रमे च (पञ्च) दशा
अष्टाशीतिशतमीषा । षडशीनिर्युगम् । द्वात्रिंशज्जानुः पदौत्रि-
शङ्गम्या, वाहूद्विपदः प्रकामः, द्वौ प्रादेशावराव्रारिति । तथा पञ्चा
रविः पुरुषश्चतुररत्निर्वा याम इति च । तत्रैव इयस्ये जुहोति,
इयस्ये हरति, इयन्तं गृह्णाति, इयन्तं करोति, इयद्वतीत्यादि
ब्राह्मणव्याख्यानावसर एवाचार्येण जानुदग्नादिभिः परिमा-
णैर्व्याख्यातः । तत्र पदादिषु मानसाधनतया निर्दिष्टेषु याथा-
कामी स्याद्यथेच्छा तथा कुर्यादिर्यथः । शब्दार्थस्य विशयित्वा-
दिति गतम् । अयमर्थः—पदादिषु यजमानस्याध्यर्योर्वाऽवयवभू-
ताङ्गुल्या परिकल्पितानि अणुतिलपरिकल्पिताङ्गुल्या परिकल्पि-
तानि वा पदादीनि गृहीयात् । पदादिशब्दार्थस्योऽभयत्रापि प्रयुक्त-
त्वादिति । अणवो धान्यविशेषाः । (¹आचार्येणैव निरुद्घपशौ रथ
परिमाणज्ञानार्थं तत्प्रशास्त्रोक्तादष्टाशीतिशतमित्युदाहरणात्, इयेने-
पञ्चारविः पुरुष इत्यादेः ळसिशब्देन प्रमाणविदां समयानु-

¹ ननु अङ्गुलीनःमणुभिस्तिलैश्च परिमाणं तामिःपदादनां परिमाणं च शास्त्रा-
न्तरोक्तं अष्टाशीतिशतमित्यादिक्षेत्रे के अयाप्युदाहरन्ति इति पठित्वा इति रथपरि-
माणमित्युपसंहरति । यत् इयेने पञ्चारत्निः पुरुषः चतुररत्न-र्यायामः चतुर्विंशत्यङ्गुल-
योऽरत्निस्तदर्थः प्रदेश इति कल्पितारीति कल्पितव्येन प्रणविदां संप्रदायं ब्रूते तेन

कथनान्न शास्त्रान्तरपरिगृहीताङ्गलिपदादिपरिग्रहानुयोगः । द्विप-
दस्त्रिपदो वेति प्रक्रमप्रस्तार्च यजमानस्याध्वर्योर्वेति वचना-
न्न केवलमयवयवादिविमिताङ्गलिपरिच्छिपदादिग्रहणम्) ॥

प्रासाङ्गिकं परिसमाप्य प्रस्तुतशेषं ब्रूते—

(विमिता + सामर्थ्यात्)

व्याख्यातमेतद्वार्षिक्याम् । इह तु श्रुतिसामर्थ्यात् ‘चतुर्दिश-
खण्डे युवती कनीने’ इत्यस्याः श्रुतेरहीयर्सी पुरस्तादियेक इत्यु-
पसंहाराच्च विकल्पः कर्मोपदेश उक्तः ॥

षष्ठ.खण्डः.

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(पदयुगे+विशयित्वात्)

पदचातुर्विध्यमुक्तम् । युगत्रैविध्यं च षडशीतिषण्णव-
तिशताङ्गुलैः । अरत्रिद्विविधः—चतुर्विंशत्यज्ञुलो हस्तश्रेति ।
इयानेति प्रादेशोऽभिप्रेतः । स च द्विविधः—द्वादशाङ्गुलः
प्रसारिते अङ्गुष्ठप्रेदाशिन्याविति । शम्या त्रिविधा—‘चत्वारौऽ-
ष्टद्वात्रिंशदङ्गुला शम्या’ इति कात्यायनः । ‘षट्क्रिंशच्छम्या’
इति बोधायनः, लौकिकी तृतीया । एषु मानेषु याथा-
काम्यं भवति, शब्दार्थस्यानेकत्र वृत्तेः ।

ज्ञायतेऽत्रोक्तानामङ्गल्यादीनां शास्त्रान्तरोक्तं परिमाणं गृह्यत इति यद्यप्येवमिह
तदेव पीरमाणं भवतु कुतो यजमानस्याध्वर्योर्वाऽन्यवपरिकलिपता अङ्गल्यादयो
गृह्यन्ते-उच्यते-यद्यं प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वेति प्रक्रमं प्रस्तुते यजमानस्याध्वर्योर्वा
इति प्रमाणभेदं ब्रूते अतोऽवगम्यते न केवलमणुतिलिपरिमिता एवाङ्गल्यो गृह्यन्ते किंतु
परुषविशेषावयवपर्यन्ता इति तस्मात् सूक्तं मानसाधनभूतेषूभयेषु पदादिषु याथा-
कामी शब्दार्थस्य विशयित्वादिति कुण्डलतत्रन्यस्याने इदं पाठान्तरं किसिमाश्रित्कोशे
दृश्यते.

(विमितायां + सामर्थ्यात्)

अंहीयमी पुरस्तादिति अस्य वैकल्पिकत्वं प्रागेवोक्तम् ॥
पष्ठ.खण्डः

कपर्दिभाष्यम्.

नवारत्नि तिर्यक्सप्तविंशतिरुदगायतमिति सद-
सो विज्ञायते । अष्टादशोत्येकेषां । तदेकरज्ञोक्तं प-
ञ्चदशिकेनैतापायम्यार्धपञ्चमैदश्श्रोण्यंसान्विहरेत् ॥

नवारत्निः प्राची तिर्यज्ञानी, सप्तविंशतिरुदीची पार्श्व-
मानी । एवं मन्त्रव्यमिति सदमश्रुतिः । पदेन प्रक्रमेण वा मा-
तव्यम् । करणमुक्तम् । प्रथमनिहताच्छङ्कोर्दक्षिणतः प्रक्रमे शङ्कुं
निहत्य तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य तस्य पुरस्तादर्थाष्टमे पृष्ठचायां
दक्षिणतः प्रक्रमशङ्कुः । तत्सदमो मध्यमौदुम्बरीस्थानम् ।
प्रथमनिहताच्छङ्कोः पृष्ठचायामेव पुरस्तादर्थाष्टमे शङ्कुं निहत्य
तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्योपर्युपरि शङ्कुमुदगपत्तार्थिचतुर्दशे नवमु-
वा शङ्कुं निहन्यात् । पृष्ठचायां यशङ्कः तस्मिन् प्रतिमुच्यो-
पर्युपर्यौदुम्बरीस्थानीयं दक्षिणापत्तार्थिपञ्चदशे दशमु वा
शङ्कुं निहन्यात् । सदम आयामः । तस्सन्नायामे तदर्थमभ्य-
स्य यथासूत्रं विहरेत् । सप्तविंशतावर्धिचतुर्दशमभ्यस्य दक्षिण-
स्मादंसादेकादशमु पदेषु निरञ्जनमर्थपञ्चमे लक्षणं श्रोण्यं
सादर्थमष्टादशमु वा नव प्रक्षिप्यार्धाष्टमे निरञ्जनमर्थपञ्चमलक्षणं
श्रोण्यंसार्धमायामयोरन्तौ नियम्य निरञ्जनम् । तेन पश्चा-

दपसार्यर्धपञ्चमे शङ्कुः । पुरस्तादपसार्यर्धपञ्चमे शङ्कुः । ते श्रोणी । सदसः विपर्यस्यांसौ । प्राग्वंशमानं हविर्धानम् । आग्नीध्रमानं चानेनाचार्येण नोक्तम् । अतशुलब्बान्तरोक्तं ग्राह्यं वैकृतत्वात् । सदसः पुरस्तात्त्रिषु प्रक्रमेषु द्वादशप्रक्रमविस्तारं¹ द्वादशायामं हविर्धानं मिनुयात् । एकरज्ज्वा पञ्चशङ्कुना² त्रिशङ्कुना वा हविर्धानस्य पाश्चात्यमध्यमशङ्कौ पाशं प्रतिमुच्योदगपसार्य द्वादशप्रक्रमे शङ्कुः । तदाग्नीध्रायतनम् । तया रज्ज्वा दक्षिणाऽपसार्य द्वादशसु मार्जालीयम् । पृष्ठचार्यां सदसः पौरस्त्यशङ्कौ पाशं प्रतिमुच्योदगपसार्य पादोनैकादशसु शङ्कुं निहत्य तस्माच्चोत्तरतः षट्सु शङ्कुः । ताभ्यां च पुरस्तात् षट्सु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्यात् । एवं पञ्चशङ्कुना वा समचतुरश्च मिनुयात् । अष्टप्रक्रमविस्तारं द्वादशायामं प्राग्वंशं मिनुयात् । द्वादशविस्तारं षोडशायाममिस्यन्ये ।

करविन्दीया याख्या.

(नवार + एकेषां)

तिर्यज्ञाना नवारत्रिः प्राग्भवति उदकसप्तविंशतिरायतं । अष्टादशायतमिसेकेषां शास्त्रिनाम् ।

(तदेक + निर्वहेत्)

पदविषितायां वेदां सदोहविर्धानयोरपि पदेनैव मान-मित्युक्तं, प्रक्रममाने³ त्वरत्रिविमानमेव, हविर्धानस्यापरिमितं

¹ अपेक्षितत्वात्. ² दशायामं—A. ³ B कोशे नास्ति. ⁴ तयोः.

^१ वेति कर्मोपदेश उक्तः, अपरिमितं सप्तविंशतेः परं सदोविमा-
नमुच्यते, महावेदेः पश्चात्तिरश्चयाः पृष्ठयाया दक्षिणतो दशपदे-
ष्वारभ्य यावत्पुरस्तात् तिरश्चयाः तावर्तीं लेखामालिखेत,
रज्जुं वा पातयेत्, एवं पृष्ठयाया उत्तरतोऽपि अष्टासु पदेषु
पश्चिमान्तादारभ्य तयोरेव लेखयोः पूर्वपश्चिमेषु दक्षिणत आर-
भ्य यावदुत्तरं उदीर्चीं लेखामालिखेत, सा सदसः पृष्ठया भवति।
अष्टादशिकायां नवोपसमस्यार्थपञ्चमेष्वर्धाष्टमेषु लक्षणं कृत्वा
पृष्ठयान्तयोरिसादिना विहृत्यार्थपञ्चमेषु शङ्कं निहन्यात्तसदो
भवति। * हविर्धानामीत्रवाग्वंशप्रमाणानीहाचार्येणानुपदिष्टान्यपि
शुल्वान्तरोपदिष्टानि ग्राह्याणि। हविर्धानं ^२दशायामं, दशवि-
स्तारमाग्नित्री^३, षडायामविस्तारमर्थमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदिर्भवति।
प्राग्वंशप्षोडशायामो द्वादशविस्तारः। द्वादशायामो नवविस्तारो
वा। प्रथमनिहतात् शङ्कोः पुरस्तात्पञ्चदशसु^४ शङ्कः, तत्पुरस्तात्
नवायामविस्तारं हविर्धानं दशपदं वा ^५तद्विशङ्कुप्रभृतीनामन्यतमे
न कुर्यात् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(नवार + एकेषां)

उदगायतमित्येव । नवारविरेव प्राची । तत्र विंशतिचतु-
विंशत्यङ्गुलप्रकमेण अष्टादशारत्निः । उत्तरेषु क्रतुपु सप्तविंशत्य
रत्निः । देशस्तु प्रयोगकल्प एवोक्तः, ‘अपरस्माद्देवंसात्’
इत्यादिना ।

^१ वेदि. ^२ द्वादशायाम. ^३ ग्रीष्मेयम. ^४ पदान्यतीत्य.

^५ तद्विशङ्कंभप्रभृतीनामन्यतमेन. ^६ वेद्यन्तादिव्यादिना.

* पदविमाने महावेद्याः सप्तवि . . . नादष्टादशपद एव सदस आयामः ॥४॥

(तदेक + निर्वरेत्)

उदीची—पृष्ठया ।

कपर्दिभाष्यम्.

प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तराला भवन्तीत्युपर-
वाणां विज्ञायते । अरतिमात्रं चतुरश्रं विहृत्य
स्फक्षिषु शङ्खनिहृत्यार्धप्रादेशेन तं तं परिलिखेत्
श्रुतिसामर्थ्यात् ॥

उपरवमानमपि निगदव्याख्यातम् । अरबीति गतार्थम् ।

करविन्दीया व्याख्या.

(प्रादेश + विज्ञायते)

अभिषवकाले ग्रावाभिरेषामुपरि र(य)वन्त इत्युपरवाः । उपराः—
ग्रावविशेषाः, तेन तद्वन्त इति वा उपरवा अवटविशेषाः ।

(अरत्नि + मर्थ्यात्)

दक्षिणस्य हविर्धनिस्य दक्षिणस्यां श्रोण्यां द्विशङ्खादीनाम-
न्यतमेनारविप्रमाणं चतुरश्रं विहृस कोणेषु¹ शङ्खन् निहृत्यार्ध-
प्रादेशेन कर्कटेन रज्जा वा तान् शङ्खन् परितो लिखेत् । एवं
प्रादेशमुखा अन्योन्यतः प्रादेशान्तराला भवन्ति । एषा श्रुतिरेव-
मर्थवती भवति । पदमानेन वेदिः ॥

अथ देवयजनदेशविमानभागा उच्यन्ते—पदमाने एक-
पञ्चाशत् प्राचीं त्रिशत्तिरश्चीं देवयजमानयोग्यां भूमि कृत्वा

¹ चतुरशङ्खन् षट्ट्रिशत्तमहावेदिःप्राची।

तन्मध्ये तदायामां देवयजनयोग्यां भूमि कृत्वा न्तमध्ये तदायामां प्राचीं लेखायामालिख्य रज्जुं प्रसार्य तदन्तयोः शङ्कं निखाय प्राग्वंशप्रभृति तदनुरूपं तत्क्रतुकाले कुर्यात्, पश्चादन्ते प्राग्वंशं षोडशायामं द्वादशविस्तारं द्वादशायामं नवविस्तारं वा निर्माणं तस्य लालाटिकाग्रीन् प्राच इत्यादि तत्त्रैव तच्छङ्कोरारभ्य त्रिपदा वहिर्वेदिस्तदन्ते शङ्कः, ततस्तत्पुरस्तात् षट्क्रिंशन्महावेदिः प्राची, विंशत्पश्चात् तिरश्ची, चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची,¹ एवं महावेदिं विमाय पश्चिमान्ते त्रिपदसञ्चरः, तत्पुरस्तात्प्राक्त्वेन नवपदमुदक्षेनाष्टादशपदं सदः, दक्षिणोत्तरमष्टादशायामं तन्मध्ये पृष्ठशाया दक्षिणतः पदमात्रे भवति²। तदोदुंबरीस्थानं, सदसः पूर्वार्धे पुरस्तादर्धे पदमात्रं संचरमवशिष्य तत्पश्चात्पृष्ठशायां होत्रीयमित्यादयो धिष्ण्या अरात्रिमात्राः पिशीलमात्रा वा। तेषां च तस्य तस्योत्तरतः विसंस्थित संचरः सदसः पुरस्तात् त्रिपदसञ्चरः। तत्पुरस्तात् नवायामविस्तारं हविर्धानं, त्रयरत्रिविस्तारं नवायाममिति मध्यमं मध्यमे छदिषि तृणीमितरे छदिषी-इति दर्शनात्। ‘दशायामविस्तारं हविर्धानम्’ इति बोधायनः। यूपावटीयाच्छङ्कोः पश्चात्पदमात्रसञ्चरः। तत्पश्चाद्युगमात्रोत्तरवेदिः। उत्तरवेदिहविर्धानयोरन्तराळमन्तर्वेदिः। पृष्ठशाया दक्षिणतो दक्षिणहविर्धानं, उत्तरत उत्तरं हविर्धानं, दक्षिणहविर्धानस्य दक्षिणश्रोण्यामुपरवाः, हविर्धानस्य पश्चादाग्री-

¹ न पश्चिमशङ्कोदर्दक्षिणतः पञ्चदशसु दक्षिणा श्रोणी, उत्तरतश्च पञ्चदशसु उत्तराश्रोणी। पुरस्थाच्छङ्कोदर्दक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशस्वंसै ॥ पा ॥

² तत्रायामविस्तारयोर्मध्ये औदुंबरीस्थानं औदुंबर्या दक्षिणत उत्तरतश्च नवायामं। ततःपृष्ठशाया दक्षिणतोष्टापदं च भवति ॥ पा ॥

ध्रस्य (दाग्नीध्रीयश्च) बाहुसमं पृष्ठचाया दक्षिणतो द्वादशसु मार्जा
लीयः । तथैव तस्या एवोदक् द्वादशस्वाग्नीध्रीयः, सर्वधिष्ठिण्याः
पिशीलमात्राः सदसोऽसादुत्तरतः पादोनत्रिपदे पदोननवपदे च
शङ्कः । आग्नीध्रमण्टपस्य ते श्रोणी । हविर्धानपश्चिमान्तादारभ्य
प्राञ्छिपदेषु पृष्ठचाया उत्तरतः । पादोनैकादशसु पादोनसमदशसु
शङ्क, तावाग्नीध्रपण्टपस्यांसौ । षड्विंशिकायाः पश्चात् पृष्ठचायाः
पूर्वान्ते अर्धमन्तवेद्यर्थं बहिर्वेदिः । त्रिपदविष्कम्भस्त्रिपदपरीणाहो
यूपावट इति बोधायनः । उत्तरस्माद्रेद्यंसादुदक्षक्रमे चात्वाल
उत्तरवेदिसंमितिः, चात्वालमध्यो वेद्यंसतुल्यः । अर्धान्ते
चात्वालात् पश्चादादशसु तद्द्विर्वेद्युत्करः, वेद्यंसोत्करयोर्मध्ये
उत्तरतः पोदशसु शामित्रधिष्ण्यः । एतत्पदमाने । प्रक्रममाने तु
सदोहविर्धानयोररत्निमानमयेहुतरवेदेवी पश्चात्र्वीन् प्रतीचः
प्रक्रमानतीत्य तिर्यगहविर्धानं नवारत्नीसादि यावत् । संभवा
यामविस्तारं सदः । धिष्ण्याः पिशीलमात्राः प्रक्रमेणैव सर्वमानं
षट्त्रिंशदङ्गुलपरिमिता उत्तरवेदिस्तु दशपदा युगमात्री वा
तत्स्थानेऽग्निर्वी । अन्यत्सर्वं प्रक्रमकृतं यूपैकादशिनीपेक्ष दशरथा-
क्षामेकादशो(परां)परवां रज्जुं मीत्वा तस्याश्रतुंविशेन भागेन वेदिं
विमिमीते । प्रक्रमस्थानीया भवतीत्युक्त (कं प्राच्येकादशिन्यां)
मेकादशिन्यां । प्राच्येकादशिनीपेक्षे अर्धषष्ठानि पदान्यंसौ
यूपार्धं वेदे: पुरस्तात् पदार्धमात्रमसमपच्छिद्य तत्पुरस्तात् प्राच्यं
निदध्यादिति बोधायनः । एकादशैकादशिनीपेक्षे अर्धषष्ठानि
पदान्यंसावपच्छिद्य तान्येकादशधा विभज्य पृष्ठचायांता पृष्ठचादा
दारभ्य एकं विभागं मध्ये प्राच्यन्निदध्यात् । तदाक्षिणतः उत्तरतश्च

पञ्चपञ्च विभागान् प्राञ्छो निदध्यात् । अग्निविवृद्धौ महावेदि
विवृद्धिः, प्राग्वंशःप्राची चान्तराक्षवहुत्वे विवर्धते । अलमाति
विस्तरेण ॥

सुन्दरराजीया.

(प्रादेश + सामर्थ्यात्)

देशस्तु दर्शित एव ‘दक्षिणस्य हविर्धानस्य’ इत्या-
दिना । सर्वत्रापि प्रकैर्यमने अपरस्माद्वेद्यन्तात् प्रक्रमत्रयमच-
शिष्य नवारात्रि सदः । उत्तरवेदेः पश्चात्प्रक्रमत्रयमवशिष्य
नवारात्रि हविर्धानम् । पदमाने तूकप्रमाणानां सदोहविर्धा-
नोत्तरवेदीनामसंभवाद्वेद्यनुगुणो निर्दासः कर्तव्यः । चात्वा-
लस्तु शम्यामात्र एव सर्वत्रापि । ‘शम्यामात्रश्चात्वालः’ इति
बोधायनवचनात् । अत्र श्लोकाः—

मीयते सौमिकी वेदिः प्रकैर्यद्विदशाङ्कलैः ।

आदौ त्रिषु नव द्वयेकचन्द्रद्विशरभूद्विषु ॥ ? ॥

एकेकद्विशरैकेषु शङ्कवो दश पञ्च च ।

षट्ट्रिंशिका मानरज्जुः तस्या दृथष्टमु लक्षणम् ॥ २ ॥

विमाने पाशयोर्मध्ये प्रक्रमा द्वादश सूताः ।

श्रोणी पञ्चदशस्वाद्ये सदोऽनन्तरतुर्ययोः ॥ ३ ॥

तत्कोणः पञ्चमोनेषु भास्करेषु दशस्वपि ।

तृतीये द्वयन्तरा घिष्ण्यास्तेषां प्रादेशतो भ्रमः ॥ ४ ॥

रुद्रेषु सप्तदशसु शङ्क पादोनितीष्वह ।

आप्नीघ्रं तत्पञ्चमे तु घिष्ण्यौ द्वादशमु सूतौ ॥ ५ ॥

षष्ठे^१ स्यात्पञ्चके धानं पञ्चाशद्वितयान्विते ।
 सप्तमे प्राग्वदाधीश्रं नवमे मनुषूत्करः ॥ ६ ॥
 एकादशे हविर्धानं पाशौ व्यस्यस्य पूर्ववत् ।
 षोडशस्वर्धहीनेषु शामित्रो द्वादशे भवेत् ॥ ७ ॥
 २उत्तराधीत्तीये तु त्रयोदशचतुर्दशे ।
 शङ्कोरुत्तरवेदिस्याद्वयोस्सार्धमुपान्त्ययोः ॥ ८ ॥
 अन्तमे द्वादशस्वंसौ चात्वालोऽसादुदक्षे ।
 पुरः पश्चात्सदोधानात्यजेत्प्रक्रम^३पञ्चकम् ॥ ९ ॥
 दक्षिणे तु हविर्धाने पश्चात्तीन् प्रक्रमांस्यजेत् ।
 पार्श्वद्वये प्रक्रमौ द्वौ अङ्गुलद्वयसंयुतौ ॥ १० ॥
 अरनिमात्रं मध्ये चोपरवाणां तु लक्षणम् ।
 एवमेव विमानं स्यात्पदैरपि चतुर्विधैः ॥ ११ ॥
 पदं पञ्चमसंयुक्तं घिष्यविष्कम्भम् इष्यते ।
 शम्यामात्रस्तु चात्वालो व्यक्तं बोधायनोऽबवीत् ।
 अन्यथाऽग्नौ विरोधस्यात् मानं चान्यन्न विद्यते ॥ १२ ॥

कपर्दिभाष्यम्.

व्यायाममात्री भवतीति गार्हपत्यचितेर्विज्ञा-
 यते । चतुरश्रेत्येकेषाम्, परिमण्डलेत्येकेषाम् ॥
 चतुररनिर्व्यायामः । तत्प्रमाणं गार्हपत्यचितेः । चतुर-
 श्रा गार्हपत्यचितिरित्येकेषां शाखिनां मतम् । परिमण्डला गा-
 र्हपत्यचितिरित्येकेषां श्रुतिः ॥

¹ स्यात्पञ्चमे.

² उत्तराधीत्तीये तु.

³ पञ्चमम्.

**करणं व्यायामस्य तृतीयायामं सप्तमव्यासं
कारयेत् ॥**

चतुरश्रायां करणमृच्यने । व्यायामतृतीया पार्खमानी
व्यायामसप्तमी तिर्यङ्गानी । एवं करणं कारयेत् । कुर्यादिति
वक्तव्ये कारयेदिति वचनादन्यैस्तक्षादिभिः प्रवीणैर्नाध्वर्युणेत्य-
वगम्यते । क्रियन्तेऽनेनेष्टका इति करणं दारुमयम् ।

ता एकविंशतिर्भवन्ति ॥

तेन करणेन कृता इष्टकाः एकविंशतिः तस्यां गार्हपस-
चितौ भवन्तीति शेषः ।

करविन्दीया व्याख्या.

(व्यायाम + विज्ञायते)

व्यायामश्चतुररात्रिः ॥

(चतुरश्रे + एकेषां)

एकेषां शास्त्रिनामुभयमपि भवति ।

(करणं + भेवन्ति)

क्रियन्तेऽनेनेष्टका इति करणम्, तच दारुमयं लोहमर्य
वा । द्वात्रिंशदङ्गुल आयामः, त्रयोदशाङ्गुलयश्चतुर्विंशतितिलाश्च
व्यासः । उत्सेधश्च जानोः पञ्चमभागः । एकार्विंशतिरिति
सद्व्यासपत्तिं ब्रूते पञ्चविंशतीकमित्यादेषु सप्तुदायसंख्यावगसर्थैः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या.

अथाप्निचित्यायां—

(व्यायाम + विज्ञायते)

चतुररात्रेव्यायामः ।

(चतुर + केषां)
तत्र चतुरश्रायाम्—

(करणं + र्भवन्ति)

तृतीय द्वात्रिंशदङ्गलम् । सप्तमं दशतिलोनं चतुर्दशाङ्गु-
लम् । ता एकविष्णुतिर्भवन्येकैकस्मिन् प्रस्तारे ।

कपर्दिभाष्यम्

प्रागायामाः प्रथमे प्रस्तारेऽपरस्मिन्नुदगायामाः ॥

प्रागायामाः—प्रागायताः प्रथमे प्रस्तारे । उदगाया-
माः—उदगायताः द्वितीये प्रस्तारे । एवमुपहिते ^१ भेदो न
भवति । अनेन ज्ञायते सर्वत्र भेदो वर्जनीय इति । श-
ब्देनैवोक्तं भगवता बोधायनेन “सर्वत्र भेदो वर्जनीयः”
इति । अधरोचरयोः ^२ पर्वतसंस्थानं भेद इत्युपादेशन्तीति । अने-
नाचार्येणोक्तमेतत् ‘व्यसासं चिनुयात्’ इति ।

करविन्दिया व्याख्या.

(प्रागायमाः प्रथमे प्रस्तारे)

उपधीयमाने प्रागायमाः स्युः ।

(अपरस्मिन्नुदगायामाः)

अपरस्मिन् द्वितीये तु उदगायता भवेयुः भेदाभावाय ।
उक्तं च बोधायनेन ‘सर्वत्र भेदान्वर्जयेत्’ इति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

(प्रागाया+गायामाः)

इष्टका उपधेयाः ।

^१ च्छेदो.

^२ पर्वतसंधानं.

कर्पर्दिभाष्यम्

मण्डलायां मृदो देहं कृत्वा मध्ये शङ्कुं निह-
त्यार्धव्यायामेन स ह मण्डलं परिलिखेत् ।

यदि मण्डला गार्हपत्यचितिः मृदो सूक्ष्मिकायाः ‘ह’
इति निपातः अत्रेत्येतमिन्नर्थे । उछेषनं कृत्वेति देहविभवं
श्लक्षणकृत्य तन्मध्ये शङ्कुं निहर्यार्धव्यायामेन मण्डलं परि-
लिखेत् । तद्व्यायामपात्रं मण्डलं भवति । केचिदत्र सहशब्द-
श्रवणादतिशयतृतीयेनेति वर्णयन्ति । क्षेत्रसमत्वाय तदनी
पिसतमिदाचार्यस्य अर्यव्यायामेनेति वदतः । यदीपिसत
मधविष्यन् मृदो देहं कृत्वा मण्डलं कृपादित्येवावश्यत् । उक्तं
त्वादेशादन्यदिति । तावत्ती भूमियानि वश्यति च । कथं
सहेत्युच्यते ? यो मण्डलं चिकीर्षेत् स एवं कृत्वाऽर्धव्यायामेन
परिलिखेत् । ह इति निपातः । एवमध्याहृत्य योजनीयम् ।
अथवा श्रुतिरेवेयमेवंभूता ।

तस्मिंश्चतुरश्रमवद्ध्यायावस्तुमनेत्तत्रवधा व्य-
वलिख्य त्रैधमेकैकं प्राधिकं विभजेत् ॥

तस्मिन्निति मण्डलं परामृश्यते । तस्मिन्मण्डले चतुरश्रं
यावज्जेते नावच्चतुरश्रं लिखेत् । समपरिणाहं चतुर्धा विभज्य
अवान्तरदिक्षु लक्षणं कृत्वा तेषु स्त्रियो यथा भवन्ति तथा
चतुरश्रमालिखेत् । दिक्षु चत्वारि¹ धनुस्समाः । तच्चतुरश्रं
नवधा व्यवलिख्य एकस्य प्रमाणेन समच्चतुरश्रं करणं कार-

¹ धनूषि भवन्ति.

येत् । त्रैधर्मकैकं प्रधिकं चिभजेत् । गमनाय प्रधीयत इति प्रधिकम् । तच्च पार्वथनुः । तत्पतिकृतित्वात् प्रधिकमित्युच्यते । एककं प्रधिकं त्रिधा कृत्वा करणानि कारयेत् । चतुर्भिस्तिलै-रुनाषष्ट्यज्ञुलाश्वतुरश्रप्रमाणम् । मण्डलमध्ये तस्य तृतीये-नैकं करणं प्रधिकमध्यं द्वाविंशतित्रयोदशाभ्यां कारयेत् ।
^१ त्रिविशद्ज्ञुलेन त्वेकं तक्षयेत् ॥ यथा धनुराकारं यथा ज्याफलक-योर्मध्ये तिलोनमज्ञुलं भवति तथोनं त्रिभिस्त्रयोदशाज्ञुलमेकं करणं अरविमात्रं तिलाभ्यामेकं सप्तविंशतिज्ञुलमष्टभिस्तिलै-रुनमेकं तक्षेत् । पूर्वमज्ञुलद्वयं अग्निफलकाभ्यां सह मध्ये यथा भवति तथा तृतीयेन करणेन विष्वर्यस्यान्यमेवमिष्टकाः कारयेत् ।

उपाधाने चतुरश्रस्यावान्तरदेशान्प्रति स्त्री-स्त्रम्पादयेत् ।

उपधानकाले प्रथमे प्रस्तारे अवान्तरदेशान् कोणदेशान् प्रति चतुरश्रस्य स्त्रीस्त्रम्पादयेत् संयोजयेत् । चतुरश्रे नार्धेष्टकाश्शरते । चतुरश्रे नवेष्टकाश्शरते । प्रधिकेषु द्वादश । नवसु द्वादशसु च एकविंशतिर्भवन्ति ।

मध्यानीतरस्मिन्प्रस्तारे ।

द्वितीये प्रस्तारे मध्यानि चतुरश्रे मध्यानि अवान्तर-देशं प्रतिस्त्रम्पादयेत् ।

व्यत्यासं चिनुयावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ।

यावतः प्रस्तारान्कर्तुमिच्छेत् तावद्वयासं चिनुयात् । यः प्रथमस्स तृतीयः । पञ्चमश्च यो द्वितीयस्स चतुर्थः ।

^१ B कोशे न दृश्यते.

पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्णयानां विज्ञायते ।
चतुरश्चा इत्येकेषां । परिमण्डला इत्येकेषाम् ।

वाहोरन्तरालं पिशीलमिति केचित् । मृष्टिकृतोऽरत्रिः
पिशीलमित्यन्ये । प्रादेशः पिशीलमित्यपरे । चतुरश्चा धिष्ण्या
इसेकेषां श्रुतिः । परिमण्डला इत्येकेषाम् ।

मृदो देहान्कुत्वाऽऽग्नीध्रीयं नवधा व्यवलिख्य
एकस्थास्थानेऽदमानमुपपद्ध्यात् ।

यथासङ्घर्ख्यमितरा व्यवलिख्य यथायोगमु-
पद्ध्यात् ॥

मृदो देहानिति प्रदर्शनं तस्मिन् चतुरश्रमित्यादेः ।
अश्मनवमा इति सिद्धेऽप्येकस्याः स्थान इति वचनं द्रव्येष्टकानाम-
वटेषूपघानस्य ज्ञापनार्थम् । व्यक्तमुक्तं बोधायनेन । लोक-
बाधानि द्रव्याण्यवटेषूपधेयानि । यथायोगमुपद्ध्यात् अग्निकल्पे
यावत्सङ्घचाका धिष्णया आग्नाताः तावत्सङ्घचाका ता-
व्यवलिख्य करणानि कुत्वा यथार्थं यथा युज्यते तथो-
पद्ध्यात् ॥

इति सप्तमखण्डः.

इत्यापस्तम्बशुत्रविवरणे कपर्दिस्वामिभाष्ये शुद्धबाख्यप्रश्ने
द्वितीयः पटलः.

करविन्दीया व्याख्या.

मण्डलायां गार्हपत्यचित्यां करणं बहुप्रयासमाध्यमिति प्र-
कारान्तरेणष्टकामम्पत्तिं ब्रूते ।

(मण्ड + लिखेत्)

समे शुचौ कविद्रुतले व्यायाममात्राधिकविस्तारं जानुपञ्चमो-
ध्वप्रमाणं संसर्जनैयैद्रव्यैसंसृष्टायाः संप्रकृष्टाया मृदो विम्बं
कृत्वा तन्मध्ये व्यायामचतुरश्चेत्रं मण्डलं कृत्वा तन्मध्ये शङ्कुं
निखाय अर्घव्यायामेन सह अतिशयतृतीयेन सह मण्डलं
परिलिखेत् ॥

(तस्मिन् + भवेत्)

तस्मिन्मण्डले यावत् प्रमाणं चतुरश्रं कर्तुं शक्यं ताव-
लिखेत्, एवं कृते मण्डलमध्ये समचतुरश्रं एकं, तत्पार्थेषु
चत्वारि धनुराकाराणि भवन्ति, तानि प्रधय इत्युच्यन्ते ।
प्रधिर्नाम रथचक्रावयवः । प्रधीयते प्रधाव्यते वाऽनेनेति प्रधिः ।
तत्सारूप्यात् मण्डलावयवा अपि प्रधय इत्युच्यन्ते ॥

(तच्चतुरश्रं + विभजेत्)

तच्चतुरश्रं नवधा विभजेत् । विभागावलेखनेन नवधा
विभज्य प्रधिं त्वैकैकं त्रैयं विभजेत् । चतुरश्रं नवेष्टकं चत्वारः
प्रधयः त्रिधा विभक्ता ¹द्वादशमात्र्यः एकविंशतिरिष्टकाः । मण्डल-
मध्ये चतुरश्रकरणोऽयं प्रयोगः । मण्डलमध्ये प्राच्युदीर्चीं
सम्पाद्य मण्डललेखायाः परीणाहं चतुर्धा संभोगेषु तत्र ल-
क्षणानि कृत्वा लक्षणालक्षणं लिखेत् । एवं कृते मण्डलमध्ये चतु-
रश्रं भवति तत्र विष्कम्भार्थं चतुःपञ्चदशाङ्गुलयोऽर्धद्वाविंशतिति-

¹ द्वादशोष्टकाः ।

लाश मध्यचतुरश्चकरणी। (सम) समतिरङ्गुलयोऽष्टतिलाश तस्यास्य तृनीयो भागः । पञ्चविंशतिरङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश करणानि कुर्यात्, तान्युच्यन्ते—सर्वतः पञ्चविंशतिनिलसहितं पञ्चविंशत्यङ्गुलमेकं करणं प्रथिषु । त्रीणि करणानि । प्रथिमध्याश्रतुर्भिः । तस्य पार्श्वे चतुर्दशाङ्गुलयः समसमदश तिलाशः पृष्ठं पञ्चविंशतिनिलसहितं पञ्चविंशत्यङ्गुलमुखम्। एकोनत्रिशदङ्गुलं (पादोनत्रिशदङ्गुलं) तं विष्कम्भाधिप्रमाणया रज्जा कर्कटेन वा विलिख्य तक्षयेत् । प्रध्यन्तयोस्तदेवपार्श्वं पृष्ठं च । मुखं तु षट्क्रिंशदङ्गुलं, दक्षिणस्य दक्षिणं पार्श्वं सव्यस्योत्तरम् । एतान्येव चतुर्णां प्रधीनां करणानि । एवं चतुष्करणी मण्डलचितिः ॥

(उपधाने+प्रस्तारे)

मण्डलायामुपधानकाले प्रयमप्रस्तारे चतुरश्चस्य सक्तीः कोटीः अवान्तरदेशान् कोणदिशः प्रति संयोजयेत् । द्वितीये प्रस्तारे चतुरश्चस्य मध्यानि अवान्तरदेशान् प्रति संयोजयेत् । एवं भेदो न स्यात् । भेदो नाम प्रस्तारान्वयगतानामिष्टकानां प्रान्तेषु मास्यं, तत्सर्वत्र परिहरणीयमिति तत्र तत्र¹ व्याख्यानवचनात् ज्ञायते । वचनमप्यस्ति सर्वत्र भेदान्वर्जयेदिति ॥

(व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारान् चिकीर्षेत्)

व्यत्यस्य व्यत्यस्येत्यर्थः । प्रस्तारा इष्टकासंसंघानविशेषाः । ते पञ्चचितीकं चिन्वीतेति विहिता यावन्तस्युः तावन्तो व्यत्यस्य व्यत्यस्ये चिनुयादिति अस्मादेवावधारणात् ज्ञायते, अग्रिधर्मा इष्टकायतनोऽर्धप्रमाणादयोऽत्र प्राप्नुवन्तीति प्रस्तारेषु प्रथमतृतोयपञ्चमाम्बमः । द्वितीयचतुर्थौ सर्वौ² ।

¹ व्यत्यासबचनात्

² ‘त्रिषु प्रथमवत्तुतीयः । द्वितीयवदेव द्वितीयः । एकस्मिन् प्रथमवदेव इत्यधिकं कोशान्तरे ।

ननु कथं लभ्यते अतिशयतृतीयेनेति । उच्यते— सह शब्द सामर्थ्याच्चतुरश्रस्य मण्डलकरणे अतिशयतृतीयस्य करणी-शेषत्वविधानाच्चातिशयतृतीयेन मह विष्कम्भार्येन मण्डलकरणम् । एतस्या एव गाहपत्यचितेः चतुरश्रमण्डलतया प्राप्ते क्षेत्रस्य साम्यनभिनतमिति चतुरश्रमण्डलकरणन्यायोऽनुसर्तव्यः । चतुरश्रपूर्वकत्वं चास्य मण्डलकरणस्य दृश्यते । ततोऽपि स एवानु-सर्तव्यः¹ ।

केचित्तु सहेति द्विपदं कृत्वा सार्वव्यायामेन सम्बन्धयन्ति । तेषामनयोः पदयोः प्रयोजनविशेषान्नेव पश्यामः । तस्मात्सूक्तम-तिशतृतीयेन सहेति ॥

(पिशील + विज्ञायते)

त्रिपदं पिशीलं, मुष्टीकृतोरविः पिशीलमित्येके । बाहोरन्तराळं पिशीलमिति बोधायनः । धिष्णया अग्रयः ‘अग्रयो वा अथ धिष्णियाः’ इति दर्शनात्, तच्छब्देन तदायतनानि लक्ष्यन्ते । अग्नीनामायतनभुवः पिशीलप्रात्राणि भवन्ति । अपवादाभावे आकारभेदेऽपि क्षेत्रस्य साम्यं भवत्येव ॥

(चतुरश्रा + लेखकेषाम्)

गतमेतत् । अत्र साम्प्रचित्ये क्रतौ विशेषमाह ।

1 ‘ननु चतुरश्रपूर्वके मण्डले अतिशयतृतीयस्य करणीशेषत्वं न मण्डलमात्रकरणे, नैष दोषः, एवां चतुरश्रत्वं मण्डलत्वं चोभयामिह शिष्टम्, तेषां मण्डलत्वं चतुरश्रपूर्वकमेवति चतुरश्रश्वतेः प्रथमोपादानादवसीयते । मण्डलस्य चतुरश्रपूर्वकत्वं प्रयोजनं चतुरश्रमण्डलयोः क्षेत्रसाम्यमेव, नान्यदृश्यते, इत्यधिकं कोशान्तरे ।

(मृदो + दद्यात्)

मृदो देहान् कृत्वा मृत्सम्बन्धिनो देहानुपद्ययान् विम्बाने कृत्या आग्रीध्रीयमेकं नवधा प्राक्लेनोदक्तेवन च त्रिधा व्यवलिख्य ^१ मध्यस्थमेकमेकेनाऽवना उपदद्यात् । अन्यांस्तत्प्रमाणाभिरिष्टकाभिरितरात् होत्रीयादीनां मृदो देहान् यथा सङ्घर्चं यस्ययस्य धिष्णियात्रे: याया सङ्घर्चा द्रादश षोडश एकविंशतिं चतुर्विंशतिमित्याच्चा तया संख्यया तं तं व्यवलिख्य यथायोगं यत्रयत्र देशे याया इष्टका युज्यते तत्रतत्र तां तां इष्टकामुपदद्यात् । द्रादश षोडश एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा होत्रीये, एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये, षट् मार्जालीये, अष्टावष्टावन्येषु धिष्णियेषुपदधानीति विज्ञायते इति । अन्यधिष्ण्याः प्रशास्त्रीयोपात्रियनेष्ट्रीयाच्छावाकीयचत्वालशामित्रावभृथाः । करणानि वा कृत्वेष्टकाः कुर्यात् । चतुरश्रपक्षे सर्वतः प्रादेशाः होत्रीयस्य, द्रादशपक्षे प्रादेशे द्वे नवाङ्गुले द्वे, षोडशपक्षे सर्वतो नवकानि, एकविंशतिपक्षे ^२ नवके द्वे सप्ताङ्गुलयः ^३ सप्ततिलाश्रे द्वे, तदेकं सर्वतः ^४ सप्ततिलासप्ताङ्गुलय एकं, अत्र चतुरश्रमेकतः पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् प्रथमेन चतुर्धा विभजेत् । द्वितीयैनैकं पञ्चधा । चतुर्विंशतिपक्षेऽयते एव करणे । तत्र पूर्ववत् पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् ^५ सप्ततिलसप्ताङ्गुलेन पञ्चधा विभजेत् । इतरेणैकं चतुर्धा । ब्राह्मणाच्छंसीयस्याष्टौ होत्रीये द्रादश्यः, तिस आग्रीध्रीयाः, मार्जालीयस्सैक्तः प्रादेशाः, अन्यतोऽध्यर्धाः षट् । अन्येषां पोत्रीयादीनां आग्रीध्रीयेष्टकाः

^१ तन्मध्यस्थमेकं भागमपेत्वा उपधान काले तत्स्याने तत्प्रमाणभृत्यानुपदद्यात् ।

^२ नवाङ्गुले.

^३ पञ्चविंशतिलाश्रे.

^४ चतुर्विंशतिलाः.

^५ पञ्चतिलः.

षष्ठ्मार्जालीये अष्टुके द्रे । मण्डलपक्षे करणबाहुल्यप्रसङ्गाच्यवलेखनमेवोच्यते । आशीर्वीयस्य प्राकचोदकच त्रेधा विभागः । होत्रीयस्य द्वादशपक्षे एकतस्त्रिधा विभागोऽन्यतश्चतुर्धा । षोडशपक्षे सर्वतश्चतुर्धा । एकविंशतिपक्षे त्वेकतः पञ्चधा कृत्वा चतुरो भागांश्चतुर्धा विभज्य पञ्चमं पञ्चधा विभजेत् । चतुर्विंशतिपक्षे त्वेकतः पञ्चधा विभज्य चतुरो भागान् पञ्चधा कृत्वाऽन्यभागं चतुर्धा विभजेत् । एकादशपक्षे त्वेकतश्चतुर्धा विभज्य त्रीन् त्रोधा कृत्वा अन्यं द्विधा विभजेत् । षड्पक्षे त्वेकतस्त्रिधा कृत्वाऽन्यतो द्विधा विभजेत् । अष्टुपक्षे चैकतस्त्रिधा विभज्य द्वौ भागौ त्रिधा कृत्वाऽन्यं द्विधा कुर्यात् । विष्ण्वानामेकचितीकत्वात् सुकरत्वा चैष एव¹ प्रकारो वरमित्याचार्यो मन्यते । तत्र श्लोकः ॥

व्यायामपात्रे चित्येऽग्नौ करणं दारवं भवेत् ।

लौहं वा तच्चतुर्भिस्स्यात्² फलकाभिस्तदुच्यते ॥

द्वात्रिंशदङ्गलायाममङ्गल्यस्युत्त्रयोदश ।

चतुर्विंशतितेल³विस्तारः⁴ करणे भवेत् ॥

मण्डलात्मनि तत्र स्यात्करणं च चतुर्विधम् ।

⁵ मध्यमेकं पृथौ त्रीणि तान्युच्यन्ते यथाक्रमम् ॥

सपञ्चविंशतितिला अङ्गल्यः पञ्चविंशतिः ।

सर्वतः करणं त्वेकं मध्येऽने(ते)नेष्टकाकृतिः ॥

प्रधिषु त्रीणि तानि स्युः प्रध्यन्ते करणं त्रिभिः ।

फलकैः प्रति(घि)मध्यमीयं चतुर्भिः करणं भवेत् ॥

पृष्ठं पञ्चतिलोपेता अङ्गल्यः पञ्चविंशतिः ।

¹ प्रकार इत्या ।

² सुकैलश्च । फलकैस्तदिहो ।

³ विहारः ।

⁴ करणो ।

⁵ मध्यमेकः ।

⁶ प्रध्यन्तकरणे ।

पार्श्वे चतुर्दशाङ्गलयः तिलमसदशान्विताः ।
 सपादोनतिलस्त्रिं(त्रिं)शदेकोनविंशदङ्गलम् ।
 मुखं स्यात्प्रधिमधीय¹ करणन्यन्नयोरपि ॥
 पृष्ठपार्श्वेषु तत्रेषु मुखं षट्टिंशदङ्गलम् ।
 अन्तयोर्यत्र यस्य स्यात्पार्श्वं नान्यस्य तत्र तत् ॥
 करणानां मुखान्यत्र विष्कम्भार्धप्रमाणया ।
 आलिख्य तक्षयेद्रज्ञा कर्कटेनाथवा लिखेत् ॥
 षट्टिंशदङ्गलायामा धिष्णयास्सर्वतस्समाः ।
 तत्रतत्र यथामहूच्यमुच्यन्ते करणान्यथ ॥
 प्रादेशमेकतो यस्मादन्यतोऽष्टादशाङ्गलम् ।
 मार्जालीयेनेन कृता धिष्णये षट्म्युरिष्टकाः ॥
 प्रादेशस्मर्वतो यस्मादाग्नीध्रीये तु तत्कृताः ।
 द्वादशाङ्गलमेकत्र यस्यान्यत्र नवाङ्गलम् ॥
 होत्रीये द्वादशोपेता तत्कृता द्वादशेष्टकाः ।
 नवाङ्गलं ²सर्वतस्याद्वोत्रीये तेन षोडश ॥
 तिलपञ्चकतंयुक्तास्समाङ्गलय एकतः ।
 नवाङ्गलं चान्यतस्यात्करणं त्वेकविंशतौ (कौ) ॥
 तिलसू(पञ्च)कसंयुक्ता अङ्गलयस्समासर्वतः ।
 इदमत्रैकविंशे स्याच्चतुर्विंशेऽप्युभे इमे ॥
 प्रथमे चैकविंशे स्युः षोडशान्येन पञ्चकम् ।
 चतुर्विंशे द्वितीयेन विंशतिस्त्वन्यदन्यतः ॥
 याः प्रादेशे (श)नवाङ्गलयस्त्वष्टौ तास्तिस्त्र एव च ।
 प्रादेशाब्राह्मणाच्छंसिधिष्णये त्वेकयुग्मदश ॥

¹ करणं स्यात्तयो ।² सर्वतोयद्वा ॥

प्रादोशा षष्ठ्यदाध्यर्थे द्वेचे...त्यष्टुके विधिः ।
 पोत्रियादौ यथायोगमुपधानं तु सर्वतः ॥
 एकचित्याधिष्ठिण्यानां भेदस्यानवकाशतः ।
 वैषम्येणैव सङ्घचानां करणनिकता भ(वे)यात् ॥
 व्यवलिख्य यथासङ्गचमुपदध्यादिहृष्टकाः ।
 यथायोगमिति त्वेवमाचार्यो मण्डले ब्रवीत् ॥
 अधिकांशेन कर्णस्य हने कर्णयुगे भुवा ।
 हृते फलेन (फलोने) हीनाया युजो वा यद्गुबो दरम् ॥
 तस्य वर्गेऽस्य कर्णस्य वर्गात्तु परिशोधिते ।
 परिशिष्टस्य मूलं तु लम्बकं तद्रिदो विदुः ॥
 वेदिप्राचीमितां रज्जुमन्तरालोक्त्या वृता ।
 दक्षिणोक्तरमायम्य वेदेः पूर्वापरार्धयोः ॥
 विद्वितीयौ तु विज्ञया प्रागुद्वेदि रुत्करः (तरम्) ।
 मध्यदेशोन्निमध्यं तु वह्नेः प्राच्यप्रतीच्ययोः ॥
 लक्षणेन निमित्तार्थं (द्वि)विकृतीये त्वपायते ।
 पश्चिमे चोक्तरत्रापि निमित्तं स्यादपायते ॥
 विपर्यस्य तु पूर्वत्र निमित्ते दक्षिणोक्तरे ।
 कृत्वा विष्कम्भ¹ तुर्ये² स्यादुभयस्यापि लक्षणम् ॥
 तयोर्लक्षणयोलेखां रज्जुं वा प्राङ्मनिपातयेत् ।
 लेखाया दक्षिणं ग्राह्यं मण्डलार्थं त्यजेदुदक् ॥
 परिणहे³ चतुर्था षट्संभुगे भुग्नलाङ्छने ।
 अङ्गादङ्गगता रेखा चतुरश्चस्य साधिका ॥
 विष्कम्भार्थीयवर्गस्य⁴ द्विगुणस्यैष मूलतः ।

¹ तुल्यस्या. ² द्रुतरत्रापि दुभयस्यापि. ³ चतुर्धातुसंभगे लांछि-
 तेततः. ⁴ द्विगुणस्यैह.

मण्डले चतुरश्रस्य करणी परिकल्पना (कलिपता) ॥
 यद्वा विष्कम्भमूलार्थ (वर्गार्थ) मूलेन करणीकृतिः ।
 मण्डले चतुश्रम्य यावत्संभवजन्मनः ॥
 अश्वनयावस्थितां रज्जुं यावत्संभवजन्मनः ।
 चतुरश्रस्य विष्कम्भं मण्डलस्य वदनि हि ॥
 विष्कम्भस्यान्तरा वर्गे विष्कम्भार्थस्य वर्गतः ।
 शोधिते परिशिष्टस्य मूलं स्यादलक्षणम् ॥
 विष्कम्भस्यादलग्रस्तचापञ्ज्यार्थम्य वर्गके ।
 पूर्वञ्ज्यादलवर्गे तु विष्कम्भार्थस्य वर्गतः ॥
 शोधिते परिशिष्टस्य मूलं नद्दनुषाशिरः ।
 सञ्ज्यावर्गष्ठडगुणेषु वर्गश्चापस्य वर्गकः ॥
 शराहतस्तु कोदण्डो दलितो धनुषः फलम् ॥
 विष्कम्भ आत्मद्विगुणेन(अपि) योजयः
 स चात्मविशेन स पञ्चमाख्याम् ।
 सपञ्चविशेन च तौ समेतौ
 व्यासेन सैषा परिणाहकृतिः ॥
 नेमिद्विरेकादशवात्रकार्ये.
 स्तद्वग एकश्च तथा द्विधा च ।
 व्यासस्स्वरांशाः परिधेस्सह स्युः
 भागांशतुर्येण स सप्तमेन ॥

इत्यापस्तम्भसूत्रविवरणे करविन्दीयभाष्ये शुल्वाख्यप्रश्ने
 द्वितीयः पटलः

सुन्दरराजीया व्याख्या.

मण्डलायां तु करणानां वहुवक्तव्यत्वात् तैर्विनैवेष्टकोपायमाह—

मण्ड + विभजेत्

देह—उपचयष्ठुङ्गलोत्सेधः । सहेति निपातो वाक्यालंकारे । स इति वा च्छेदः । ‘अर्धव्यायामेन मण्डलं परिलिखेत्’ इत्येव सशाषाढः । १ चतुरश्रं साविशेषण विष्कम्भार्थेन चतुस्तिलोनेनाष्टष्टुङ्गलेनावदध्यात् । चतुरश्रं नवधा कृत्वा प्रथिकान् त्रेषां विभजेत् । प्रथिरेव प्रथिकः । प्रथिश्चकपर्यन्तः । अथवा करणैरेवेष्टकाः कुर्यात् । त्रीणि करणानि—समचतुरश्रं प्रथिमध्यं प्रथयन्तमिति । अत्र समचतुरश्रं द्वाविंशत्यङ्गुलं सैकविंशतितिलम् । प्रथिमध्यस्य पार्श्वमान्याः प्रमाणमेतदेव । तिर्यक्कान्यादशतिलोनत्रयोदशाङ्गुले एकं पार्श्वं फलकं धनुराकारं तक्षेत् । यथा अङ्गुलिः द्वादशतिलाश्च शरप्रमाणं भवति । प्रथयन्तं तु प्रमाणम् । तस्यापि चतुरश्रवदेकं पार्श्वं, त्रयोदशाङ्गुलं दशतिलोनमपरं, षट्टिंशकं तिलद्वयोनमपरं, तद्बनुरिव तक्षेत्, यथा अङ्गुलिः सप्तविंशतिश्च तिलाङ्गशरो भवति ॥

उपधाने + श्रिकीर्षेत्

मण्डलचतुरश्रयोस्साधारणमिदं भेदपरिहाराय, अनेनैव ज्ञायते सर्वत्र भेद्रो वर्जनीय इति । तथाच बोधायनः भेदान् वर्जयेदधरोत्तरयोः पार्श्वसंधानं भेद इत्याचक्षते, तदाच्यन्तेषु न विद्यते—इति ।

चतुरश्रार्थेन.

पिशील + विजायते

पिशीलं पञ्चधा वर्णयन्ति — बाह्वारन्तरालमित्येकम्, कृतमुष्टिमरविं (कृतमुष्टिस्त्रविः) द्वितीयम् । अकृतमुष्टिमरविं तृतीयं, द्वार्तिंशदङ्गुलं चतुर्थं, षट्त्रिंशदङ्गुलं पञ्चममिति ।

चतुरश्रा + न्कृत्वा

तान् कुर्यादिति शेषः ।

आग्नीधो + दध्यात्

इतरान् धिष्णियान् यथासंख्यं व्यवलिख्य द्वादश षोडशेत्यादि होत्रीये, एकादश व्राह्मणाच्छंसीये, षष्ठ्यार्जालीये, अष्टावष्टाव-न्न्येष्विति । नेषां च यथासंभवं विभागा इति केचिदाहुः । सम चतुरश्राणां धिष्णियानां समचतुरश्रा ऐवेष्टकाः कार्याः चतुरश्रमादेशादन्यादिति । तत्रारब्दीविष्कम्भाणां धिष्णियाना मिष्टका अष्टाङ्गुला आग्नीधीयस्य । होत्रीयस्य द्वादशकस्य मध्ये चतस्रश्चतुरङ्गुलाः । परितोऽष्टावङ्गुलाः । षोडशिके षट्ठङ्गुलाससर्वाः । एकविंशकस्य मध्ये नव चतुरङ्गुलाः, परितो द्वादश षट्ठङ्गुला । ¹ चतुर्विंशकस्य कोणेऽप्यष्टाङ्गुलाः, शेषो विंशतिश्चतुरङ्गुलाः । व्राह्मणाच्छंसीये सप्त षट्ठङ्गुला, चतस्रो नवाङ्गुलाः । मार्जालीये पञ्चाष्टाङ्गुलाः, एका षोडशाङ्गुला । अष्टकानामेकाऽष्टादशाङ्गुला, सप्त षट्ठङ्गुलाः । अन्ये त्वाहुः—यथासंख्यमितरानिति वचनात् सर्वा इष्टकास्तुल्यसेत्रा एत् । तत्र समचतुरश्राणामेव कर्तुमश क्यत्वादीर्घचतुरश्रा आपे क्रियेगन्निति । तन्मतेऽप्याग्नीधीयस्य पूर्ववत् । होत्रीयस्य द्वादशकस्येष्टका अष्टाङ्गुलायामाः षट्ठङ्गुलव्यासाः । षोडशकस्य पूर्ववदेव । एकविंशकस्य तु अष्टाङ्गुलायामा अरविस(प्र)मव्यासा । (चतुर्विंशकस्य षट्ठङ्गुला यामाश्चतुरङ्गुलव्यासाः । मार्जालीयस्य प्रादेशायामा अष्टाङ्गुले

¹ चतुर्विंशके मध्ये चतस्रोऽष्टाङ्गुलाः ।

व्यासाः । अष्टकानां प्रादेशायामाष्टडङ्गुलव्यासाः) । ब्राह्मणाच्छंसीयस्य द्वे करणे अष्टाङ्गुलायामं साष्टादशतिलष्टडङ्गुलव्यासमेकं करणम् । तेन तिस्त्रै इष्टकाष्टडङ्गुलव्यासा भवान्ति । नवार्तलोननवाङ्गुलायामपरम् । तेन अष्टाविष्टकाः । अन्येषु पिशीलमात्रेष्वेतदनुसारेणेष्टका द्रष्टव्याः ॥

अथ परिमण्डलानां षट्ट्रिंशदङ्गुलविष्टकम्भानां आग्नीधीयस्य मध्ये प्रादेशव्यासं परिमण्डलमश्मानं निधाय परितोऽष्टाविष्टकाम्भासां करणं, पार्थे द्वादशाङ्गुले, चतुर्दशाङ्गुलमष्टतिलोनमेकं तिर्यकफलकं, तद्दनुरिव तक्षेत्, यथा अङ्गुलिः द्वादशतिलाश्च शरो भवति । सविंशतितिलं चतुरङ्गुलमन्यतिर्यकफलकं, तच्च धनुरिव तक्षेत्, अन्तर्वर्कं तु भवति यथा पञ्चदशतिलाश्शरः । एवमिष्टका अन्येषां शिरिण्यानां त्रीणि करणानि । सर्वेषां च द्रेद्वे फलके अष्टादशाङ्गुले । होत्रीयस्य द्वादशकस्य तृतीयं फलकं नवाङ्गुलं सैकादशतिलं, तद्दनुरिव तक्षेत्, यथैकविंशतितिलाश्शरः । एवं षोडशकादीनां च द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसीयस्य तृतीयं फलकं दशाङ्गुलं सपञ्चदशतिलं, तद्दनुरिव तक्षेत्, पञ्चविंशतितिलाश्शरः, सप्ततिलमिति कर्चित् । मार्जीलीयस्य तृतीयमप्यष्टादशाङ्गुलं, तदर्धधनुरिव तक्षेत्, व्यङ्गलं चतुर्दशतिलाश्शरः । अष्टकानां तृतीयफलकं चतुर्दशाङ्गुलमष्टतिलोनं, तद्दनुरिव तक्षेत्, अङ्गुलिद्वादशतिलाश्च शरः । अन्येषां च पिशीलानामेतदनुसारेण द्रष्टव्यम् ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

इति सुन्दरराजीये आपस्तम्बशुल्बसद्रव्याख्याने शुल्बप्रदीपे द्वितीयः पठलः ॥

कपर्दिभाष्यम्

उक्तानि हविर्यज्ञानां विहरणानि । मौमिकानि च
ग्रामिचित्यस्य क्रतोरग्रिहेत्रमानमिष्टकानां करणानि उपधानवि-
धिश्च नोक्तः । तद्रुकुकामः प्रस्तोति—

भवतीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते इति
विज्ञायते । वयसां वा एष प्रतिमया चीयत
इत्याकुतिचोदनात् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षविधानादा ॥ २ ॥

यावदास्त्रानेन वेणुना चतुरथे आत्मनि पुरु-
षानवमिमिते ॥ ३ ॥

प्रस्तावमात्रमनया श्रुत्या क्रियते न फलविधानं । विधि-
विभक्तेरभावान् । नित्योऽग्निहत्तरवेदिवत् । ‘अग्निष्ठोम उत्तर-
वेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वयिः’ इति नित्यवचनात् ॥ यदि प्रस्तावोऽ-
नया श्रुत्या स्त्रीक्रियते गार्हपत्याचिते पूर्वमेव प्रस्तावो न कर्तव्यः ।
सख्येतत् । इह प्रस्ताववचनस्येदं प्रयोजनम्—वक्ष्यमाणानि
धर्माणि महाग्रेरेव यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि? जानुद-
ग्नादयो महाग्रेरेवेति कात्यायनीये शुल्वे महाग्रेरेवैते धर्मा इति
स्पष्टमुक्तम् । ¹ किं चास्येहाग्निशब्देन निरूपदेन चोदिता
धर्मा यथा स्युरिति । यथा—‘तं च एतं यजमानं एव चिन्वीत’
इति यजमानो महाग्रेरेव कर्ता न गार्हपत्यादिः । गार्हपत्याधिष्ठिण्या-

¹ किंचास्येवाग्निशब्देन.

नामधर्वयुरेव कर्ता । पश्चाद्रिघातव्यानां धिष्णियानां पूर्वं
विधानस्यैतत्प्रयोजनम् । योऽग्रेशेता स भवत्येव । यद्यपि बहवो
भ्रातुव्या इति क्रियतेऽनया श्रुत्या । वयसां—पतिणां एषोऽग्निः
प्रतिमया प्रकृत्या चेतव्य इति आकृतेस्वरूपस्य विधानं क्रियते ।
स चोत्पततां छाययेत्यर्थं इति बोधायनेनोक्तम् । वैशब्दो
निश्चये । असावध्याचार्यो वक्ष्यति ‘वक्रपुच्छो व्यस्तपक्षं’
इति । तस्माच्छयेनचिदेव प्रथमः । शुल्वान्तरे चोक्तं ‘इयेन-
चिदग्रीनां प्रथमोऽग्निः’ इति । यदि इयेनो निस्यः कथं स्वर्ग-
काम इति ? यूपद्रव्यवत् । यथा खादिरं स्वर्गकामस्येति खादिरस्य
नित्यत्वं काम्यत्वं च । प्रसक्षविधानाश्रावदाम्नायेन । वाशब्दः
पक्षव्यावृत्तौ । तेन नैषाऽकृतिचोदनाऽपि इयेनः प्रकृतिः ।
कुतः ? प्रयक्षविधानात् । प्रयक्षमेवात्र विधीयते । पक्षीभव-
तीसारभ्य पक्षपुच्छानामपि प्रमाणं विहितम् । तेन विरोधात् ।
ननूक्तमाकृतिचोदनेति, नैषा चोदनाः नापि विधिः; विधि-
विभक्तेरभावात् । चीयत इति निर्दिश्यते; न चिनुयाचेतव्य-
मिति वा । विध्यन्तरशेषभूतत्वाच्च पश्यामो न विधायिकेति ।
‘ब्रह्मादिनो वदन्ति न्यङ्गुणिश्चेतव्या ३ उत्ताना ३ इत्यारभ्य
प्राचीनमुत्तानं पुरुषशीषमुपदधाति’ इति पुरुषशिरसः उपधानं
विधीयते । तस्य शेषभूतमिदं न विधायकम् । इयेनचिदग्रीनां
प्रथम इति पिठकश्येनमधिकृत्यैतदुक्तं पुरुषमात्रपक्षपुच्छस्य
समाख्या इयेन इति । तस्मादविरोधः । यावदाम्नानं ताव-
देव सारूप्यं । पक्षपुच्छवृत्तथा सारूप्यं गृहीत्वा वयशब्दो
वर्तते । तस्मात्पुरुषमात्रपक्षपुच्छवानग्निरिति तामेव प्रकृतिं नि-

श्चित्य अेन्य^१ आकृतिविशेषा^२ वक्रपक्षादयः काम्या इति सिद्धम्। वक्ष्यति 'काम्या गुणविकारा' इति। वेणुना चतुरश्र आत्मनि पुरुषानवमिमीते—अग्निकल्पे उक्तलभणेन वेणुना मिमीते—मिनोति स्थण्डुलार्घं क्षेत्रं वक्ष्यमाणेन मार्गेण सर्वतो द्विपुरुष आत्मा द्राभ्यां चत्वारीति वचनाच्चत्वारि च पुरुषक्षेत्राण्यात्मनि—

पुरुषं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ।

पुरुषमेकं दक्षिणे पक्षे पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे—विवं त्रीणि चतुरश्राणि पुरुषप्रमाणानि, आत्मना सह सप्त पुरुषक्षेत्राणि ॥

अरत्रिना दक्षिणतो दक्षिणं वक्षं वर्धयति । एव-
मुत्तरत उत्तरम् ।

अरत्रिप्रमाणेन दक्षिणतः दक्षिणं वक्षं वर्धयति—दीर्घं करोति । उत्तरतश्चोत्तरं पक्षम् ॥

प्रादेशोन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छम् ।

द्वादशाङ्गुलेन त्रयोदशाङ्गुलेन वा पश्चात्पुच्छं^३ वर्धयेदिति क्षेषः । एवमधार्षमानि पुरुषक्षेत्राणि भवन्ति ।

करविन्दीया व्याख्या

अग्रचाधेयप्रभृति सोमान्तानां केवलविहारा उक्ताः । इदानीं साम्निचित्येषु क्रतुषु विहारविशेषविधित्सयाऽप्येश्वयनविधायिकां श्रुतिं पठति ॥

भवती + यते

भवतिस्समृद्धयर्थे । इवखलुवैशब्दो निपातसमुदायो

^१ प्रकृति—B. ^२ कङ्गपक्षा—A. ^३ पुरुषं—B. ^४ व्रद्यवर्चसमिल्यादिषु.

वाक्यालङ्कारादौ वर्तते । ‘रस इव खलुवै ^१तत् योऽग्नि चि-
नुते—अग्निं चयनेन संस्करोति स समृद्धो भवतीति विज्ञायते^२ ॥
^३ ननु मन्त्रस्य विधेः स्तावकतयाऽर्थवादोऽयं । चिनुत इति वर्तमा-
ननिर्देशः । अतः कथमेषा अग्निसंस्कारभूतस्य चयनस्य विधा-
यिका श्रुतिः कल्प्यते । सत्यं, तैत्तिरीयके अस्या एव श्रुतेसु-
ख्यत्वादप्राप्तार्थत्वेनानुवादत्वासंभवाच्यनमात्रस्यैषा विधायिका
श्रुतिः कल्प्यते । अकामसंबन्धान्नित्येति च । ननु चयनवद्व-
त्यर्थोऽपि विधेयः । न विधेयः, कुतः, चयनस्याग्निसंस्कारत्वेन
तत्फलानुवादासंभवात् ॥

वयसां + दना

वयांसि—पक्षिणः श्येनादयः । प्रतिमा—प्रतिकृति-
स्सादृश्यमाकृतिरूपं चोदयतीति चोदना विधीयका श्रुतिः ।
एषोऽग्निर्यथा ^४ श्येनाकृतिर्भवति तथा चेतच्य इत्यर्थः । शुल्बा-
न्तरे च—श्येनचिद्यानां प्रथमोऽग्निरित्युक्तं । वक्ष्यति च श्येन
प्रकृत्य वक्षपक्षो व्यस्तपुच्छो भवतीति । तस्माद्वक्षपक्षादिविशिष्ट-
श्येनोऽग्निः प्रकृतित्वेन कार्यः । स नित्यः । यूपप्रकृतिभूतखादिरा-
दिवत् स्वर्गकामस्यापि भविष्यति ।

प्रत्य + नेन

वाशब्दः पक्षव्याघृतौ । नैतदस्ति वयसां वा एष प्रति-
मया चायति इति ^५ एषा श्येनाद्याकृतिविशेषचोदनेति । कुतः,
प्रत्यक्षविधानात् । यतः पक्षी भवतीशादिना वाक्येन व्याया-
ममात्रपक्षपुच्छवदाकृतिः प्रत्यक्षमेवाग्नेर्विधीयते । अतः वयसां वा

^१ ब्रह्मवर्चसमित्यादिषु. ^२ गतं. ^३ ननु प्रकृतवेशवकामन इत्यादि । प्रकृत्वन्
हीत्यादि । ^४ श्येनसदृशाकृतिः । ^५ अमेः ।

एष प्रतिमया चीयत इति वयस्साहश्यमात्रमभिदधाति, नैषा श्यैनाकृतिचोदना भवितुमर्हनि । किञ्च चीयत इति वर्तमानार्थं निर्देशादस्य वाक्यस्य पुरुषक्षीर्षोपधानविधिवाक्यशेषत्वाच्च नैषा विधायिका । यच्चोक्तं शुल्बान्तरे—‘इयेनचिदग्निनां प्रथमोऽग्नि-रित्युक्तमिति’ नायं दोषः । तत्र हि व्यायाममात्रपक्षपुच्छोऽग्नि-रित्यपि श्येन इत्युच्यते । तस्मादान्नानेन वेदेन व्यायाममात्रपक्ष-पुच्छवत्ताया यावत्साहश्यं विहितं तावदेव संपादयितव्यं । तस्मात्पुरुषमात्रपक्षपुच्छवानग्निः प्रकृतिर्नियश्चेति स्थितम् । अस्याग्नेस्त्वरूपमाह ।

वेणुना + च्छं

वक्ष्यमाणप्रकारेण वेणुनाऽस्त्वानि चतुरः पुरुषानवमिमीते । अवमानमपि विमानमेव । इयति^१ शक्ष्यामीति त्वा अवमाय यजन्त इति दर्शनात् । सर्वतो द्विपुरुष आत्मा^२ ताभ्यां चत्वारि पुरुषक्षेत्राण्यात्मा भवति । एवं वक्षयोः पुच्छे च पुरुषसम्मितानि त्रीणि । एवं सप्त पुरुषक्षेत्राणि अरन्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयति दक्षिणतो—दीर्घं कुर्यात् । एवमुत्तरत उत्तरमपि पक्षमुत्तरतो दीर्घं कुर्यात् । प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छं । प्रादेशोङ्गुष्ठप्रदेशनीभ्यां परिमितः वितस्तिरङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां तयोरन्यतरेण पुच्छं प्रतीचीनं वर्धयेत् । एवमध्याष्टमानि पुरुष-क्षेत्राण्यग्नेः क्षेत्रं भवति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

वेदेर्विमानं सौमिक्याः क्लैद्विद्रादशाङ्गुलैः ।

आदित्रिसप्तमु द्वित्रिचन्द्रद्वियुगभूमिषु ॥ १ ॥

^१ वक्ष्यामीति । ^२ द्वाभ्यां ।

भूत्रिभूद्विशरैकेषु शङ्कवो दश पञ्च च ।
 सषट्तिलारन्निष्ठोनाष्ट्रिंशदरन्निका ॥ २ ॥
^१ विमानरज्जुंचिहं स्यात्स्यास्सप्तदशस्वथं ।
 पाशौ कार्यौ तयोर्मध्ये प्रक्रमा द्वादश स्मृताः ॥ ३ ॥
 षट्त्रिंशिका वा रज्जुस्याद्विमाने द्व्यष्टलक्षणा ।
 श्रोणी पञ्चदशस्वाद्ये सदोऽनन्तरतुर्ययोः ॥ ४ ॥
 दशस्वष्टमु तत्कोणास्तुतीयेऽरन्निमात्रकाः ।
 घिण्याः प्रादेशान्तराला आग्नीध्रं तु तुरीयके ॥ ५ ॥
 रुद्रेषु सप्तदशसु शङ्का पादोनितेष्विह ।
 कार्यौ हि पञ्चमेऽर्केषु मार्जालाग्नीत्रघिण्यौ ॥ ६ ॥
 सप्तमे प्राग्वदाग्नीध्रं धानं सार्धचतुष्टये ।
 उत्करो दशमे शङ्कौ मनुषूत्तरतः क्रमे ॥ ७ ॥
 ऊवधयगोहखननस्थानमेकादशे पुनः ।
 हविर्धानं प्राग्वदत्र पाशयोर्व्यत्ययोऽधिकः ॥ ८ ॥
 षोडशस्वर्धीनेषु शामित्रो द्वादशे भवेत् ।
 शङ्कोरुत्तरवेदिस्त्याद्वयोस्सार्धं उपान्त्ययोः ॥ ९ ॥
 अनितमे द्वादशस्वंसौ ^२ चात्वालोऽसादुदक्रमे ।
 पशुबन्धोऽस्तु चात्वालस्सोमेऽपीयवधार्यते ॥ १० ॥
 मानान्तरमनुकूलव व्याख्यात इति कीर्तनात् ।
 शम्यामात्रस्तु सर्वत्र व्यक्तं बोधायनोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥
 अन्यथाऽग्नौ विरोधस्यान्मानं चान्यन्न विद्यते ।
 उत्तरेऽसे महावेद्यामास्तावः परिकीर्तिः ॥ १२ ॥
 दक्षिणे तु हविर्धाने पश्चात्तीन् प्रक्रमांस्त्यजेत् ।

^१ विमानरज्जुंचिहं स्यात्स्यां सप्त । ^२ चत्वारोऽसादुदक्रमे ।

पादोनदितयं पार्श्वेऽरब्रौ तूपरवास्मृताः ॥ १३ ॥
 अर्धप्रादेशतस्तेषां भ्रमणं कोणशङ्कुषु ।
 अग्रेणोपरवास्त्यकू पादोनप्रकमत्रयम् ॥ १४ ॥
 शम्यामात्रश्चतुस्सक्तिः ^१खराश्लिष्टस्तु मश्वरः ।
^२ओदुम्वरसदोमध्ये पृष्ठया दक्षिणतः क्रमे ॥ १५ ॥

भवतीव + चोदना

प्रतिमया वयसां उत्पततां छायया । तथा च बोधायनः—
 ‘वयसामुत्पततां छाययेयर्थः’

इति । अनेन श्येनचितिर्नित्येति ज्ञायते । मन्त्रवर्णाश्च भवन्ति,
 ‘मुपर्णोऽसि गरुत्मान्’ इत्यादीनि । लिङ्गानि च पुच्छाच्छ्ल
 रोऽधिकृष्टति शिरसि पक्षयोरित्यादीनि । न हि चतुरश्रे शिरो-
 स्त ।

प्रत्य + द्वा

पक्षीभवति व्यापमात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवतीत्यादि
 प्रत्यक्षविधानादा आकृतिः प्रत्येतव्या । अनेन चतुरश्रोऽधिर्वि-
 धीयते । स च सर्वादीनां प्रकृतिरिति । तमेव तावदाह—

याव + त्तरे

यावदाम्नानेन यथासमाम्नातेन पुरुषमात्रेण वक्ष्यमाणेन
 पञ्चारत्रिना । एवं केवलसमविधायेषांनिमुक्तं, पक्षान्तरपाह—

अराज्जिना + च्छं

वितस्तिर्द्वादशाङ्कुला । यथोक्तं कात्यायनेन—

(१२०)

‘पञ्चारत्रिर्दशवितस्तिर्विशतिशताङ्कुलयः पुरुषः’

^१ खरः शिष्टस्तु । ^२ ओदुंचरी सदोमध्ये ।

इति । वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलेत्येव नैघण्टुकाः । प्रादेशेनेत्यस्य व्याख्यानं वितस्त्योति । प्रादेशशब्दार्थस्य विशयिस्त्वात् वितस्तिरेवात्र प्रादेशशब्देन ग्राहा, न तु प्रसारिते अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यावित्यर्थः । अथवा वाजसनेयके 'वितस्त्या पुच्छं' इति श्रुतत्वा द्वितस्तिशब्दस्यैव प्रसिद्धतरेण प्रादेशशब्देन व्याख्यानम् । वाशब्दो वाक्यार्थेऽवसंबध्यते । तेन सर्वमिदं विकल्प्यते । तथाहि—पुच्छवृद्धेस्तावद्वैकल्पिकत्वमवगतम्, तैत्तिरीयके प्रवृद्धेरनुकृत्वात् । व्यनक्ति च कालायनस्तथा 'पुच्छं विसन्येच्छन्' इति । पक्षवृद्धेरपि वैकल्पिकत्वम्, 'अरविना पक्षौ द्राघीयांग्सौ भवतः' इत्युक्ता इति द्राघीयस्त्वमुक्ता 'व्याममाक्तौ पक्षौ च पुच्छं च भवति' इति पुरुषमात्रस्यैव निगमनात् । स्पष्ट्यति 'चेतद्वैधायनः—

पुरुषमात्रेण वेणुना सपक्षपुच्छमरविना वा पक्षौ
द्राघीयांग्सौ भवतः ।

इति । केचित्तु वितर्सित त्रयोदशाङ्गुलां मन्वाना द्वादशाङ्गुलेन प्रादेशेन विकल्प्यन्तः पक्षपुच्छानामरत्यादिप्रवृद्धिं निशामाद्बुः । तेषामष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तभ्यः तत्सप्तधा विभज्य विधासप्तमकरणीमिशादि न संगच्छते । तत्रयोदशाङ्गुलवितस्त्यभ्युपगमे पुच्छे विशतिशताङ्गुलमात्रं क्षेत्रमुपधातुं न शक्यते । तत्र कथिदाह—पुरीषेण पूर्यतामिति, तत्सूत्रकारो न सहते । यदाह-‘अर्धान्तरत्वात् पुरीषस्य’ इति ‘यत्पञ्चमानानां प्रतिहसेत, इति च । किंच पुरीषेण चेतसर्वस्य न्यूनस्य पूर्तिः; किमिति महता ग्रन्थेन¹ इष्टकाप्रमाणार्थमधुना प्रयत्यते । तस्मान्न किंचि

¹ इष्टकाप्रमाणानि विधास्यन्ते । तस्मादरलिप्रादेशेन वृद्धेः पाक्षिकत्वमेव

देतत्रयोदशाङ्कुला वितस्तिरिति । अन्ये मन्यन्ते—द्रादशाङ्कुल
योरेव वितस्तिप्रादेशयोः आमिक्षापयम्ययोरिव विधिभेदाच्छ-
ब्दभेदः । तयोर्थं परस्परं विकल्पं इति । तेषामपि पूर्वोक्ताऽसंगतिः
स्पष्टैव । ब्राह्मणविरोधश्च । तैत्तिरीयके हि पुच्छस्य प्रवृद्धे
पाक्षिकत्वेनापि नोक्ता । ^२तस्मादरत्विप्रादेशानां पाक्षिकत्वमेव
ज्यायो मन्यामहे । किंच यदेवेष्टकानामष्टाङ्कुलानां पञ्चमं करणं
तदप्यस्मिन्नर्थे लिङ्गं कथम्? तत्र हि प्रथमतृतीयकरणाभ्यामेव
उपधाने शक्ये अन्यानि त्रीणि करणानि भेदपरिहारार्थानि ।
तत्र पञ्चमेन विनाऽप्युपधानं सुकरम् । अरन्नयादिप्रवृद्धौ निया-
यां तत्पकारश्च दर्शितो भगवता वोधायनेन—

‘उपधाने पूर्वापरयोः पक्षपार्वयोः ।’

इत्यादि । अन्यश्च प्रकारः— आत्मनि पुरस्तात् दशार्थेष्टकाः ।
उदगायताः पञ्चदश । पक्षाग्रयोर्यम्ये तिस्रस्तिसः प्राच्यः । पुच्छ-
पार्वयोः पञ्चपञ्च । पुच्छाग्रकोणयोर्द्वे प्रादेशमात्र्यौ । ताभ्या-
मध्यर्थेष्टके उदीच्यौ । पक्षाग्रकोणेष्वैकैका अध्यर्था उदगा-
यता । अप्ययोश्च पञ्चपञ्च यथामूलं । पुच्छाग्रपद्ये द्वे प्राच्यौ ।
शेषे पञ्चम्यः । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिस्तु पक्षपार्व-
योष्टदष्टर्थेष्टका उदीच्यः । आत्मनि दक्षिणत उत्तरतश्च षट्
षट् प्राच्यः । श्रोण्यसेषु द्वेष्ट्रे अध्यर्थे उदीच्यौ । पुच्छाप्यये
पञ्च प्रागायताः आत्मानपरत्विनोपेताः । शेषे पञ्चम्यः । पुच्छा-
ग्रेषु मध्यमामुहृत्य द्वे अर्धेष्टके उदीच्यौ । एष द्विशतः प्रस्तारः ।
एवं चतुर्भिः करणैरुपधाने सिद्धे यत्पञ्चमं करणं तदरत्विप्रा-
देशाभावेऽपि भेदपरिहारेण द्विशतपूरणार्थम् । निरूपणीयं
चैतत्सर्वं सूरिभिरित्युपरम्यते ॥

कपर्दिभाष्यम्

**एकविधः प्रथमोऽग्निर्दिविधो द्वितीयस्त्रिविध-
स्तृतीयः । त एव मेवोद्यन्त्यैकशतविधात् ।**

एकः पुरुषो यस्मिन्निति एकविधः, एकपुरुषादेकोत्तरं चिन्वीतेति प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति प्रथम एकपुरुषविधा इष्टका अस्मिन्विधीयन्ते इति अग्निस्त्रेत्रम् । ‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यहूँ। एका चासौ विधा चैकविधा पुरुष इसर्थः । अधिकृतत्वात् पूरुषस्य । एवं सर्वत्र लोचनीयम् । उद्यन्ति गच्छन्ति आ एकशतविधात् । अभिविधावाहूँ ।

तदु ह वै सप्तविधमेव चिन्वीत । सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः । तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति विज्ञायते ।

निपातसमूहः पक्षव्यावृत्तौ । एकविधादयो न चेतव्या इति । वावेयवधारणे । सप्तविध एव प्राकृतोऽग्निः—प्रकृतिरित्यर्थः । स्वार्थ एव तद्वितीय । सप्तविधादूर्ध्वं एकोत्तरानिति वाजसने यिनां श्रुतिः । सप्तार्धं एव प्रथमः प्रकृतिश्च पुरुषमात्रेणत्वारभ्य सप्तार्धस्य विधानादुपधानविधौ दक्षिणे पक्षे उपदधातीति श्रूयते । तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति एकपुरुषाधिकाः परमिति, द्वितीये प्रयोगे अर्धनवम्, तृतीयेऽर्धदशममित्येवं द्रष्टव्यम् ।

करविन्दीया व्याख्या
एकविधः प्र + तिविज्ञायते

सप्तविधस्य प्रकृतित्वमाशङ्कयं तेनैव प्रकृतित्वं प्रतिपादयितुमाह-

SULBASUTRA.

विधीयते मीयत इति विधा अग्निविमानं, पुरुषमात्रेण वेणुना पुरुषक्षेत्राणि एकैकशोऽत्र मीयन्त इति विधाशब्दः पुरुषसेत्रवाची। एका विधा यस्याग्रेः स एकविधः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रथम एकविधस्स एव प्रकृतिः, इतरे विकृतयः, ते चाग्रय एवम् कपुरुषवृद्धया उद्यन्ति अधिका भवन्ति—वर्धन्ते इत्यर्थः। आ एकशतविधात्। आडत्राभिविधौ। कथं विधाशब्दस्य विमा नपर्यायत्वं, उच्यते—विद्धाति करोतीत्यर्थः। करणीव्यापारेषु विमानेषु करोति: तत्रतत्र हृश्यते। अतो विधाविमा नयोः पर्यायत्वम्। तस्मादेकविधः प्रथमः। स एकविधः प्रकृतिश्च। द्विविधादयस्तद्विकारा इति। तदुहौ समविधमेव चिन्वीति—तदुहवा इति निपातसमुदायः पक्षव्याघृतौ। नैतदस्त्येकविधः प्रथम इति। किं? तस्मिन् समविधमेव प्रथमं चिन्वीतेति। कुनः? समविधो वाव प्राकृतोऽग्निः। वाव इत्यवधारणे। ‘एष वाव सर्वतो राजा’ इत्यादौ दर्शनात्। प्रकृतिरेव प्राकृतः स्वार्थं तद्वितः, तस्मात्समविध एव प्रकृतिभूतोऽग्निः। तस्मात्समविध एव प्रथमं चेतव्यः, नैकविधः। तस्मिन्नेव पक्षपुच्छाद्वज्ञानामुपदेशादिव्यभिप्रायः। समविध इसर्धाष्टम एवोच्यते। यावानग्निसारविप्रादेशसमविधसंपद्यत इति वक्ष्यमाणत्वात्। तत ऊर्ध्वं ततस्मिविधादूर्ध्वमेकोत्तरानेकेनाधिकानश्चिन्वीतेति श्रुतिः। अग्निर्वलोक्तं वाजसनेयकपिति। तस्माद्वितीयाद्याहरेषु समविधमेव चिन्वीतेत्येतदपि लभ्यते। एकोत्तरपक्षेऽष्टविधादौ द्वितीयेऽर्धनवमः तृतीयेऽर्धदशमः इत्येवमेकोत्तरविधत्वं एकशतविधात् द्रष्टव्यम्।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

एकविधः + विधात्

विधीयत इति विधा—पुरुषमात्रं क्षेत्रम् । प्रथमाहारे एकविधः ।
एवं द्विविधादि । एकशततम् आहारे एकशतपुरुषः ।

तदुहै + विज्ञायते

पक्षान्तरमाह—प्रकृतिरेव प्राकृतः प्रज्ञायण् । सप्तविधादूर्ध्वमेकोत्तरानेकशतविधात् । सर्वत्रारत्नप्रादेशानां न वृद्धिः,
विधानमेव वृद्धिवचनात् । ‘एकविशे पुरुषाभ्यासो नारत्नप्रादेशानाम्’ इति लिङ्गाच्च । व्यक्तोक्तमेतद्वाधायनेन—‘अर्धाष्टमाः
पुरुषाः प्रथमोऽग्निः अर्धनवमा द्वितीयोऽर्धदशमास्तृतीयः’
इत्यादि । यस्त्वेकविधादिकमेणाहरते तस्य सप्तविधादिष्वप्यरत्नप्रादेशानामभावः, एकोत्तरत्वविरोधात् सारत्नप्रादेशे सप्तविध
आहृते उत्तरेऽपि नारत्नप्रादेशाः ।

कपर्दिभाष्यम्

वाजसनेयिकमिति अग्निविकल्पविधानात् विकल्पं सप्तार्धमपि
द्वितीये विहारे चिन्वते त्येतदपि लभ्यते ।

एकविधप्रभृतीनां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ।
सप्तविधवाक्यशेषत्वाच्छ्रुतिविप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

इतश्च पश्यामः सप्तार्धविध एव चेतव्य इति । यस्मादेकविधप्रभृतीनां षड्बुधपर्यन्तानां न पक्षपुच्छानि भवन्ति ।
किमुक्तं भवति? यतः पक्षपुच्छानि न भवन्ति तेषु न शेरत

इत्यर्थः । कुत इत्याह—समेति । सप्तविधमन्त्रि प्रकृत विधीयन्त
इत्यर्थः । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे उपदधाति वृहदुत्तरपक्षे इत्येव-
मादयो न वियुज्यन्ते । तस्मान्न चेतव्या एकविधादयः । सप-
विध एव चेतव्यः । तेष्वेव पक्षपुच्छानि किमिति न क्रियेरन्ति-
त्यत आह—श्रुतीति । विरोधो—विप्रतिषेधः । यदेकविधस्य-
पक्षपुच्छात्मनां विभागः क्रियते ; पक्षपुच्छत्मनां व्यायाममात्रता
हीयते । अर्थैष दोषो न भवेदिति व्यायाममात्रता पक्षपुच्छा-
त्मनां गृह्णेत ; तदैकविधत्वं हीयेत । तस्माद्विरोधः । अतश्च विरो-
धान्न कर्तव्या एकविधादयः षड्विधपर्यन्ताः । कथमष्टविधादयो
मातव्या इत्यत आह —

अष्टविधप्रभृतीनां यदन्यत्सप्तम्यस्तत्सप्तधा वि-
भज्य प्रतिपुरुषं मावेशयेत् ॥६॥

अष्टविधप्रभृतीनां एकशतविधपर्यन्तानां यदन्यत्सप्तम्य-
सप्तार्थेभ्यः तत्सप्तधा सप्तार्थधा यदन्यत्सप्तार्थेभ्यः प्रक्षेपव्य-
मासीत् तत्सप्तार्थधा विभज्य-सप्तार्थेभ्य इति कुत एतच्छभ्यते ?
सप्तविध इत्युक्तेऽर्धष्टम एव गृह्णते । अरन्निप्रादेशानां तदन्तर्गत-
त्वात् । वक्ष्यते सप्तविध इति । अष्टविध एकः प्रक्षेपव्यः नवविधे
द्वौ । दशविधे त्रय ¹ इत्येवं द्रष्टव्यमेकशतविधात् पुरुषात् । पुरुषं
सप्तार्थधा विभक्तं कृत्वा प्रतिपुरुषमेको भागः क्षेपव्यः ।
सप्तस्वर्धपञ्चारन्निप्रादेशेषु पुरुषे त्रिशत्पञ्चदशभागीयाः । अर्ध
पुरुषे पञ्चदश । एवमेकस्मिन्पुरुषक्षेत्रे द्वे शते पञ्चविंशतिश्च पञ्च-

¹ इत्येवं स्पष्टमेकशत.

दशभागीयाश्शेरते । अष्टविधे ताः प्रक्षेपव्याः । एकस्मिन्पुरुष-
क्षेत्रे त्रिशत्पञ्चदशभागीयाः । तासु प्रक्षिप्तासु पञ्चपञ्चाशदधिकशत-
द्वयमापद्यते । षोडशानां वर्गं षट्पञ्चाशदधिकम् । तच्चतुरश्चतु-
रश्चमित्यनेन न्यायेन एकस्मिन्पञ्चदशभागीयक्षेत्रेऽपनीते या रज्जुः
सा पुरुषस्थानीया । तस्याः पञ्चमो भागोऽरविस्थानीयः । तेन
मानेन कृते सर्वपुरुषक्षेत्रं लिप्तं भवति । एवं नवविधादिषु
द्रष्टव्यम् ।

आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात् ‘पुरुषमात्रेण वि-
मिमीते’ वेणुना विमिमीते, इति विज्ञायते ॥७॥

यादि पुरुषक्षेत्रमेकत्र क्षिप्यते, विक्रियेताकृतिः । न विद्यते
श्रुतिर्यस्यास्सा अश्रुतिः । आकृतिविकारस्य श्रुतेरभावात्
इसर्थः । पुरुषमात्रेणेति द्रव्यमपेक्षते । वेणुनेति च मात्रामपेक्षते ।
तयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संबन्धः । पुरुषमात्रेण वेणुना मिनोति ।

यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावदन्तराले वेणो-
छिद्रे करोति मध्ये तृतीयम् ॥८॥

यजमानग्रहणादधर्वर्युपमाणो वेणुर्न गृह्णते । छिद्रयोरन्त-
रालं यजमानमात्रं यथा भवति तथा छिद्रे करोति । तयोर्मध्ये
वेणोश्छिद्रमेकं करोतीति शेषः ।

अपरेण यूपावटदेशमनुपृष्ठयं वेणुं निधाय
छिद्रेषु शङ्खान्निहत्य उन्मुच्यापराभ्यां दक्षिणाप्रा-
क्परिलिखेदान्तात् ॥९॥

सञ्चरस्य पश्चादनुपृष्ठं पृष्ठ्या यथा तथा वेणुं निधाय
त्रिषु छिद्रेषु शङ्कुं निहस अपराभ्यां शङ्कुभ्यामुन्मुच्य दक्षिणाप्राक्
सव्यं परिलिखेदान्तात् अधिक्षेत्रात् ।

**उन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्प्रतिमुच्य
दक्षिणा प्रत्यक्परिलिखेदान्तात् ॥**

पूर्वस्माच्छङ्कोः प्रतिमुच्यापरस्मिन् प्रतिमुच्य दक्षिणाप्रस-
क्परिलिखेदान्तात् ।

अष्टमः खण्डः

करविन्दीया व्याख्या

सप्तविधोऽग्निः प्रकृतिः, अन्येऽग्नयो विकृतय इत्युक्तम्,
तत्रैकविधादीनां षणां विशेषमाह—

एकविधादीनां + भवन्ति

न भवेयुः । कुतः? सप्तविधवाक्यशेषत्वाच्छुतिविप्रति-
षेधाच्च । पक्षीभवतीत्यादिपुच्छविधायकवाक्यस्य सप्तविध-
प्रकरणपाठात्तच्छेषत्वावगतेः । किञ्चैकविधे पक्षादिविभाग-
करणे व्यायाममात्राहानिः व्यायाममात्रपक्षादिकरणैकविधता-
हानिरिति व्यायाममात्रपक्षपुच्छैकविधत्वविधायकयोः श्रुयो-
र्विरोधान्नैकविधादीनां पक्षादयो भवेयुः । तेषां करणोप-
धानादीनि एकविधप्रभृतीनामिसत्र वक्ष्यन्ति । ननु सप्तक्ष-
पुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च त्रिसप्तकरणीं पुरुषस्थानीयां
कृत्वा विहरेदित्यष्टविवाद्युपचयमते एकविधादौ अपचयेऽपि

सप्तधा विभागं दर्शयति । तत्पक्षपुच्छविभागार्थं । इतरथा अपचयविषेऽपचयस्य दृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तेनैकविधानामपि भवतीति गम्यते । तत्कथं तेषां तानि न भवन्तीति । उच्यते— एकविधः प्रथमोऽग्निः, तदुहृत्वं सप्तविधमेव चिन्वीतेत्येवमाद्योर्बिं रुद्धार्थाभिधायिन्योऽश्रुत्योस्समुच्चयाभावाद्विकल्प एवावकल्पते । तस्मादेकविधो वा प्रथमः सप्तविधो वा प्रथमः । तत्र यदैकविधः प्रथमः प्रकृतिश्च; तदा द्वितीयाद्याहारेषु एकोत्तरा एव द्विविधादयः प्रयोक्तव्याः । प्रकृतिभूतैकविधे पक्षपुच्छा नामनाम्नानादेकविधादीनां षणां पक्षपुच्छानि न भवन्ति । सप्तविधे तु विद्यन्त एव । एवमष्टविधादीनां तद्विकारत्वात्तेषु च विद्यन्त एव । यदा सप्तविधः प्रकृतिः, इते तद्विकाराः तदैकविधादयोऽप्यष्टविधवत् सप्तपुच्छा एव भवेयुः, एवं विधापचयोक्तः सप्तविधविभागोऽर्थवान् भविष्यति, तत्रातिरात्रवद्विकृतेरपि कदाचित् प्रथमतोऽनुष्ठानं एकविधस्य लभ्यत एव । अस्मिन्नपि पक्षे एकोत्तरनियमोऽस्त्येव । यदैकविधः प्रकृतिः प्रथमपाहारः, तदाऽसावपक्षपुच्छः द्वितीयादिष्वाहारेषु द्विविधादयो यावत्सप्तविधमपक्षपुच्छा एव । सप्तविधादयस्सपक्षपुच्छा एव । यदैकविधो विकृतिः प्रथमपाहारः, तदाऽसौ सपक्षपुच्छः । द्वितीयादिष्वाहारेषु द्विविधादयस्सर्वे सपक्षपुच्छा एव । यदा सप्तविधः प्रकृतिर्वा विकृतिर्वा प्रथमः, तदा तत ऊर्ध्वमष्टविधादयस्सप्तविधा एव । तस्मादेकविधादीनां षणामपक्षपुच्छत्वं सपक्षपुच्छत्वमुभयमप्यस्येवेति सर्वमुपपन्नम् । अष्टविधादिष्वेकोत्तरेषु कथमातिरिक्तस्य विभाग इति आह—

अष्टवि + येत्

अस्यार्थः— अष्टविधादिष्वर्धाष्टमेभ्यो यदन्यदधिकमागन्तु तत्सतथा सप्तार्धाविमज्य प्रतिपुरुषं—पुरुषे पुरुषे भागमेकैकमावेशयेत्। अर्धमर्थे यावानप्रिस्सारविप्रादेशसप्तविध इति लिङ्गात्, कुतः? आकृतिविकारस्याश्रुतत्वात्—श्रुतेरभावात् प्रमाणाभावादित्यर्थः। तत्रकस्मिन् पुरुषेष्वेत्र पञ्चविंशतिर्द्वे शते च पञ्चदशभागीयाश्वेषते, आसां त्रिशत्रिंशत्पञ्चदशभागीयाः पुरुषेष्वेष प्रक्षेपत्व्याः। अर्थे पञ्चदश, अयमर्थः—प्रक्षेपत्व्यं पञ्चदशधा विमज्य तस्य द्विभागःहितं, पुरुषं यं करोति आकृतेरविकारत्वायमा तस्य पुरुषस्य करणी ग्राहा। तावान्वेणुर्भवतीत्यर्थः।

इदानीं विमानमुच्यते—

पुरु + यते

श्रुतिद्रव्यमिदम्। अत्रेका श्रुतिद्रव्यापेक्षणी, अन्या परिमाणापेक्षणी। तयोः नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगः। पुरुषमात्रेण वेणुनेत्यर्थः। यावान्—यत्परिमाणो यजमान ऊर्ध्वभूतबाहुः तत्परिमाणं यथा छिद्रयोरन्तराळं भवति तथा वेणुछिद्रे कुर्यात्। पञ्चारविः पुरुष इति वक्ष्यति। स चैतद्वेतुकः। यूपावटस्य पञ्चात् सञ्चरमवशिष्यानुपृष्ठं पृष्ठचायां वेणुं निधाय छिद्रेषु शङ्कं निहसापराभ्यां शङ्कुभ्यां वेणुमुन्मुच्यापरस्मिन् छिद्रे कीलं प्रतिक्षिप्य पूर्वस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य तेनैवापरशङ्कमूलादारम्य दक्षिणाप्रागान्तात् परिलिखेत्। अन्तस्तस्याः स्तस्या दिशोऽन्तः वेणुनाऽरब्धा रेखा यावद्विगन्तराभिमुखी भवति तावत्परिलिखेदित्यर्थः। उन्मुच्य पूर्वस्माञ्छङ्कोरपरस्मिन् शङ्कौ प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक्षूर्ववत् परिलिखेत्।

सुन्दरराजीया व्याख्या.

एकविध + च

श्रुतिविप्रतिषेधो व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवतीति ।
चतुरश्रविषयं चैतत् । इयेनचिदादवस्तु सपक्षपुच्छा एव भवन्ति,
तदाकृतेरेव विषेयत्वात् ।

अष्टविध + येत्

यदधिकं सप्तभ्यः पुरुषक्षेत्राङ्गुलयश्च चतुर्दशसहस्राणि
चत्वारि शतानि १४४०० । तास्सप्तभ्योऽधिकैः पुरुषैहत्वा
सप्तभिर्विभज्य लब्धं पुरुषक्षेत्राङ्गुलिषु संयोजयेत् । तास्तत्र पुरुष-
क्षेत्राङ्गुलयो ह्रेयाः । यथा अष्टविधे पुरुषक्षेत्राङ्गुलयः चतुर्दश-
सहस्राणि चत्वारि शतानि च सप्तभ्योऽधिकेनैकेन पुरुषेण हत्वा
सप्तभिर्विभज्य लब्धं द्वे सहस्रे सप्तपञ्चाशच्चाङ्गुलयः पञ्चतिल-
युक्ताः । एताः पुरुषाङ्गुलिषु संयोजयेत् । तास्तत्र पुरुषक्षेत्राङ्गु-
लयः षोडशसहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तपञ्चाशच्चाङ्गुलयः पञ्चतिलाधिकाः १६४५७-ति ८. अस्य मूलं अष्टाविंशतिशतम-
ङ्गुलयः, दशतिलाधिकाः १२८-ति १०. । एतत्पुरुषस्थानीयस्य
वैणोः प्रमाणमिति हेतोः वक्ष्यते । ‘विधासप्तपकरणों पुरुषस्था-
नीयां कृत्वा विहरेदिति’ । एवं नवविधे पुरुषाङ्गुलीः १४४००
द्वाभ्यां हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्धं चत्वारि सहस्राणि शतं
चतुर्दशाङ्गुलयः दशतिलाधिकाः । तद्युक्ताः पुरुषाङ्गुलयः अष्टा-
दश सहस्राणि पञ्च शतानि चतुर्दश दशतिलाधिकाः १८५१४
ति १० तस्य मूलं षट्ट्रिंशच्छतमङ्गुलयो द्वौ तिलौ १३६-ति २.
एवं नवविधे पुरुषप्रमाणम् । एवमेव दशविधादिषु द्रष्टव्यम् ।

अन्यः प्रकारः—यावन्तोऽग्नेः पुरुषाः तत्संख्यया पुरु-
षाङ्गुलीर्हत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्धं पुरुषाङ्गुलयः पूर्वोक्ता एव
षोडशसहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तपञ्चाशच पञ्चतिलाधिकाः
१६४५७—ति ५। एवं नवविधादिषु । एकस्मिंश्चाङ्गुलिक्षेत्रे
तिलाष्टद्वपञ्चाशत् शतं सहस्रं च ११५६। एवमरविप्रादेशराहि-
तानां सप्तपुच्छामोनां पुरुषावेशः, पुरुषवेणुश्च । अत्र चतुर-
श्रागेः प्रस्तावादेकविधाग्रीनां चतुरश्चाणां अप्तपुच्छत्वादष्टवि-
धेप्रभूतीनामित्युक्तम् । यदा तु इयेनचिदादिविधेसाधारण-
त्वात् ‘वयमां वा एष प्रतिमया चीयते’ इत्याकृतिविधानाच्च
इयेनायाकारत्वेन सप्तपुच्छंकविधादीनाम् । तदा यन्त्र्यूनं
सप्तभ्यस्तस्तप्तया वि ज्य प्रतिपुरुषं जग्न्यादिनि द्रष्टव्यम् ।¹ तत्र
व्यक्त एव विभागप्रकारः । तथा सति एकविधियेनचिति
द्वे सहस्रे सप्तपञ्चाशच पञ्चतिलयुक्ताः पुरुषाङ्गुलयः २०५७—ति
५। तन्मूलं पञ्चत्वारिंशद्विलयो द्वादश तिलाश्च । पुरुषद्विविधे
तु पुरुषाङ्गुलयश्चत्वारि सहस्राणि शतं² चतुर्दशं च त्रिंशत्तिल-
संयुक्ताः । पुरुषवेणुस्तु चतुर्स्तिलाधिकाश्चतुर्षष्ठिरङ्गुलयः । एवं
त्रिविधादिषु द्रष्टव्यम् । यो यत्रामौ पुरुषस्थानीयः तत्र तस्य
विंशतितपो भागो विहरणे इष्टकानां चाङ्गुलिः कल्प्या । तिलाश्च
तस्याश्चतुर्स्तिंशाः । तत्र श्लोकाः—

ब्योमाकाशाब्धिवेदैकादभीष्टैः पुरुषैर्हतात् ।

हरेत सप्तभिर्भागं तन्मूलं पुरुषो भवेत् ॥ १ ॥

चतुरश्चयेनचितोः प्रादेशारविहीनयोः ।

तत्रतत्राङ्गुलिः कल्प्या तत्र विंशशतांशतः ॥ २ ॥

¹ तत्राप्युक्त ।

² चतुर्दशाङ्गुलयो दशतिल ।

सारविपादेशे तु बोधायनेनोक्तो विभागः—

‘यदन्यत्प्रकृतेस्तत्पञ्चदशभागान् कृत्वा विधायां विधायां द्वौद्वौ भागौ समस्येत्, ताभिरधाष्टमाभिरग्निं चिनुयात्’ ॥

इत्यादि । तत्र प्रकारः—अर्धाष्टमेष्योऽधिकैः पुरुषैः पुरुषाङ्गुलीश्चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि च शतानि हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य पुरुषाङ्गुलीषु संयोजयेत् । तास्तत्र पुरुषाङ्गुलयः । यथा अर्धनवमे पुरुषेषु पुरुषाङ्गुलीरेकेन हत्वा पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं नव शतानि षष्ठिश्चाङ्गुलयः, ता द्विगुणाः पुरुषाङ्गुलीषु संयोजय दृष्टाः पुरुषाङ्गुलयः षोडशसहस्राणि त्रीणि शतानि विशतिश्च १६३२०. तन्मूलं तत्र पुरुषप्रमाणं पादो-नाष्टविशतिशतमङ्गुलयः । एवमर्त्तदशपुरुषे अष्टादश सहस्राणि द्वे शते चत्वारिंशत्च पुरुषक्षेत्राङ्गुलयः । पुरुषक्षेत्रुश्च पञ्चत्रिश-च्छताङ्गुलयः तिलद्वयाधिका इत्यादि द्रष्टव्यम् । ये त्वपक्षपुच्छाः प्रउगचिदादयः तेष्वरविपादेश्युक्तेषु वियुक्तेषु चैवमेव पुरुष-मानीय तस्य विशतिशतमपागमङ्गुलिं प्रकल्प्य विहरणपिष्ठ-काश्च । यथा प्रउगचिति—१४४००. एकविधे एकं महसुं चतुश्चत्वारिंशत्चताङ्गुलयः षट्तिलोनाः पुरुषः, तस्य विशति-शतमो भागः तत्राङ्गुलिरित्यादि । तत्र श्लोकौ—

खाकाशश्रुतिवेदैकात् षुरुषैद्विगुणैर्हतात् ।
हरेत तिथिभिर्मांगं तन्मूलं पुरुषो भवेत् ॥ १ ॥
चतुरश्चश्येनचितोः प्रादेशारवियुक्तयोः ।
प्रउगादेषु चैव स्यात्पुरुषाङ्गुलकूपये ॥ २ ॥

ये त्वरत्रिप्रादेशवृद्धिं नित्यामाहुः तेषामेतत्सूत्रे बोधायनेनोक्तेऽर्थे
क्लेशेन योजयितव्यं स्यात्—सप्तभ्यस्सार्धसप्तभ्य इति, एवं सप्त-
विधा अर्धाष्टमविधेति, एवमुत्तरत्र विधासप्तमकरणीमिति ।
अत्राधिकानां पुरुषाणां प्रतिपुरुषमावेशनमुक्तम् । तत्र हेतुमाह—
आकृति + त्वात्

प्रकृत्या अन्याकृतेर्विकारस्य श्रुत्यभावात् । यदि त्वधिकाः
पुरुषाः क्वचिदेवैकस्मिन् प्रदेशे आत्माने पक्षे वा निधीयेरन् ।
प्रकृतिर्ब्यग्रचाकृतिर्विक्रियते ।

पुरुष + यते

पुरुषमात्रेण—यावान् पुरुष ऊर्ध्वबाहूस्तावता वेणुनाऽग्निं
विमिमीत इति श्रुतिद्वयस्यार्थः ।

यावान् + तीयम्

वाह्यच्छिद्राभ्यां वहिस्सौकर्यार्थमुपाहियते छिद्रयोश्च वाह्यार्थे ।

अपरेण + दान्तात्

अपरेण यूपावटदेशं सञ्चरमवशिष्यैव वेणुनिधानम् ।¹ आ-
न्तादर्वाक्चक्षुर्निमिताच्चतुरश्रूपूर्वान्तादुन्मुच्य पूर्वस्मादपरस्मिन्
प्रतिमुच्य दक्षिणा प्रत्यक्षपरिलिखेदान्तात् ।

अष्टमः खण्डः ।

कपर्दिभाष्यम्

उन्मुच्य वेणुं मध्यमे शङ्कावन्त्यं वेणोदिश्छद्रं
प्रतिमुच्योपर्युपरिलेखासमरं दक्षिणा वेणुं निधा-

¹ अन्तात्पूर्वाच्छक्षुर्निमित्तात् ।

यान्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्मध्यमं वेणोऽच्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयो-शङ्कुं निहन्ति ॥

दक्षिणे शङ्कौ अन्यतरं वेणोऽच्छिद्रं प्रतिमुच्योपर्युपरिलेखा-सम्बेदं दक्षिणाग्रं वेणुं निधाय अन्त्ये छिद्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् शङ्कौ मध्यमं वेणोऽच्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तरयोरन्तरे छिद्रे प्रतिष्ठाप्य छिद्रयोलेखान्तयोरेव शङ्कुं निहन्ति ।

स पुरुषश्चतुरश्रः ॥

स चतुरश्रः पुरुषः ॥

एवं प्रदक्षिणं चतुर आत्मानि पुरुषानवमिमीते ।

एवं चत्वारि पुरुषक्षेत्राणि आत्मानि यथा भवन्ति तथा प्रदक्षिणं मिनुयात् ।

पुरुषं दक्षिणे पक्षे । पुरुषं पुच्छे पुरुषमुत्तरे ॥

दक्षिणे पक्षे-दक्षिणे पार्श्वे । मध्यमेषु त्रिषु वेणुं प्रतिमुच्य अप-राभ्यामित्यादि पूर्ववच्चतुरश्रः पुरुषः । एवमुत्तरपक्षे उत्तरपार्श्वे, मध्यमेष्वेव त्रिषु प्रतिमुच्य उत्तरम् । पुच्छे तु पाश्चात्यमध्यम-शङ्कौ मध्यमं वेणोऽच्छिद्रं प्रतिमुच्य तिर्यग्वेणुं निधाय छिद्र-योशङ्कुं निहत्योन्मुच्योत्तरस्मिन् पुरुषमात्रे शङ्कौ प्रतिमुच्यान्त्यच्छिद्रशङ्कु-प्रभृति प्रदक्षिणं परिलिखेत् । उन्मुच्य वेणुं मध्यमे प्रतिमुच्य उप-

र्युपरि लेखासम्भेदं पश्चाद्वेणुं निधाय अन्त्य इसादि समानं तत्पुच्छम् ।

अरब्निना दक्षिणतो दक्षिणमित्युक्तम् ।

एवं विमितस्य दक्षिणपक्षस्य दक्षिणतः उत्तरस्योत्तरतः अरब्निना वर्धयेत्, पक्षयोस्तिर्यज्ञानी सारब्रिपुरुषमात्रा पार्श्वमानी च पुरुषमात्रं, एवं पुच्छस्य पश्चादपि प्रादेशेन वितस्त्या वा वर्धयेत्, तत्तत्सुपार्श्वमानी स प्रादेशः पुरुषः, पुरुषमात्रे तिर्यज्ञानी ॥

पूर्वध्यातो वा पुरुषमात्रस्याक्षणया वेणुं निधाय पूर्वस्मिन्नितरम् । ताभ्यां दक्षिणं असं निर्हरेत् ॥

सञ्चरमवशिष्य शङ्कुं निहस तस्मात् पश्चात् पुरुषमात्रे शङ्कुं निहत्य तस्मिन् पुरुषचतुरश्चस्याक्षणयासमं वेणुं निधाय प्रतिमुच्य वा पूर्वस्मिन् शङ्कौ इतरं पुरुषमात्रं वेणुं निधाय प्रतिमुच्य ताभ्यां दक्षिणमंसं निर्हरेत् ।

विपर्यस्य श्रोणी ॥

अपरस्मिन् शङ्कौ पुरुषमात्रं प्रतिमुच्य दक्षिणां श्रोणिं उदगपसायोत्तरामेव श्रोणिं विहरेत् ।

पूर्ववदुत्तरमंसम् ।

गतमेतत् ।

करविन्दीया व्याख्या

अपरस्मादुन्मुच्य वेणुं मध्यमे शङ्कावन्यं वेणोश्चिद्रं प्रतिमुच्य उपर्युपरिलेखासमरं दक्षिणा वेणुं निधाय । लेखासमरः—लेखा-

यासंपातः। तस्योपरिष्टात् सञ्चिकृष्टं निधायान्त्यच्छिद्रे शङ्कान्तिहत्य
तस्मिन् मध्यमं वेणोश्छिद्रं प्रतिमुच्य लेखान्तयोरितरे छिद्रे प्रति-
ष्टाप्य छिद्रयोश्शङ्कुं निहन्ति. स चतुरश्रः पुरुषसंज्ञो भवति, एवं
प्रदक्षिणं चतुरः पुरुषानात्मनि कुर्यात्। पश्चिमे शङ्कावेवं वेणो-
श्छिद्रं प्रतिमुच्य पश्चादनुपृष्ठं वेणुं निधाय पश्चिमयोरापि छिद्र-
योरापि शङ्कुं निखाय पूर्ववद्वितीयं पुरुषं कुर्यादेवमुत्तरतोऽपि उत्त-
रप्रयगुत्तराप्राकचालिख्य पुरुषद्वयं विमिमीते। अपरेण यूपावट-
देशं सञ्चरमवशिष्य पृष्ठचायां शङ्कुं निहत्य तस्मिन् वेणोश्छिद्रं
प्रतिमुच्य पृष्ठचायां वेणुं निपाय छिद्रयोद्दौ शङ्कुं। पश्चिमे शङ्कौ
वेणोः छिद्रं प्रतिमुच्य पृष्ठचायामेव पश्चान्तिपात्य द्वौ शङ्कुं। एवं
पश्च शङ्कवः। मध्यमपूर्वयोश्शङ्कोः प्रतिमुच्य उल्लिख्य पूर्ववेत्पुरुष-
द्वयं कुर्यात्। [दक्षिणत उपान्त्ययोः छिद्रं प्रतिमुच्य उल्लिख्य दक्षि-
णपक्षे पुरुषं उत्तरत उपान्त्ययोः प्रतिमुच्य उत्तरपक्षे पुरुषं] पुच्छे तु पश्चिमे शङ्कौ वेणोर्मध्यमछिद्रं प्रतिमुच्य दक्षिणोत्तरं
वेणुं निधाय छिद्रयोश्शङ्कुं निहत्य तयोश्छिद्रं प्रतिमुच्य पश्चि-
मोत्तरं पश्चिमदक्षिणं चालिख्य पुरुषं कुर्यात्। एवं कृत्वा
आरब्निना दक्षिणतो दक्षिणं पक्षं प्रवर्धयति। उत्तरमपि पक्ष-
मुत्तरतोऽरब्निनैव प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात् पुच्छं प्रवर्धयति॥

पृष्ठचा + मस्त

वा शब्दो विकल्पार्थः। एवमिह वेणुमानम्। द्वौ तावद्वेणू
भवतः। तयोरेकः पुरुषमात्रेः। अन्यः पुरुषमात्रस्याक्षणया
रज्जुसमः। ताभ्यां विमानमपरेण युपावटदेशं सञ्चरमवशि-
ष्यते। पृष्ठचायां शङ्कः। ततः पश्चात् तावन्मात्रे शङ्कः।
मध्यमशङ्कावक्षणयामात्रं वेणुं प्रतिमुच्य पूर्वस्मिन् पुरुषमात्रं प्रति-

मुच्य ताभ्यां दक्षिणमंसं निहरेत् । पुरुषमात्रं पूर्वस्मादुन्मुच्या-
परस्मिन् प्रतिमुच्य ताभ्यामेवं श्रोण्यौ ग्राह्यौ । पुरुषमात्रं पश्चि-
मादुन्मुच्य पूर्वस्मिन् प्रतिमुच्योत्तरमंसं दाक्षणोत्तरपश्चिममध्यम-
शङ्कुनां पार्श्वद्रव्येष्वद्वपुरुषमात्रेषु शङ्कुं निहस पक्षपुच्छपुरुषान-
प्येवमेव कुर्यात् ॥

उन्मुच्य + निहन्ति

समरः—सङ्गमः पूर्वापरे छिद्रे लेखयोर्यत्र निपत्तस्तावेव
लेखान्तौ ।

स + वमिभीते

पृष्ठचायां पूर्वयोश्वतुरश्रयोः पाश्चात्यशङ्कुः अपरयोः
पौरस्त्यः ।

पुरुषं + पक्षे

दाक्षिणात्यानां पञ्चानां शङ्कुनां मध्यमेषु त्रिषु वेणुप्रतिमुच्य
अपराभ्यामित्यादि ।

पुरुषं पच्छे

पाश्चात्यानां त्रयाणां दक्षिणयोरन्ये छिद्रे प्रतिमुच्य
मध्यमे छिद्रे शङ्कुं निहन्यात् । एवमुत्तरयोरेवं स्थितानां पञ्चानां
मध्ये मध्यमेषु त्रिषु वेणुं प्रतिमुच्योत्तराभ्यामित्यादि द्रष्टव्यम् ।

पुरुषमुत्तरे

दक्षिणपक्षवत् ।

अराजिना + ल्युक्तम्

वेणोः पञ्चमे लक्षणं कृत्वा तेन पक्षौ प्रवर्धयेत्, एवं दशमे
लक्षणं कृत्वा । पुच्छं प्रकारान्तरमाह—

पृष्ठचान्तो + मंसं

द्वावत्र वेणू उभयतश्चिद्द्रौ, पुरुषमात्रस्सविशेषश्चापृष्ठचायां

पुरुषान्तरालान् त्रीन् शङ्कुनिहत्य मध्यमे सविशेषं प्रतिमुच्य
पूर्वस्मिन्नितरं तयोरन्त्ये च्छिद्रे यत्र संपततस्स दक्षिणांसः ।

विपर्यस्य पुरुषमात्रं पाश्चात्ये प्रतिमुच्य श्रोणी पूर्वव-
दुचरांसः । एवं पक्षपुच्छेष्वपि । सविशेषो वेणुस्समतिशतमङ्गु-
लयो दशतिलोनाः ।

कपर्दिभाष्यम्

रज्जा वा विमायोत्तरवेदिन्यायेन वेणुना विमि-
मीते ।

रज्जा वाऽन्यतरया विमायोत्तरवेदिवद्वेणुना पश्चाद्विमि-
मीते अदृष्टार्थम् ।

सपक्षपुच्छेषु विधाभ्यासेऽपचये च विधासप-
मकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् ॥

विधाभ्यासेऽष्टविधप्रभृतयः । विधापचये एकविधादयः ।
तेष्वेकविधादिषु विधासपमकरणी येन वेणुना विमिमीते तदर्धा
ष्टमं भवति । स पुरुषस्थानीयः । एवं चतुरश्रं कृत्वा पूर्ववद्विभज्य
विहरेत् । सपक्षपुच्छेष्विति वचनमेकाविधानार्थम् । एतेष्वेकविधा
दिषु इयेनादिषु कियमाणेषु यद्येकविधा तत्पञ्चदशधा विभज्य
द्वौ भागौ समस्य चतुरश्रं कृत्वा तस्य मानेन वेणुना गृह्णीयात् ।
स पुरुषस्थानीयः । एवं सर्वत्र । यावद्विधं तत्सेवं समचतुरश्रं
कृत्वा तस्य प्रमाणं गृह्णीयात् ; यथा चत्वारि सहस्राण्यशीति-
तिलाः (४०८०) पुरुषः । तेषां वर्गः—एका कोटि षट्सौषिर्नियुतानि
चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि (६६४६४००)

यद्यष्टविधः अष्टभिर्गुणयित्वा पूर्वधि संयोज्य पञ्चदशलब्धं
द्विगुणीकृत्य मूलं वृक्षीयात् । स तस्य पुरुषो भवति । अपचये
त्वर्धसंयोगो नास्ति । अरातिप्रादेशाभावात् । अन्यत्सर्वमुवचयेन
दुल्यम् । अर्धनिलेन वा ऊनाधिके वा दोषो न भवति विशेषा
दर्शनात् । तत्र श्लोकः—

आकाशवस्त्रम्वरेवद् (४०८०) वर्ग

मिष्ठप्रवृद्धं तिथिभिर्विभक्तम् ।

लब्धस्य वृद्धस्य यमेन मूलं

वृद्धो ज्ञये तत्पुरुषस्य मानम् ॥

सदा भवेत्सापचयेच वृद्धो ॥

इति ।

नन्वकविधादयः श्येनादयो वक्तपश्पुच्छाः कर्तव्या इति
प्रतिपादितम् । तस्मात्किं महता प्रयवेन हेतूनां दर्शनेन ?
सत्यमेतत् ! कर्तव्या एकविधादय इति कृत्वा कचित्तेषु यद्येक-
विधादयः कर्तव्याः तदा क्रत्वर्थकतयोपादीयन्ते । तदा श्येना-
दय आकृतिविकाराः पुरुषात्मकाः सन्तः तदिकृत्याधिशयेरन् ।
यथा पुरुषमात्रां विकृत्य पक्षपुच्छानां सप्तार्धविधे श्येनादयः
प्रवर्तन्ते एवं पुरुषं विकृत्य एकविधादिषु निविशेरन् । तत्र यदा
सपक्षपुच्छत्वमेकविधादीनां तदायं विधिरिति अष्टविधप्रभृती-
नामपि मार्गान्तरेण विधानाददोषः । सपक्षपुच्छेष्विति विधा-
नात् । प्रउगादिष्वेकविधादयो न सन्ति । अष्टविधादयश्चोति
केचित् । वश्यन्ति च ‘यावानायित्सारात्रिप्रादेश’ इति । अपरे
पुनरेकविधादिषु न सन्ति नापचयेष्विति वर्णयन्ति । सारात्रि-
प्रादेश इति वचनात् ॥

करविन्दीया व्याख्या

(रज्ज्वा+मिमीते)

अथवा एकरज्जादीनामन्यतमया रज्जाऽस्मि विमाय पश्चाददृष्टार्थं वेणुना विमिमीते । उत्तरवेदिन्यायेन यथोत्तरवेदिर्युगेनयज्मानस्य वा पौर्विमाय शम्यया परिमिमीते अदृष्टार्थं ; एवमत्रापि रज्जा विमाय वेणुना मानमदृष्टार्थं स्यात्, तथोत्तरवेदिकारत्वादयेः रज्जा विमाय वेणुना शम्यया चादृष्टार्थं विमानं भवेदिति ॥

सप्तक—रेत्

सप्तकपुच्छेषु प्रउगादिव्यतिरिक्तेष्वग्निष्वभ्यासेऽष्टृविधादावपचये चैकविधादौ विधाविधानं करणीनामुच्यते विधासप्तकरणीं पुरुषस्थानीयां कृत्वा विहरेत् । यावसोऽयेविधास्सन्ति तासां सप्तमं या करोति सा विधा सप्तकरणीं तां पुरुषस्थानीयां कृत्वा तयाऽस्त्मपक्षपुच्छानि विहरेदिति । अयमर्थः—यद्येकविधोऽस्मिः ; तमेकविधं पञ्चदशधा विभज्य द्वौ भागौ सप्तम्य सप्तमचतुरश्च कृत्वा तस्य प्रमाणं पुरुषस्थाने कृत्वा अनेनात्मपक्षपुच्छानि विहरेदिति । एवमेव द्विविधादिषु कुर्यात् । चत्वारि¹ सहस्राण्यशीतिश्च तिलाः पुरुषः । तेषां वर्ग एका कोटिः षट्प्रयुतानि षण्णयुतानि चत्वार्ययुतानि षट्सहस्राणि चत्वारि शतानि (१६६४६४००) यद्यष्विधं पुरुषवर्गमष्टमिर्गुणित्वा पूर्वराश्यर्थेन च संयोज्य तत्पञ्चदशभिर्विभज्य लब्धं द्विगुणीकृत्य मूले गृहीते स तस्य पुरुषो भवति । अपचये त्वरतिप्रादेशानामभावात् नार्घसंयोगः ॥ इतरदुष्यचयवत् । नन्वेकविधप्रभृतीः न प्रक्षपुच्छानि भवन्ती-

¹ सहस्राण्यशीतिसप्तमकरणीतिलाः.

त्युक्तं । सत्यमुक्तम् । ^१ तद्वायामात्ररूपत्वेन एकविधादौ न घटत इयेवर्थमिदमिति तत्रैव व्याख्यातम् । एकविधप्रकृतित्वप्रतिपादनाय च । तस्मान्नात्यन्तनिषेधः, एकविधप्रभृतीनामपि पक्षपुच्छानि भवन्येव ॥

अत्र श्लोकमुदाहरन्ति—

आकाशवस्वम्बरवेदवर्ग
मिष्टप्रवृद्धं तिथिभिर्विभक्तम् ।
तस्य प्रवृद्धस्य यमेन मूलं
सम्भावयेत्सापचये च वृद्धौ ॥

इति—

मुन्दरराजीया व्याख्या

रज्ज्वा+मिमीते

अस्मिन् पक्षे शम्यामानवद्वष्टार्थं वेणुमानम् । अथाष्टविधादीनामेकविधादीनां च विहरणमाह ॥

सपक्ष+रेत्

सपक्षपुच्छा अग्रयः चतुरश्रव्येनकङ्कचिदलजचितश्च । तत्राष्टविधादिषु विधानामभ्यासः । एकविधादिष्वपचयः । विधानां (एकीभूतानां) समस्तानां सप्तमस्य करणी विधासप्तमकरणी । चीयमानस्योग्योऽशः तस्य करणी पुरुषस्थानीया । सा चाष्टविधप्रभृतीनामित्यत्रैव ^२प्रदर्शिता । अत्रापि साराक्रिप्रादेशपक्षे विधार्धाष्टमकरणीमिति द्रष्टव्यम् । अपचयवचनं श्येनचिदाद्यर्थम् । चतुरश्राणामेकविधादीनामपक्षपुच्छत्वात् । पूर्वत्र पुरुषावेशनमुक्तं, इदानीं तस्य विहरणमुच्यते इत्यतो न पुनरुक्तिः । यदा पूर्वसूत्रमष्टविधादिविषयं चतुरश्रविषयं च ।

^१ तद्वायाम मात्रपुरुषत्वेन,

^२ प्रपञ्चिता.

इदमेकविधादीनां श्येनादीनां च साधारणमित्यस्ति विशेषः ।
इदं चानेन ज्ञायते—श्येनचिदादयो गुणविकाराससप्रविधादिव-
देकविधादिष्वपि भवन्ति । अत एव साधारणत्वाच्छाखान्तरीये
सारविप्रादेशपक्षेऽपि भवन्ति । शाखान्तरीयत्वं च तस्य पूर्व-
मेवोक्तम् । अत एव तस्य पक्षस्य यद्रसाध्यत्वात् तत्रैवोपधान-
प्रकारो वक्ष्यते—‘यावानग्निसारविप्रादेशः’ इतादि ।

कपर्दिभाष्यम्

करणानीष्टकानां पुरुषस्य पञ्चमेन कारयेत् ।

इष्टकानां करणानि वक्ष्याम इति शेषः । पुरुषस्य पञ्चमेन
अरविना कारयेत् ।

तासामेवैकतोऽध्यर्धास्तद्वितीयम् ।

पुरुषस्य पञ्चमो भाग एकतः प्रादेश एकतः तत्त्वतीयम् ।
तासामेवैष्टकानां (कर्तिपया) एकतोऽध्यर्धा अर्धेनाधिकास्तासां
करणं तृतीयं त्रिप्रादेशा पार्वमानी अरविमात्रा तिर्यज्ञानी
द्वितीयस्य करणस्य । अरविः पार्वमानी । प्रादेशस्तिर्यज्ञानी
तत्त्वतीयकरणम् ।

सर्वतः प्रादेशस्तत्त्वतुर्थम् ।

समचतुरश्राः पञ्चदशभागीयास्तत्पञ्चमम् ।

अष्टाङ्गुलेन कारिकास्तत्पञ्चमं करणम् । समचतुरश्रा इति
किमर्थमिह सङ्ग्रहणम्? यस्मिन्नौ समचतुरश्रा एवेष्टकाः
तत्राप्यासां प्रवेशो यथा स्यादित्येवर्थम् । वक्ष्यति च ‘अणूकाः
पञ्चदशभागीयानां स्थान’ इति । अणूकपञ्चदशभागीययोरेक-
विषयत्वम् ।

¹ अङ्गुलेन तावत्पञ्च.

करविन्दीया व्याख्या

(करणानि + कारयेन्)

इदानीमिष्टकानां करणान्युच्चन्ते—पारिभाषिकः पुरुषः पञ्चारविः । तस्य पञ्चमेनारविना । पञ्चमेनोति जातवेकवचनम् । पञ्चमैरित्यर्थः । कारयेत्कुशलैः । तैररविभिश्चतुर्भिः प्रथमं करणम्
तासा—तीयम्

तासां पञ्चमकृतानामेवेष्टकानां या एकतः—एकस्मिन् भागेऽध्यर्थारवचायामाः तासां करणं यत्तद्वितीयं कारयेत् । तासामेवेति सर्वत्र संबध्यते ॥

पुरु—तीयम्

यासामेकस्मिन् पार्श्वे चतुर्वैशत्यङ्गुलयः एकतो द्वादशाङ्गुलयस्तासां यत्करणं तत्तृतीयम् ।

सर्व—र्थम्

यासां सर्वतः प्रादेशः प्रमाणं तासां यत्करणं तत्तुर्धम् । सर्वतो ग्रहणं प्रादेशग्रहणेन सर्वतः प्रादेशस्यापि कविद्वहणं सूचयति ।

सम—श्वमम्

पुरुषम्य पञ्चदशभागोऽष्टाङ्गुलयः । तेन परिपिताः पञ्चदशभागीया इष्टकाः ईद्वजास्ममचतुरश्चाः, तासां यत्करणं तत्पञ्चमम् । समचतुरश्चग्रहणादेव पञ्चदशभागीयानां कार्येणूकादयः प्राप्ताः । तत्र व्रागुदक्यश्चियेषु चतुरश्चत्वनियमो नास्तीति ज्ञायने । द्वितीयादिव्यवहारः किमर्थः? अद्वृत्यमेव । तयोपवानादिषु दर्शनात् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथैवं विमितस्याप्तेरिष्टकाकरणान्याह—

करणानि + कारयेत्
एकमिदं करणं अरविमात्रं समचतुरश्रम् ।

तासा+तीयं

पट्टिंशिका पार्वत्यानी, तिर्यज्ञानी चतुर्विंशिकैव ।

पुरुष्य+तीयं

एवमधेष्टकाः ।

(सर्वतः + त्पञ्चमं)

अष्टाङ्गुलाः ।

कपर्दिभाष्यम्

ऊर्ध्वप्रमाणमिष्टकानां जानोः पञ्चमेन कारयेत् ।

उत्सेधप्रमाणमिष्टकानां जानुप्रमाणपञ्चमम् । द्वात्रिशद-
ङ्गुलं जानुः । तस्य पञ्चमार्घेन त्रयोदशतिलात्थिकपड़ुलेन
कारयेत् । महायेरिष्टकानामेवैतन्महायः करणानि विधाय
विधानात् ।

अर्धेन नाकसदां पञ्चचूडानां च ।

जानुपञ्चमार्घेन नाकसदां पञ्चचूडानां चोत्सेधं सूपतिला-
त्थिकाङ्गुलत्रयोत्सेधेन कारयेत् ॥

यत्पच्यमानानां प्रतिहसीत पुरीषेण तत्सम्पूर-
येत् अनियतपरिमाणत्वात् पुरीषस्य ॥८॥

पच्यमानानामिष्टकानामुत्सेधतश्च परिमाणतश्च प्रतिहासो
भवेत्पुरीषेण पूरयेत् । कुत इत्याह—अनियतपरिमाणत्वा-
त्पुरीषस्य—नियतपरिमाणा इष्टकाः अनियतपरिमाणं पुरीषम् ।
इयदेतत्पुरीषं प्रक्षेपत्व्यमिति नियमाभावात् तेनैव पूरयितव्यम् ।

नवमः खण्डः

कराविन्दीया व्याख्या

ऊर्ध्व—येन्

मर्वासामिटकानामूर्ध्वप्रमाणमुत्सेधं जानुपञ्चेन कारयेन् । अङ्गुल्यधिकारे द्वार्तिंशज्जानुरिति वोधायनः । तस्य पञ्चमं षडङ्गुलयः अर्धचतुर्दशास्तिलाश्च । तेन सम्प्रतमिष्टकाना मूर्ध्वप्रमाणं भवति । जानुदग्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः, पञ्च चितयो भवन्तीति श्रुत्योस्समोचादूर्ध्वप्रमाणे समं स्यादश्रुत-त्वादिति जानुपञ्चमा इष्टका भवेयुः । जानुद्विगुणा नाभिः । जानुत्रिगुणमास्यम् । जानुदग्ने सहस्रा इष्टकाः नाभिदग्ने द्विसा-हस्ता द्विप्रस्ताराश्च । आस्यदग्ने त्रिषाहस्राः त्रिप्रस्ताराश्च । तत्र सर्वत्र विशेषाश्रवणात् जानुपञ्चमेवोर्ध्वप्रमाणमिष्टकानाम् । इष्टकानां कारयेदिति इदानुवर्तमाने पुनरपि तयोर्ग्रहणं गार्ह-पत्याधिष्ठित्येष्टकानामपि जानुपञ्चमत्वाय ।

अर्थेन—पस्य

अर्थेन पञ्चचार्येन कारयेदिसेव । नाकसदश्यूडोपधानमन्त्र-विशेषाः । तैरुपयेयाः । पञ्चपञ्चेष्टका जानुपञ्चप्रस्यार्थेन कार्याः उत्तरा ‘नाकसद्द्वय उपदधाति’ । इत्येकास्मिन् प्रस्तारे तासामुत्तरा-धरभावदर्शनात् । इष्टकाभिरेव जानुदग्नादिसम्पादनात्, पुरी-षोपधानमिष्टका समीकरणार्थं चित्तेर्वृद्धर्थं च ।

यत्पञ्चय + पस्य

करणपरिकूलमानां इष्टकानां पाकवशात् प्रतिहासः—
क्षय उपजायते । तत्पुरीषेण पूरयेत्, अनेनेष्टका न दुष्यान्ति
अर्वर्जनीयत्वात्, तस्य ‘मित्रैतां पचेति’ लिंगात्, वातातपा-
भ्यामपि शोषणं पाक एव । अत एव पाकवशाद्वीनमिष्टकाया-

मविस्तारोभयपुष्पधानकाले पुरीषेण पूरयेत् । कुतः? अनियत-
परिपाणत्वात् पुरीषस्य । न ह्येतावत् पुरीषं प्रक्षेपणीयमिति
नियमः । तस्मात्पाकवशाद्विनिस्य पुरीषेण पूरणमेव । जलाद्री
मृत् पुरीषं । तेनेष्टकानां हासं पूरयेत् ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

ऊर्ध्वं + कारयेत्

‘त्रिंशदङ्गुलं जानुः, इत्याग्निवेश्यः । तस्य पञ्चमं पडङ्गु-
लम्, ‘षडङ्गुलोत्तेथा, इत्येव कात्यायनः ।

अर्धेन + च

त्रयङ्गुलेन ।

यत्पच्य + षस्य

शुप्यमाणानां सर्वेषामेतदुपलक्षणम् । ‘यच्छोषपाकाभ्यां
प्रतिहसेत’ इत्येव बोधायनः ॥

नवमः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्

उपधानेऽध्यर्था दश पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्य-
पदधाति । दश पश्चात्प्राचीः ॥

आत्मनि पुरस्ताद्वागे षट्त्रिंशदङ्गुलायामेन कारिताद्यर्थाः
प्रतीचीः प्रत्यगायताः दशोपदधाति । आत्मन्येव पश्चाद्वागे ता
एवेष्टकाः तत्सङ्घयाकाः प्राचीः—प्रागायताः ।

पश्चपश्च पक्षाग्रयोः । पक्षाप्यययोश्च विशयाः
तासामर्धेष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति ॥

पञ्चपञ्च पक्षाग्रयोर्दक्षिणायतः उदगायताश्च । विशयाश्च
पञ्च चोदगायतः दक्षिणायताश्च । इष्टकाशब्देन पञ्चभागीया
एव गृहन्ते नाध्यर्था ‘विपरीता अप्यया’ इति लिङ्गात् ।

पञ्चपञ्च पुच्छपार्श्वयोर्दक्षिणाः । उदीचीश्च ॥

पञ्चपञ्चाध्यर्था दक्षिणायता उदगायताश्च यथा सर्पीपे
प्रादेशमात्रमवशिष्यन्ते तथोपधेयाः ॥

करविन्दीया व्याख्या

उप+चीः

उपयानकाले द्वितीयकरणोत्पन्ना इष्टकाः आत्मनि पूर्वान्ते
दशोपदध्यात् । प्रतीचीः प्रत्यगायताः उदीचीरिति । ता
एव दश पश्चात् प्राचीः आत्मनि पश्चिमान्ते प्रागायताः ता एव ।

पञ्च+याः

ता एव प्राच्यौ रीत्यौ । पक्षाप्यययोश्च विशयाः ।
पक्षाप्ययः—पक्षमूलं विविधमात्मनि पक्षे च शेरत इति विशयाः ।
तासां कियदात्मनि कियत्पक्ष इत्याह—

तासां+न्ति

तासां विशयानामर्घेष्टकामात्राणि पक्षयोर्भवन्ति । आत्मा-
नपरत्रिना प्रादेशेन पक्षमेत्यर्थः । प्राच्यौ रीत्यौ ॥

पञ्च+चीश्च

पुच्छपार्श्वयोः पञ्चपञ्च उत्तरा दक्षिणामुखाः दक्षिणा
उत्तरामुखाः प्राच्यौ रीत्यौ ! उत्तरमूत्रे भेदाभावाय पुच्छाग्र-
प्रादेशस्यापृथग्ग्रीतिता प्रतिपादयिष्यन्ते । अत एता अग्रप्रभृ-
त्युपधेयाः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

प्रतीचीः प्रत्यगायताः । उदीचोरिति आत्मन्येव
एता उदगायताः, अन्यथा पञ्चानामसंभवात् ।
पक्षे आत्मनि च शेरत इति विशयाः ।
अरत्रिमात्रा ह्यात्मनि ।
प्रादेशं पूरस्तादवशिष्य ।

कपर्दिभाष्यम्

पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागी-
याभिः प्रच्छादयेत् । पञ्चदशभागीयाभिः सङ्कुलां
पूरयेत् ॥

पुच्छे प्रादेशमुपधाय आत्मसमीपे यदवशिष्टं तत्प्रादेश-
मत्रार्धेष्टकाद्यं मध्ये अभितः प्रादेशाः षट् । षट्सु वितस्त्या
च वर्धनमुक्तं कथं प्रादेशमात्रमुपधायेति ? उच्यते—यद्यपि
वितस्त्या वर्धनमुक्तं, तथापि करणान्तरस्य विधानात् प्रादेश-
क्षेत्रपेवेष्टकाभिश्चेतत्त्वमिति यदङ्गुलिमात्रं परिगृहीतं तत्पुरषेण
पूरयितत्त्वम् । अमुपेवार्थं प्रदर्शयितुं प्रादेशमुपधायेत्युक्तम् ।
सर्वमग्निमिति—पञ्चाशद्धर्घाः सूत्रोक्ताः पुच्छेऽर्धेष्टकाद्यं प्रादे-
शाष्ट् इतरत्सर्वमग्निहोत्रं ? प्रथमकरणसम्पादिताभिः प्रच्छाद-
येत् । दशोत्तरं शतं पञ्चमभागीयाश्चेरते । पूर्वाभिस्सहाष्टषष्ठ्य-
धिकं शतम् । पञ्चदशेति—एकस्मिन्पञ्चमभागीयाक्षेत्रे नवं पञ्चदश-
भागीयाश्चेरते । चतुस्त्रः पञ्चमभागीया नवधा विभज्य यत्र

कापि पञ्चदशभागीयाः क्षेमव्याः तत्रापि मन्त्रोपधानसांकर्यार्थं प्रादेश उच्यते । आत्मनि द्वितीयरीत्यां मध्ये द्वयमपहायाष्टादश । अष्टम्यां च रीत्यां अष्टादश । एवं द्वितः प्रस्तारः ॥

करविन्दीया व्याख्या

पुच्छे + दयेत्

पुच्छे यत्पुरुषाधिकं प्रादेशक्षेत्रं तदुपधाय सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् । पुच्छाग्रप्रभृति प्रच्छादयेत् । अयमाशयः—आत्मवत् पुच्छे च पुरस्तात्प्रभृति पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छाद्यमानेऽग्रे प्रादेशमवशिष्यते । अस्मिन् योगभिरिष्टकाभिरुपहिते पुच्छे च वहवो भेदा भवन्तीति मत्वा आचार्यः तत्परिहाशायाग्रमारभ्य पुच्छे प्रादेशोपधानपूर्वकं प्रच्छादयेदिति । यद्रा—प्रादेशं पुच्छ उपधाय—पुच्छे संयोज्य यथा प्रादेशं पुच्छात् पृथग्ग्रीति न भवति तथा कुत्वेत्यर्थः । यद्रा प्रादेशं पुच्छ उपधाय पुच्छे निधाय—स्थापयित्वा, ‘तासां षट्प्रधा उपधायोति’ वत् । यद्राऽग्रगतं प्रादेशं पुच्छमूले निदध्यात् । भेदं विपर्यस्येतरत उपदध्यादिति । तदयमर्थः—यावता वचनव्यक्तिः सर्वथा भेदाभावाय पुच्छाग्रं पुच्छात् पृथग्ग्रीति न कुर्यात् इति तात्पर्यार्थं इति । सर्वेषु पक्षेषु अतिरिक्तं प्रादेशं पुच्छमूलेऽनुपहितमवशिष्यते । तदभितः प्रादेशाभिरधेष्टकाभिरुपदध्यात् । किञ्च उपरितनप्रस्तारे ‘यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छमिति’ वचनात् पुच्छमूलेऽनिदेशप्राप्तानामध्यधर्मानां वैपरीयं वक्ष्यति—‘विपरीता अप्यया’ इति । तच्चैवमुपधाने समञ्जसं स्यात् । इतरथा विरुद्धार्थमनर्थं च स्यात् । तस्मात्

पुच्छे प्रादेशमुपधायेवस्य भागस्यायेवार्थो ग्राहाः । ननु कथं सर्वस्यायेः पञ्चदशभागीयाभिः पञ्चादनम् ? उच्यते—अत्रो-पहितानामिष्टकानामवाधेन सर्वस्मिन्नगौ पञ्चमभागीयाभिः पञ्चाद्यमाने तदेकदेशे तासामसम्भवे सत्याल्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी न हि वचनशतेनाप्यशङ्कनीयार्थशक्यो विधातुमिति चतुरश्चाभिः पञ्चादयितुमशक्यत्वात् प्रथमप्रतीति-सर्वशब्दानुरोधेन • जघन्यः पञ्चमभागीयाशब्दो बाहुल्याभिप्रायो वर्णनीयः । तेन तत्तत्सहकारिणीभिरत्रत्याभिः सम्भवतीभिरपि पञ्चादनं कार्यमियेवमर्थं प्रादेशानामत्र प्राप्तिः । एष न्यायस्तत्राज्ञीकरणीयः । तत्रत्याभिरनुरक्ताभिरपि पञ्चादने किं वाऽर्थेष्टकाः करणेनोत्पन्नाः न कुत्रचिद्दिनियुक्ताः । तासामुपदेशबलादेव अत्र सङ्घचापूरणे पञ्चादने च यथायोगं विनियोगः कार्यः । किञ्च—यच्चतुरश्च त्रयश्चिं वा सम्पत्येतार्थेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा पञ्चादयेदिति परिभाषां वक्ष्यति । तथा वा त्र समुपधानं स्यात् । अत्रात्मानि सन्ध्यन्तराक्ले चत्वारिंशत् पञ्चमभागीयास्तासां पुरस्ताइश पश्चाच्च दश । पक्षयोर्विशतिः पुच्छे दश । ता एता दशोत्तरशतं पञ्चमभागीयाः पञ्चाशदर्थाश्चतस्रोऽर्थाः द्वौ प्रादेशाविति षट्षष्ठिः शतं चेष्टकाः । ‘साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वान्’ इसादिभिर्वाक्यैः प्रत्यग्रीष्टकानां साहस्रादयस्सङ्घचा विशास्यन्ते । ताश्च प्रतिचिति प्रतिप्रस्तारं च भिन्नन्त इति च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । सा सहस्रसङ्घचाकथमत्र सम्पाद्येसाह ॥

पञ्च+रथेत्

पञ्चदशभागीयाभिरष्टाङ्गुलाभिस्सङ्घचां पूरयेत् । का स-

हङ्गात्र पूर्यते ? किं समुदायगता ? उत प्रस्तारगता अविशेषात् ?
 न समुदायगता आनन्तर्यात्, प्रतिप्रस्तारं शतद्वयनियमाच्च,
 प्रस्तारगतैव सङ्घच्छा तत्र पूर्यते, अस्य वचनस्य सामर्थ्यादवसी-
 यते सङ्घच्छापूर्णं उपधानाय प्रच्छादिकासु कासांचिदुद्धरणं
 प्रचालनं वा यथायोगं न्याययमिति । अत्र प्रस्तारशतद्वयसम्पत्तये
 चतुर्ख्विंशत्सङ्घच्छासम्पाद्या । सा च प्रच्छादितासु काश्चिदुद्धृत्य
 योग्येष्टकोपधानेन भवति । तत्रैकमिन् पञ्चमभागीयाक्षेत्रे नव
 पञ्चदशभागीयाश्शेषत इति । तत्रत्रोपधाने देशानियमे तदुद्धर-
 णेन नासामुपधाने कार्ये मन्त्रोपधानमौकर्याय उद्धरणोपधान-
 देशानियम उच्यते । तत्रास्मनि प्राच्यो दश रीतयः, तत्र
 मध्यमरीत्योः द्वितीये उद्धृत्य तत्र अष्टादश पञ्चदशभागीया
 आवपेत् । तयोरेव रीत्योरुपान्ते उद्धृत्याष्टादश आवपेत् ।
 पुच्छे चतुर्मः प्राच्यो रीत्यः, तत्र मध्यमयोरन्त उद्धृत्य चतुर्मोऽ-
 ष्टेष्टका उदीचीरुपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः पूर्यते । अत्रैके
 पुच्छाग्रे दश प्रादेशानुपधाय पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयन्ति,
 तेषां च विपरीतवचनानर्थक्यप्रसङ्गो भेदप्रसङ्गश्च भवतीति तथा
 नोपधेयाः । किञ्च—यदि पुच्छाग्रे प्रादेशानामुपधानमपीष्ट-
 मभविष्यत्तर्हि पादेष्टकाश्चतुर्मागीयानां पक्षाग्रयोः पञ्चदश
 पुच्छाग्र इति च स्पष्टतरं पुच्छाग्र इत्येवावक्ष्यत् । न चैवमुक्तं ।
 तस्मादुक्तविध एवोपधानक्रम इति स्थितम् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

पुच्छादवशिष्टं प्रादेशक्षेत्रं याभिरिष्टकाभिर्भेदपरिहारेणोप-
 धातुं शक्यते ताभिरुपदध्यात् । तत्र पार्श्वयोर्द्वे प्रादेशमात्रचौ मध्ये

चतस्रोऽर्धेष्टका उदगायतः । एतदेव पादेशकरणस्य प्रयोजनम् ।
 अतः प्रादेशाभावेन क्रियते । शिष्ठायौ पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादिते षट्षष्ठिशतमिष्टका भवन्ति । अरबिप्रादेशरहिते पञ्चाश्चतं इष्टका भवन्ति । तत्र आत्मन्युदीच्यो नव रीतयः । तत्र आत्मनि मध्यमार्या मध्यमाश्रतस्त्र उद्दृश्य षट्क्रिंशदष्टाङ्गला निधेयाः । अरबिप्रादेशाभावे षडुद्धृत्य चतुःपञ्चाशन्निधेयाः । उभयत्रापि पुच्छाग्रे द्वे पञ्चम्यावुद्धृत्य चतस्रोऽर्धेष्टका उपधेया उदगायतः । एवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

कपर्दिभाष्यम्

अपरस्मिन्प्रस्तारेऽध्यर्था इश्वरका दक्षिणत उदीची-
 रात्मन्युपदधाति । इश्वरोत्तरतो दक्षिणाः ॥

आत्मनि दक्षिणत उदीचीस्तदगायतः दशाध्यर्थाः उप-
 दधाति आत्मन्येवोत्तरतः दशाध्यर्थाः दक्षिणायतः ।

यथा प्रथमे प्रस्तारे पक्षौ तथा पुच्छम् । यथा
 पुच्छं तथा पक्षौ विपरीता अप्यये ।

पुच्छाग्रे पञ्चादध्यर्थाः प्रागायतः । दक्षिणे पक्षे पञ्चात्
 पञ्च प्रागायतः । पुरस्ताच्च पञ्च । षट्प्रत्यगायतः । उत्तरपक्षे
 चैवं प्रागायतः प्रत्यगायताश्च । पुच्छाप्ययेऽध्यर्थाः पञ्च प्रागा-
 यतः प्रशगायताश्च । पुच्छाप्ययेऽध्यर्थाः पञ्च प्रागायतः ।
 तासामर्वेष्टकामात्रा आत्माने भवन्ति । एवं विपरीता अप्यये ।
 तासां पुरस्तात्पञ्चार्वेष्टका उदीच्यः ।

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् । पञ्च-
दशभागीयाभिस्सङ्घाणं पूरयेत् ॥
गतमेतत् । पूर्ववद्विशतः प्रस्तारः ।—

करविन्दीया व्याख्या

अपर+णाः

द्वितीये प्रस्तारेऽध्यर्धा आत्मनो दक्षिणे भागे दशोपदध्यादुक्तरे
दश ॥

यथाप्र+क्षौ

प्रथमप्रस्तारे यथा पक्षावुपहितौ तथा पुच्छे । यथा पुच्छमुपहितं
तथा पक्षयोः । एतदुक्तं भवति—पुच्छाग्रे पुच्छाग्रसन्धौ पञ्च
पञ्चाध्यर्धी उपयेयाः । पक्षयोस्तु पाक्षेयोः अध्यर्धी उपयेयाः,
तत्र विशेषमाह—

विपरीता+अप्यये

पुच्छाध्यये पक्षाप्ययवदातिदेशप्राप्तानामध्यर्धानां आत्मनि अरवि-
मात्रत्वं पुच्छेऽर्थेष्टकामात्रत्वं च प्राप्नोतीयत आह । अत्र विप-
रीता भवेयुरर्थेष्टका मात्राण्यात्मनि भवेयुररविमात्राणि पुच्छ
इवर्थः । अस्य च भेदाभावः प्रयोजनमिति पूर्वस्मिन्नेव
प्रस्तार उक्तं ।

सर्वम+येत्

अत्र पुरस्तात् प्रभृत्यात्मनि प्रच्छाद्यपाने पुच्छाध्ययविशेयानां
पुरतः पुरुषमात्रे प्रादेशोऽवशिष्यने । तत्र पञ्चमपागीयानामस-
म्भवात् भेदाभावाय पञ्चर्थेष्टका उदीच्य उपयेयाः, तासामुप-
धाने हेतुरुक्तः । अत्रात्मन्यध्यर्धानां मध्ये पञ्चषष्ठिः पञ्चम

करविन्दीया व्याख्या

भागीयाः पञ्च चार्धाः, पक्षयोद्र्दादश द्वादश पञ्चमभागीयाः, पुच्छे
पञ्चदश ता एताः चतुरुत्तरशतं पञ्चमभागीयाः, पञ्चचार्धाः,
चतुःपञ्चाशदध्यर्धाः । ता एताः त्रिष्टिशतं च, अत्र सप्त-
त्रिंशत् सहृद्या सम्पाद्या ॥

पञ्च+येत्

अत्र पक्षयोरात्मनि पुच्छे चतस्रः पञ्चमभागीया उद्भृत्य पद्मिंशतं
पञ्चदशभागीया उपदध्यात् । अत्मनि पूर्वस्यां रीसां मध्ये
पञ्चोद्भृत्य दशार्धेष्टका उदीचीर्णपदध्यादेवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अपरस्मिन्+तथापुच्छम्

अत्राप्यययोः पञ्चपञ्चाध्यर्धाः । पार्श्वेषु पञ्चपञ्चाध्यर्धाः,
अरविवृद्धौ षट्पदिति द्रष्टव्यम् । पुच्छाप्यये या उपधीयन्ते
तासामर्धेष्टकामात्राण्यात्मनि भवन्ति । पुच्छेऽरविमात्राणि । एतच्च
प्रादेशवृद्धौ । इतरथा अर्धेष्टकामात्राण्येव पुच्छे ।

सर्वमण्डिं+पूरयेत्

पूर्ववदात्मनि मध्ये चतस्रष्टुद्भृत्य एकैकस्यं स्थाने नवः
नवांष्टाङ्गुलाः । सारविप्रादेशपक्षे पुच्छाप्ययस्थाभ्यः प्राकपञ्चार्धे-
ष्टका उदगायता उपदेयाः । आत्मनि पूर्वरीसां मध्यमाः पञ्चो-
द्भृत्य दशार्धेष्टका उदगायता उपदध्यात् । एवं द्विशतः । अर-
विप्रादेशाभावे तु चतुःपञ्चाशता पञ्चदशभागीयाभिः द्वयूनं
द्विशतं भवति । पुच्छपार्श्वयोरेवैकैकां पञ्चमीमपौ ह चतस्रोऽर्धेष्टकाः
प्रागायताः । एवं द्विशतः ।

कपर्दिभाष्यम्

**व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ।
गतमेतत् ।**

पञ्च चितयो भवन्ति । पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहती-
ति पुरीषान्ता चितिः अर्थान्तरत्वात्पुरीषस्य ॥
इष्टकासन्धानार्थं पुरीषम् । तस्मात्तदन्ता चितिः । तदर्थत्वा-
चद्वृहेण घृणते ।

जानुद्ग्रीं साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः ॥
यः प्रथमं चिनोति स जानुद्ग्रीं चिनुयात् सहस्रमङ्गयायुतं च ।
महाग्रिमेवाधिकृत्य विधानाच्च शालामुखीयधिष्णीयानां सहस्र-
सङ्गयायामन्तर्भावः । नापि जानुद्ग्रीता ॥

नाभिद्ग्रीं द्विषाहस्रं द्वितीयमास्यद्ग्रीं त्रिषाहस्रं
तृतीयमुन्तरमुन्तरं ज्यायाम्सं ॥
नाभिप्रमाणमुत्सेधतः द्विषाहस्रं द्वितीयं चिन्वानः । आस्य-
प्रमाणं तृतीयं चिन्वानः । त्रिषाहस्रं च ग्रीवदग्निमियस्पर्दीया
श्रुतिः ।

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गकामश्चिन्वीतेति
विज्ञायते ।

उत्तरमुन्तरमाहारमाहरेत् । ज्यायान् विधाभ्यासेन । महानुत्से-
धतः । बृहत्परिमाणतः । अपरिमितं सहस्रादिभ्यः । ‘स्वर्गकाम’
इति वचनादाग्निकल्पे ‘वाजिसनेयिकमिति’ वचनाच्च विकल्पः ।

करविन्दीया व्याख्या व्यत्या + षेत्

गतं ।

ननु व्यत्यासो नाम यस्मिन् प्रस्तारे यत्र याद्वशानामुपधानं कृतं तदनन्तरे प्रस्तारे तत्रान्याद्वशानामुपधानं ताद्वशानमेवान्यतो दीर्घाणाम् । न च भेदाभावः प्रयोजनम्; स चेहाचार्य-प्रवृत्त्यैव सिद्धः, तत्किमर्थमिदपूच्यते व्यत्यासं चिनुयादिति? उच्यते—अन्यप्रस्तारद्वये सूत्रकारस्य व्यत्यासोपधानविधेरुप-र्युपारि प्रस्तारेष्वनियमाशङ्का मन्दधियां न भवेदिति व्यत्यासवचनम् । किञ्च मन्त्रोपधानोत्तरमपि प्रामादिकभेददर्शने तत्परिजिहीर्षया लोकवदुपहितानामेव प्रचालनादिप्राप्तौ “स इन्द्र इष्टकामावृहत् । ते वा कीर्यन्तेति” दोषदर्शनादचालनाय शुल्बोपधानसमय एव शुल्बकुशलैर्नियतदेशानामवाधेन भेदाभावः परिहरणीय इत्येवमर्थं व्यत्यासवचनम् ।

पञ्च+षस्य

जलाद्रा मृत्-पुरीषम् । अभ्युहनमुपलेपः । उपधायोपधाय तां तां चितिं जलाद्र्या मृदोपलिम्पेत् । द्वाभ्यां वाक्याभ्यामेका चितिः पुरीषोपधानपर्यन्ता ज्ञेया । न केवलेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वात् पुरीषस्य, अर्थः—प्रयोजनं । अन्तरा-भेदः । प्रयोजनान्यत्वादित्यर्थः । चितीनामन्यत्प्रयोजनं पुरीषाणां चान्यत् । चितीनां प्रयोजनभूतात् जानुदग्नवदुत्सेधकरणादन्यत् प्रयोजनं पुरीषस्य । तच्चेष्टकानां शोषणाकागतहासपूरणं परस्परसंश्लेष्मश्च । अत एव चानियतपारिमाणं पुरीषम् । न च एतावत्त्वं पुरीषैर्हीसपरिहारः परस्परसंश्लेष्मश्च भवतीति प्रमाणमस्ति ।

¹ षणं च.

तस्मादनियतप्रमाणं पुरीषम् । अत उक्तं पुरीषान्ता चितिरिति । तथाच श्रूयते—‘पुरीषेणाभ्यूहति । तस्मान्मासेनास्थि च्छब्द-मिति’ । अयमर्थः—यथा शरीरावयवभूतान्यस्थीनि मांसैश्चन्नान्येव शरीरकार्ये प्रभवन्ति । एवमवयवभूतेष्टकाः सर्वतः पुरीषैश्चन्ना एवाग्रिकार्ये प्रभवन्ति । तस्मादभ्यूहनपर्यन्ता चितिः । किञ्च-यदि पुरीषोपधानं स्वार्थं तदा जानुदग्न्याद्यतिरिक्तप्रमाणतायेः स्यात् । अतः उक्तमेव प्रयोजनम् । अनेन ‘दश सम्पद्यन्ते द्रादश सम्पद्यन्ते’ इति चार्धवाददर्शनेन चितिपुरीषयोर्भिन्नार्थताशङ्का माभूदिति एकार्थता प्रतिपादिता ।

जानु+यते

अत्र ‘जानुदग्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वान्’ इत्याद्या उत्सेधविधायिका स्तिस्तश्चृतयः । तथा ‘सहस्रं चिन्वीते’ याद्या अग्रेरिष्टकासङ्घचाविधायिकास्तिस्तश्चृतयः । जानुदग्नं जानुप्रमाणं, नाभिदग्नं नाभिप्रमाणं आस्यदग्नमास्यप्रमाणम् । साहस्रं सहस्रसङ्घचा परिमितं । द्विषाहस्रं द्वाभ्यां सहस्राभ्यां परिमितम् । त्रिषाहस्रं त्रिभिस्त्रहस्तैः परिमितम् । उत्सेधविधयः तत्सम्पादनापेक्षाः । सङ्घचाविधयः तदाश्रयापेक्षाः । तेषां यथाक्रमं नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परापेक्षया मेळनेन पठिताः । ज्यायांसमुत्कृष्टमर्दनादिकल्पैः उत्कृष्टश्च संसर्जनीयैः; महान्तमुत्सेधतः; वृहन्तं परिमाणतः; अपरिमितं सङ्घचात उक्तं । सङ्घचादिकमपरिमितं परिमितात् परिमाणात् भूयः प्रमाणे साहस्रं शास्रं प्रमाणमिति कासायनः । स्वर्गकामस्य तु विशेषतः । अकामस्य तु नित्य एव । स्वर्गकामस्यै¹ त्युक्ते: अग्रिकल्पे ‘वाजसनेयिकमिति’ वचनाच्च द्विषाहस्रादीनां विकल्पः । श्रीवदग्नमिति तैत्तिरीयके श्रूयते । उभय-

¹ लुंकं.

मध्येकार्थमेव । इष्टकोत्सेधकरणान्तराविधानात् । ‘समानं हि शि-
रोग्रीवमिति’ ब्राह्मणदर्शनाच्च । (किञ्च ग्रीवास्ययोः पर्यायत्वदर्श-
नाच्च) । किञ्च ग्रीवास्ययोः पर्यायित्वं लोके च दृश्यते—दशास्यो
दशग्रीव इति । तस्माच्छुत्योरेकार्थता ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

व्यत्यासं+पुरीषस्य

इष्टकास्थिणिलार्थाः, तत्सन्धानार्थं पुरीषं । अतो मिन्न-
प्रयोजनत्वात्संख्यान्तरं नावगाहते ।

जानुदर्शी+ज्यायांसं

साहसं सहसपरिमाणम् । द्विषाहसं त्रिषाहसमिति ‘पूर्वपदा-
दिति’ षत्वम् । उत्तरमुत्तरं चतुर्थप्रभृति ।

अत्र ब्राह्मणं प्रमाणत्वेनाह—

महान्तं+विज्ञायते

महान्तं विधाभ्यासेन । अपरिमितं बृहन्तं ऊर्ध्वप्रमाणेन ।
अत्र बोधायनः—ऊर्ध्वप्रमाणाभ्यासं जानोः पञ्चमस्य चतुर्विंशे-
नैके समाप्तन्ति ।

कपर्दिभाष्यम्

द्विषाहसे द्विप्रस्ताराश्वितयो भवन्ति । त्रिषा-
हस त्रिप्रस्ताराश्वतुर्थप्रभृतिष्वाहारेषु नित्यमिष्टका-
परिमाणम् ॥

विज्ञायते च ‘न ज्यायांसं चित्वा कनीयांसं
चिन्वीतेति’ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् । चतुर्थेति—इष्टकापरिमाणमिह त्रिषाह-
स्मित्युच्यते । त्रिषाहस्मेव नियतं । यदीदं नोच्येत अनीक-
वदावृत्तिस्यात् । अन्यस्याविधानात् । अमुमेवार्थं दर्शयितुं
श्रुतिं दर्शयति—विज्ञायत इति । ज्यायांसं—द्विषाहसं त्रिषाहसं
वा चित्वा कनीयांसं—साहसं न चिनुयादिति प्रतिपेधः ।
तथाऽर्धाष्टममधनवर्मं वा चित्वा एकविधासार्धविधपर्यन्ता न
चेतव्याः ।

इत्यापस्तम्बसूत्र विवरणे कर्पर्दिस्वामिभाष्ये
शुल्वाख्यप्रश्ने तृतीयः पठलः ।

करविन्दीया व्याख्या

उत्सेधाधिक्यं च प्रस्तारानेकत्वे न भवतीशाह—
द्विषाह + स्ताराः

द्विषाहस्मै द्विप्रस्ताराः चितयो भवेयुः । त्रिषाहसे त्रिप्र-
स्ताराः । प्रतिप्रस्तारं तूष्णीं तूष्णीं पुरीषाभ्यूहनम् । ‘तासु
पुरीषमभ्यूहतीति’ दर्शनात् । अन्ये च चितिवर्माः ।

चतु + माणम्

आहोरेषु—प्रयोगेषु । चतुर्थप्रभृतिषु प्रयोगेष्वनन्तरोक्तं त्रिषा-
हसं नित्यं; न न्यूनाधिकमित्यर्थः । नन्वनन्तरार्थोदेव त्रिषाहसं
चतुर्थप्रभृतिषु नित्यं भविष्यति किमर्थमिदमुच्यते? उच्यते-
यदीदं नोच्यते, तर्हि अनीकवदावृत्तिः प्रसज्येत । यदा द्वितीय-
तृतीयनिमित्ता विवृद्धिरिति चतुर्थादिषु साहस्मेव वा प्रस-
ज्येत । अत इदमुच्यते—‘नित्यमिष्टकापरिमाणमिति’ । अमुमे-
वार्थं श्रुता प्रथयति—

विज्ञा + ते

ज्यायां समधिकप्रमाणं कनियां समव्यप्रमाणम् । द्विषा-
हसं त्रिषाहसं वा कृत्वा न साहसं चिन्वीत । तत्रिषाहसमेव
चिन्वीत ॥ तत्र श्लोकाः—

यदत्र पुच्छे प्रादेशमुपधायेति सूत्रितम् ।
तदभेदाय पुच्छाग्रे पृथग्ग्रीतिनिषेधकम् ॥
अग्रस्य रीतिभेदे स्युर्बह्यः पुच्छे भिदा यतः ।
अतः पुच्छादनारम्भः पुच्छाग्रप्रभृतिर्भवेत् ॥
तथोपधाने तन्मूले यत्क्षेत्रमतिरिच्यते ।
चतुर्भिर्धैः प्रादेशसाहितैश्छादयेततः¹ ॥
अप्यये विपरीतोक्तिरेवमर्थवती भवेत् ।
प्रादेशमात्रा नाग्रे स्युस्तथा बहुभिधा यतः ॥
छादने विनियुक्तानां सामर्थ्यं नास्ति यत्र तु ।
तत्रात्याभिस्समर्थाभिस्तत्रत्याभिश्छदिर्भवेत् ॥
प्रच्छादयेति वचनं सर्वाग्रिविषयं यतः ।
अतः पञ्चमभागीया पाणिबाहुल्यहेतुका ॥
व्यत्यासेनोपधानस्य व्यत्यासवचनस्य च ।
एनःक्रिया तत्र तत्र भेदाभावैकहेतुका ॥
व्यसासे लोकतस्सद्देतत्रासौ यतते यतः ।
तेनेष्टुका मात्रभेदोऽप्यमृष्य इति गम्यते ॥
सङ्घचामात्रमनूद्येह पूरणं विदधाति यत् ।
तेन मन्यामहे साम्यं सर्वप्रस्तारगोचरम् ॥

¹ तु तद्,

न्यूने तु पूरयेदुक्तैः साम्यस्यायननिस्थितेः ।
 अतिरेके क्रमाभावात् प्रस्तारास्सर्वत्रसमाः ॥
 इति करविन्दस्वामिकृतायां शुल्वदीपिकायां तृतीयः पटलः

सुन्दरराजीया व्याख्या

द्विषाहस्रे+त्रिप्रस्ताराः
 प्रतिप्रस्तारं संधानार्थं पुरीषं भवति । चिलन्ते मन्त्रतः ।
 चतुर्थप्रभृति+परिमाणम्

नित्यमुत्तरं त्रिषाहस्रमेव—

विज्ञायते+चिन्वीतेति

सर्वत्राग्निषु दक्षिणोत्तरे पार्श्वे सदृशे एवोपधेये । तथा पाश्चाय-
 पौरस्से । यदेवमाह—‘अध्यर्धा दश पुरस्ताद्दश पश्चात्
 अष्टावष्टौ पादेष्टकाः पक्षाग्रयोश्चतस्रशतसः पक्षाग्रीयाः, इयादि ।
 तदाह बोधायनः—‘पशुधर्मा ह वा अग्निर्यथा वै पशोर्दक्षिणेषा-
 मस्थां यदाक्षिणं तदुत्तरेषामुत्तरम्, इत्यादि । एतच्च सति
 संभवे; यदाह—‘द्वितीयचतुर्थयोश्चान्यतरतः प्रतिसंहितामेकैकां
 त्रिंशत्पृष्ठच्छयः, एकां पञ्चमीम्’ इति च । द्विशता एव सर्वे
 प्रस्ताराः । प्रतिप्रस्तारं संख्यापूरणवचनात् रथचक्रे द्विशतयोरेव
 प्रस्तारयोर्वचनात् एष द्विशतः प्रस्तार इति इयेनचिति वच-
 नाच्च । अतश्चोडा नाकसदश्चैककृत्य संख्येयाः । बोधायन-
 स्त्वाह—‘पञ्चम्यां वा चितौ संख्यापूर्णिद्विशताः प्रस्ताराः ।
 पञ्चचोडाभिनांकसदस्समानसंख्याः प्रतीयात्’ इति ॥

दशमः खण्डः

इति सुन्दरराजीये आपस्तम्बशुल्वसूत्रव्याख्याने
 शुल्वप्रदीपे तृतीयः पटलः

कपर्दिभाष्यम्

अथ चतुर्थः पटलः

चतुरश्रामिरग्निं चिनुत इति विज्ञायते । सम-
चतुरश्रा अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ॥

अस्याश्श्रुतेर्थस्तर्क्यते— किं समानानां चतुरश्राणां
चाविशेषग्रहणं आहोस्त्वत् समानानामेवेति? कुतः? विशेषा-
ग्रहणात् । न कश्चिद्विशेषः श्रूयते । तस्मादविशेषेणेति प्राप्ते
उच्यते—समचतुरश्रा एव ग्राहाः । कुतः अनुपपदत्वाच्छब्दस्य ।
यत्रोपपदं न श्रूयते दीर्घो विषम इति वा तत्र समचतुरश्राणामेव
मुख्यत्वात् मुख्येर्थे प्रथमं प्रत्ययो भवति; यतः प्रतीयते
तस्यार्थो भवति । इतरत्र गौणः । तस्मात्समचतुरश्रामिरेवोपा
धातव्यः । नाध्यर्धाभिरिति स्थितम् ।

पादमात्रयो भवन्ति अरत्रिमात्रयो भवन्त्यू-
र्वस्थिमात्रयो भवन्त्यणूकमात्रयो भवन्तीति वि-
ज्ञायते ॥

चतस्र एताश्श्रुतयः । तास्स्वयमेव व्याचष्टे—

चतुर्भागीयमणूकम् । पञ्चमभागीयारत्रिः । त-
थोर्वस्थि ॥

अणूकशब्दः पुरुषचतुर्थस्य वाचकः । अरत्रिः पञ्चमस्य ।
तथा—तेनैव प्रकारेण उर्वस्थि षष्ठ्यस्य । षड्भागीया इति
शुल्खान्तरे ।

पादेष्टका पादमात्री । तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥

चतुर्भागीयः पाद इति संज्ञा विहिता शास्त्रान्तरे । पादशब्देन प्रमाणचतुर्भागो गृह्णते क्षेत्रचतुर्भागश्च । पादः प्रमाणमस्याः पादमात्री । पादशब्दस्य संवन्धशब्दत्वात् पुरुषचतुर्भागोऽपि गृह्णते अणूकादिचतुर्भागश्च सन्निहितत्वात् । तेषां पादेष्टकाभिरित्युक्ते पुरुषचतुर्भागा अणूकादिचतुर्भागाश्च प्रतीयन्ते । कुतः? शब्दार्थस्य विष(श)यित्वात् । वक्ष्यति च—अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति । सङ्ख्यापूरणेणूकानां प्रत्येकं दर्शयन्ति । ऊर्ध्वस्थित्यरवयोः एकार्थत्वं केचिदिच्छन्ति । ते पञ्चदशभागीयाभिसङ्ख्यापूरणं कुर्वन्ते । तेषां दर्शने प्रस्तारान युज्यन्ते । सहस्रसङ्ख्या तु पूर्यते प्रतिप्रस्तारमिति वचनमनर्थकमापद्येत । ये प्रस्तारा ते द्रिशता इति वचनानि न युज्यन्ते । तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो ग्राह्यः । सर्ववचनानामर्थवत्त्वाय ।

करविन्दीया व्याख्या

अथ चतुर्थः पट्टलः

चतुर + यते

चतुष्कोणाभिरिष्टकाभिरग्नि चिनुते । कीदृश्यो ग्राहा
इत्यत आह—

समच + दस्य

ता इष्टका अदीर्घविषमाः समचतुरश्चा ग्राह्याः । कुतः? अनुप-
पदत्वाच्छब्दस्य । न ह्यत्रोपपदं श्रूयते दीर्घाभिरिष्टकाभिरिष-
माभिर्वेति । अतः ‘समं स्यादश्रुतत्वादिति’ न्यायेन समा एव स्युः ।
पूर्वस्मिन्नग्रौ दीर्घाश्च सान्ति । अतो विधिभेदाद्वा¹ विकल्पः

¹ दात् ।

पूर्वेणाग्निना । नित्यश्चाकामश्रुतेः । अग्निकल्पस्यैव श्रवणं प्रदर्शनार्थम् । आसां श्रुत्यैव दर्शयन्नाह—

पाद+यते

एताश्रतस्तश्चतुतयः इष्टकानां प्रमाणं विद्यति । सम्भवाच्च तासां समुच्चयः । पादमात्रयः—पाद प्रमाणाः । पादशब्द-श्रणचतुर्थभागादौ वर्तते । इह चतुर्भागवाची । स चतुर्भागोऽणूकादीनां² ग्राह्य इत्युत्तरसूत्रे प्रतिपादयिष्यने । पादप्रमाणाः पादमात्रयः । अरत्रिः सकनिष्ठिकः करः । स च पुरुषस्य पञ्चमभागः । वक्ष्यति च पञ्चारत्रिः पुरुषः चतुर्भिंशत्यज्ञुलयोरत्रिरिति । तत्प्रमाणा अरत्रिमात्रयः । उर्वस्थि—ऊर्वोरस्थि । अणूकं पृष्ठवंशः । ता ऊर्वस्थिजान्वास्थिनाम्लयोर्नाणूकस्येत्यत्र व्याख्यानात् । पुरुषस्य षष्ठो भाग—उर्वस्थि । चतुर्थो भागोऽणूकः । एनच्च उत्तरसूत्रे स्पष्टं वक्ष्यते । तत्प्रमाणा ऊर्वस्थिमात्रयः । अणूकामात्रयश्च ।

आ(ता)सामवाचिकप्रमाणवशेन संज्ञानिशेषविधानार्थमाह—
चतुर्भिं + त्री

अणूकारत्रयूर्वस्थिशब्दैः तन्मात्रय इष्टका गृह्णन्ते । उपसंहारे पादमात्रीष्टकेति दर्शनात् । संज्ञासु स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च । किञ्चाणूकादिशब्दैरपीष्टकानां व्यवहारा दृश्यन्ते । ‘अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थाने सम्ध्यन्तराळे पञ्चमभागीयास्सपादाःता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं पर्युपदध्यात्’ इत्यादिषु अणूकमात्री चतुर्भागीया तत्संज्ञा भवनीर्यथः । पञ्चमभागीयारत्रिः—अरत्रिमात्री पञ्चमभागीयाख्या । तथोर्वस्थि—उर्वस्थिमात्री षड्भागीयाख्या । पादेष्टका—पादमात्री । ननु कथपेतल्लभ्यते

षड्भागीयोर्वस्थीति ? तथेति प्रकारातिदेशात् । कथमति-
देशः ? यथारत्निमात्रीसङ्घच्चा सन्निकर्षेण स्वपूर्वोक्तारत्नि-
मात्रीप्रमा(ण)णान्यूनानन्तरपरिमाणवचन संज्ञा स्यादिति तथो-
र्वस्थिमात्रयपि सङ्घच्चा तत्सन्निकर्षेण स्वपूर्वोक्तारत्निमात्री
प्रमाणान्यूनानन्तरपरिमाणवचनसंज्ञा स्यादिति । किञ्च षड्भा-
गीयोर्वस्थीति वक्तव्ये तथेत्ययमतिदेशः प्रकृतपुरुषावयव-
प्रमाणप्रकारसमाप्तिसूचनार्थः । तेनोर्वस्थयन्तानामेवावयवप्र-
माणपरिमाणत्वं न पादमात्रीणामिति ज्ञायते । अतस्व-
वाक्यसन्निहितत्वात् ‘उपथानेऽष्टावैष्टौ पादेष्टकाः चतुर्भागीयानां
पक्षाग्रयोर्निर्दध्यात् । सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः ता
आत्मनि चतुर्दशभिः पार्देयथायोगं पर्युपदध्यात्’ इति दर्शनाच्च ।
अण्णकार्द्धानां पादा इह पादत्वेन गृह्णन्ते न चरणादयः । किञ्च
श्रुतिदृष्टपहायाणूकादीनां व्युत्क्रमेण पाठपौर्वार्पये पूर्वस्य
प्रमाणाधिक्यज्ञापनार्थः । तेनोर्वस्थिप्रमाणानामरत्निमात्रिभ्यो
न्यूनप्रमाणत्वं पादमात्रीणामणूकारत्नचूर्वस्थिमात्रीभ्यो न्यूनप्रमा-
णत्वं च ज्ञापितं भवति । एतच्च सर्वमुक्तं भगवता बोधायनेन—
‘समचतुरश्चाभिरपि’ चिनुत ‘इत्युपक्रम्य तस्येष्टकाः कारयेत् ।
पुरुषस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन दशमेन च’ इतिवद्भा । अतोऽण्णका-
दिपादा इह पादत्वेन गृह्णन्ते । ते च तेषामर्थेन ग्राह्याः । अर्ध-
प्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयत इति न्यायात् । अतः पञ्चदशा-
ज्ञुलाणूकपादाः द्वादशाज्ञुलारत्निपादाः दशाज्ञुला उर्वस्थि-
पादाः । तेनेह षड्भिः इष्टकाः । तादृशैः करणैः कार्याः ।
नन्वणूकादिशब्दैरासां परिमाणज्ञाने व्यवहारे च सिद्धे किमर्थ

महत्यः संज्ञाः क्रियन्ते? उच्यते—श्रौतनामणूकादिशब्दानां पुरुषचतुर्भागादिमात्रपरिमाणपरत्वज्ञापनेन तस्य तस्य पुरुषस्य चतुर्भागादिपरिमाणैरिष्टकानिर्माणार्थम् । तथाहि—लोके द्विविधाः पुरुषाः समाश्र विषमाश्र । तत्र समासामुद्रीयाशेषलक्षणोपेताः । कतिपयैर्विहीना विषमाः । समानमणूकादयः । तदपेक्षया नियतपरिमाणत्वान्मुख्यतया गृहीताः । इतरेषां तु गर्भाधानादिकालस्थितप्राकृतादृष्टादिवशेन न्यूनाधिकवक्राद्यनेकरूपाङ्गतयाऽणूकादिषु चतुर्भागादिनियमव्यभिचारात्तत्पराणैरुत्पादितानामिष्टकानां उपधानकाले तत्सङ्घाताकानां तासां तत्र तत्रोपधाने ताभिस्ताभिस्तदेशपूरणं न्यूनाभिर्वा पूरणम् । भिन्नजातीयानां तत्त्वानां तत्र तत्र सङ्घटनमित्येवमादयो महान्तो दोषास्तत्र सम्भीवध्यन्तीति । अतश्रुतिगताणूकादिशब्दैस्तद्वैषम्यपरिहाराय पुरुषचतुर्भागादयो लक्ष्यन्त इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनायान्वर्था महत्यसंज्ञाः क्रियन्ते । तेनायमर्थसंपत्तये—ज्ञात्वा होः पुरुषस्य प्रमाणं गृहीत्वा तस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन वा तेषां अर्धेष्टकाः कारयेदिति । अत्र कोचिद्वृस्थयरत्नयोरेकार्थतामिच्छन्ति । तेषां मतेऽग्निकर्त्ये तथोर्वस्थिशब्दस्यारतिशब्दस्य वा पृथगुपादानं पुनरुपादानं श्रुतिदर्शनं च सूत्रकारस्य प्रमादकृतमेवावतिष्ठते ।

तत्र या + यित्वात्

गतं । अयमर्थः—चतुर्भागादयः पुरुषचतुर्भागपरिमिताः स्युः । पुरुषकल्पनानुरूपास्युरिति चतुर्भागीयार्विशदङ्गुलाः पञ्चभागीयाश्रतुर्विशत्यङ्गुलाः षड्भागीयाः र्विशत्यङ्गुलाः । तासां पादास्तदर्थमिताः पञ्चदशादशाङ्गुलाश्वेति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथ चतुर्थः पटलः

अथेनपेत्र चतुरश्चं प्रकारान्तेरणोपधातुमाह—

चतुरश्रामि + त्वाच्छब्दस्य

अनुपपदत्वं दीर्घादिभिरिति विशेषणाभावः ।

पादमात्रचो + विज्ञायते

एषां पादादीनां प्रमाणमाह—

चतुर्भागीयाणूकम्

पुरुषस्य चतुर्भागीया त्रिशद्भुला अणूकमात्रीत्युच्यते ।

पञ्चमभागीयारात्रिः

चतुर्विंशत्यज्ञुशा ।

तथोर्वस्थि

तथा तेनैव मार्गेणोर्वस्थि ज्ञातव्यं, तच्च षड्भागीयं विंशत्यज्ञुलम् ।

केचिद्दूर्वस्थीयापि पञ्चमभागीयमेवाहुः, तदयुक्तम् । ‘कुलिममा-

त्रोऽरत्नप्रादेश ऊर्वस्थीति’ भेदेन निर्देशात् । ‘इष्टकाः करोति

प्रादेशमात्रचोऽरत्नमात्रच्य ऊर्वस्थिमात्रच्य’ इति प्रयोगकल्पे पृथ-

ग्वचनात् तदूर्वस्थीयादिवचनाच्च । व्यक्तोक्तत्वाच्च वोधायनेन—

‘तस्येष्टकाः कारयेत् पुरुषस्य चतुर्थेन पञ्चमेन षष्ठेन दशमेन’ इति ।

पादेष्टका पादमात्री

पादश्वाविशेषादणूकादीनां च सर्वासां च भवति ।

तत्र यथाकामीशब्दार्थस्य विशयित्वात्

लोके पादशब्दश्चतुर्भागवचनः प्रसिद्धः । कचिदेकदेशमात्रे । ‘कृच्छ्र

पादः प्रकीर्तिन’ इति ‘कृच्छ्रं पादग्रहण’ इति कृशु च । वेदे त्वेक-

देशमात्रे दृश्यते—‘त्रिपदा गायत्री पञ्चपदा पाङ्किः सप्तपदा

शकरी' इति । इह तदुभयं ग्राह्यं । शब्दार्थस्योभयत्र वृत्तेः । अत्र च पादशब्दार्थनिरूपणं क्रियते एकविधावर्थम् । अस्मि-स्त्वगौ चतुर्भागवचनेऽपि पादे न कश्चिद्दोषः । ये तु षड्भागी-याज्ञेच्छन्ति तेषामेवोपयोगः, अणूकारत्निपादत्वेन दशाङ्कुला-शुक्लानां ग्राह्यत्वात् ।

कपर्दिभाष्यम्

उपधानेऽष्टावष्टौ पादेष्टकाश्चतुर्भागीयानां पक्षा-
ग्रयोनिंदध्यात् । सन्ध्योश्च तद्वदात्मानं षड्कुला-
वेताः ॥

उपधानकाले अष्टावष्टौ चतुर्भागीयानां पादेष्टकाः पक्षा-
ग्रयोरुपदध्यात् । अष्टावष्टाविति विशयाः । अत्मानं षड्कुल-
मात्रमवेताः अवगता व्याप्ता इति यावत् । नवाङ्कुलमात्रं पक्षयोः ।

श्रोण्यंसेषु चाष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च ।

श्रोण्यंसयोश्चतस्रश्चतस्रः । ताः पादाः । प्राचीश्च्रोण्योः ।
अंसयोः प्रतीचीः । एवं चतुर्भागीयपादा अष्टाचत्वारिंशत् ।

सन्ध्यन्तराले पञ्चभागीयास्सपादाः

पक्षसन्ध्योरन्तराले पञ्चमभागीयाः पादसहिताः । मध्ये
पादाः । दश प्रतीचीः । तासां दक्षिणतः पञ्चविंशतिः पञ्चम-
भागीयाः । उत्तरतो विंशतिः । एवं सन्ध्यन्तराले पञ्चपञ्चा-
शदिष्टकाः उपधेयाः ।

**पुच्छे प्रादेशमुपधाय सर्वमग्निं चतुर्भागीयाभिः
प्रज्ञादयेत् ।**

प्रादेशशब्देन किं भेत्रमभिधीयते ? पुच्छे यत्प्रादेशमिति ? अथवा इष्टकाः प्रादेशेन कारिताः ? यदि सेत्रमभिधीयेत प्रादेश-पङ्किरेवोपधातव्या स्यात् । तथा सति भिद्येताग्निः । इतरस्मि-नप्ते यथा न भिद्यते तथा प्रादेशेष्टका भवेयुः । प्रादेशमिति जातोवेकवचनम् । प्रादेशेष्टकाभिस्सहाणूका न शेरते । शेरते तु पञ्चभागीयास्ताभिस्मह । अतश्चतस्तश्चतस्तः श्रोण्योः प्रादे-ष्टकास्त्रयोदश पञ्चमभागीयाः । पूर्वार्थेऽष्टावण्णूका । एवमेकोन-त्रिशत्पुच्छे । अपरे पुनरेवं वर्णयन्ति—यस्य वितस्त्या वर्धनं कृतं तत्रापि चतुरश्चतुर्तिसामर्थ्यात् प्रादेश एवेष्टकाभिव्याप्यत इति । एवमर्थं प्रादेशग्रहगमिति । तम्मिन्नापि पक्षे उक्तं उप-धानक्रमः । सर्वमिति द्वात्रिंशत् । अष्टाविंशतिरात्मन्युक्ताः । पुच्छपूर्वार्थेऽष्टौ ॥

प्रादेष्टकाभिस्सङ्घायां पूरयेत् ॥

पञ्चदशभागीयाभिस्सङ्घायां पूरयेत् । आत्मनि द्वितीयायां रीयां मध्यमां चतुर्भागीयां मध्यमे द्विशतः प्रस्तारः ॥

करविन्दीया व्याख्या

उपधा + ध्यात्

उपधानकाले पञ्चदशाङ्गुला अष्टावष्टौ पक्षाग्रयोनिदध्यात् । पक्षात्मसन्ध्योश्च तद्रदात्मनि षडङ्गुलावेताः । पक्षात्मसन्ध्यो-श्चाष्टावष्टौ । ताष्ठडङ्गुलाश्चेनात्मनि प्रविष्टाश्चश्रोण्यंसेषु च । चकारेण तद्वित्याकृष्य सामर्थ्याद्विशयाभावः । श्रोण्यंसेषु चतस्तश्चतस्तः । विशेषमाह—अष्टावष्टौ प्राचीः प्रतीचीश्च । श्रोण्योः प्राचीः असयोः प्रतीचीः । ननु अष्टावष्टाविति वीप्सया

प्राप्तानां स्थानचतुष्टयनिर्देशे प्रतिस्थानपृष्ठावष्टौ कथं न स्युः ।
उच्यते—‘अष्टौ प्राचीः प्रतिचश्चेति’ वचनसामर्थ्यात् प्राचीनां
प्रतीचीनां चाष्टत्वमवगम्यते न प्रत्येकं चतस्रं एवेति ।
श्रोण्योःप्राच्यौ रीत्यावंसयोः प्रतीच्यौ । ता एता अष्टाचत्वारिं-
शत् चतुर्भागीयाः पादास्सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः
पक्षसन्ध्योमध्यै आत्मानि पञ्चमभागीयास्सपादाः सामर्थ्यात्
स्वपादैस्सहिता निदध्यात् । अत्र दक्षिणभागे विशयानामुत्तरतः
पञ्चविंशतिः पञ्चमभागीयाः । उत्तरभागे विशयानां दक्षिणतो
विशतिः पञ्चमभागीयाः । मध्ये दश प्रदेशाः । एवमेतास्सन्ध्य-
न्तराले पञ्चपञ्चाशदिष्टकाः ॥

पुच्छे + येत्

गतमेतत् । पूर्वाशौ पुच्छाग्रपदेशे पृथग्रीतित्वे भेदप्रसङ्गेन
तत्परिहारायायं यत्रः । अत्र तु मूलप्रदेशस्य पृथग्रीतित्वे उपरि-
तनप्रस्तारे वक्ष्यमाणविशयपञ्चमभागीयाविधेभेदः प्रसज्ज्येतेति ग-
म्यते । स चापि परिहार्य एव । ततश्चतुर्भागीयाभिरात्मशेषं
पक्षशेषं च प्रच्छाद्य पुच्छे तु पूर्वार्धेऽष्टौ चतुर्भागीया उपधाय
पश्चार्धे भेदाभावाय पञ्चदश पञ्चमभागीया उपदध्यात् ।
उक्तं चाभियुक्तैः—

अवाधः कूपदेशानां स्तारे स्तारे च पूरणम् ।

भेदभावोऽपि चाग्रीनामाचार्याणां परायणाम् ॥

इति । चतुर्भागीयाशब्दो बाहुद्याभिप्रायः । प्रच्छादने प्रच्छादन
शब्दस्यापि पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । अत्र प्रादेशपृथग्रीतित्वे
भेदप्रसङ्गात् सर्वाश्रेष्ठे प्रच्छादनस्य विहितत्वाच्चतुर्भागीयानां

चासम्भवादुक्तानामसम्भवे भेदाभावाय च तत्रत्रोक्तानामसम्भवे तत्रसाभिसम्भवन्तीभिरन्याभिः प्रच्छादनं कार्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । तत्र दक्षिणे पक्षे पादानां मध्ये षोडशचतुर्भागीयाः । उत्तरे च ता ष्पोडश । आत्मनि सन्ध्योरन्तरालस्य पुरतः पुरतः पादानां मध्ये चतुर्दश । ताः पश्चिमतश्च पादानां मध्ये चतुर्दश । अष्टौ पुच्छस्य पूर्वार्धे । अपरार्धे पञ्चदश पञ्चमभागीयाः । सन्ध्यन्तराले पञ्चत्वारिंशत् पञ्चमभागीयाः । पुच्छे पञ्चदश । एवं षष्ठिः । पञ्चत्वारिंशत् पञ्चमभागीयाः तत्र षष्ठिरण्णकाः । षष्ठिः पञ्चमभागीयाः । अष्टाचत्वारिंशदण्णकापादाः । दश पञ्चमभागीयाः पादाः । ता एताष्पठशीतिशतम् ।

अत्र चतुर्दशसङ्ख्या सम्पाद्या । तत्सम्पादनमाह—

पादे + येत्

गतम् । आत्ममध्ये पञ्चम्यां रीत्यां उपान्त्यां चतुर्भागीयामुहृत्य नव षट्मागीयान् पादानुपदध्यात् । पुच्छश्रोण्योरेकेकां पञ्चमभागीयामुहृत्य चतुरस्तत्पादानुपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः । आत्मनि प्राच्यो रीतयः । पक्षयोर्दक्षिणोत्तरयोः पुच्छे चोदन्त्यो रीतयः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

उपाधानेष्टष्टवष्टौ + दध्यात्

चतुर्भागीयानां पादेष्टकाः पञ्चदशाङ्गुलाः ॥

सन्ध्योश्च—वेता:

सन्ध्योः पक्षाप्यययोः तद्रत् पक्षाग्रवदष्टावष्टौ ॥
ताश्चात्मानं षड्ङुलेन प्राप्ताः, नवाङ्गुलेन पक्षौ ॥

शोण्यंसेषु—चीश्च

एकैकत्र चतुर्स्रश्चतसः, एवं षोडश प्राचीः प्रतीचीरिति
पादाः अष्टाविंशत्र वीष्मार्थो द्रष्टव्यः । अथवा अनेन सूत्रेण
श्रोण्यंसेष्वष्टावेव विधीयन्ते, ‘अन्या अष्टौ पादेष्टकाभिसंख्यां
पूरयेत्’ इत्यनेन । सर्वथा तावत् षोडशैवोपयेयाः ।

सन्ध्यन्तराले—पादाः

पक्षाप्यययोरन्तराले पञ्चमभागयाः पञ्चचत्वारिंशत् ।
आसां मध्ये दश प्रादेशमात्रयः । पादशब्देन च सन्निहितत्वात्
पञ्चमभागयानां पादा उच्यन्ते । तासां पादेष्टकानां दक्षिणतो
विंशतिः पञ्चमभागयाः, उत्तरतः पञ्चविंशतिः, विपरीता वा ॥

पुच्छेप्रादेशमुपद्याय

पुच्छाग्रे यत्प्रवृद्धं प्रादेशक्षेत्रं तदुपदध्यात् सामर्थ्याह-
शभिः प्रादेशैः ॥

सर्वमर्गि—दयेत्

एवं प्रच्छादिते एकोननवतिशतं (१८९) इष्टका भवेन्ति ।

पादेष्ट—येत्

पुच्छस्यापरार्थे पार्वयोश्चतस्रश्चतसः पञ्चदशाङ्गुलाः ।
एवं कृते पञ्चोनहितशतं भवति । ततः पुच्छस्य पूर्वार्थे
पार्वयोर्मध्ये तिस्रस्तिस्रष्ट्वभागयाः प्राचीरुपदध्यात् । एवं
द्विशतः प्रस्तारः ॥

कपर्दिभाष्यम्

अपरस्मिन्प्रस्तारे पुच्छाप्यये पञ्चमभागीया
विशयाः ।

द्वितीये प्रस्तारे पुच्छाप्यये पुच्छात्मसन्धौ विशया
उभयस्थाः पञ्चमभागीया उपधेयाः ।

ता आत्मनि चतुर्दशभिः पादैर्यथायोगं उप-
दध्यात् ॥

तासामेव पादेष्टकाभिः विशयासंसृष्टाभिः चतुर्दशभिरुप-
दध्यात् । आत्मनि यथा युज्यन्ते । इह षड्भागीयानां
करणमुक्तम् । उपधानं नोक्तम् यथा पूर्वत्रार्थेष्टकानां
पुरस्ताचोपधेयाः पुच्छस्य पूर्वार्थं पार्श्वयोस्तिस्तिसः षड्भा-
गीयाः मध्ये चतस्रः । शिष्टे द्वादश चतुर्भागीयाः ।

सर्वमग्निं पञ्चमभागीयाभिः प्रच्छादयेत् ।

पादेष्टकाभिस्तद्व्यां पूरयेत् ॥

इह पादेष्टकाशब्देन पुरुषस्य पूरयितव्यस्य चतुर्भाग-
कारिका अणूका गृह्णन्ते । पञ्चमभागीयाश्च कृता उपधेया
इत्युच्यन्ते । द्वादश चतुर्भागीया आत्मनि । प्रथमा रीतिः
पञ्चमभागीयानाम् । द्वितीया रीतिश्चतुर्भागीयानाम् । षष्ठी
प्रादेशानाम् । नवमी चतुर्भागीयानाम् । शिष्टे पञ्चमभागीयाः ।

एष प्रस्तारो द्विशतः । अत्र केचन याज्ञिकाः अनुपासितगुरवः
आचार्याभिप्रायमजानन्तः ऊनाद्वय(ह्य)धिकप्रस्तारं कुर्वन्ति ।
अस्य तु सूत्रकारस्य प्रतिप्रस्तारं पूरयेदिति वदतस्तदनभिप्रेतमेव ।
यद्येवमभिमतमभविष्यत् सर्वत्र प्रतिप्रस्तारं सङ्घयां पूरयेदिति
नावक्ष्यत् । उक्तं च ; तस्माद्विशतः प्रस्तारः कर्तव्यः ।

तत्र श्लोकः—

अष्टौ श्रोण्यंसयोश्च स्युः पादाः सूत्रकृतेरिताः ।
तासां मध्ये चतुर्धर्यस्युः चतुर्दश चतुर्दश ॥
सन्ध्यन्तराले पञ्चम्याः पादैश्च दशभिस्सह ।
तासां मध्ये दश प्रोक्ताः प्राच्यस्युः शुल्वकर्मणि ॥
अष्टौ पुच्छस्य पूर्वार्थे चतुर्धर्यदिशष्ट एव तु ।
द्वितीया नवमी चैव चतुर्थी नाम वात्मनि ॥
उदीच्य एव नियं स्युर्मध्याः पञ्चमपादकैः ।
कृताभिश्वतुरश्राभिरणूकोविर....ब्रिभिः ॥
अस्या एव सपादाभिः प्रस्तारो द्विशतः कृतः ॥
इति ॥

करविन्दीया व्याख्या

अपर+या:

द्वितीये प्रस्तारे पुच्छाप्यये एवं पञ्चपञ्चमभागीया उपधेयाः ।
अविशेषादात्मपुच्छयोस्समं प्रविष्टाः ॥

ता आ+ध्यात्

तां विश्याश्वतुर्दशभिः पादैः प्रकृतत्वात् पञ्चमभागीयानां
यथा योगं परितस्सर्वतः उपदध्यात् । विश्यानां पुरस्ताद्वश ।

सर्व + येत्

पक्षयोर्स्तिंशत्त्वं पञ्चमभागीयाः पुरस्तात्प्रभृत्यात्मनि प्रच्छाद्य-
माने उदगायताः पञ्चमभागीयानां नव रीतयः । चतुर्दशीयानां
पादानां दक्षिणतो द्वे पञ्चमभागीये उत्तरतश्च द्वे । पुच्छे तु
यथोक्ताभिः प्रच्छाद्यमाने वहुभेदप्रसङ्गात् षड्भागीया उत्पन्ना
अपि न युक्ता इति षड्भागीयास्तिस्तिस्तो विशयानां पश्चात्
पुच्छपार्ष्वयोः प्रतीचीरुपदधाति “तासां पार्ष्वद्वेदे चतुर्भागीये
प्रतीच्यौ उपथाय तासां मध्ये तिस्रः षड्भागीयाः प्रतीचीरुप-
दध्यात् । अपरार्थे चाष्टावणुकेष्टका उपदध्यात् । एव-
मात्मनि विशयाभिः सह एकोनशं पञ्चमभागीयाश्चतुर्दशप्रादेशाः
पक्षयोर्स्तिंशत् पञ्चमभागीयाः पुच्छे द्वादश चतुर्भागीया
नव षट्भागीयाः । ता एताः षट्टुं द्विशतम् । तत्र षट्
संख्या सम्पाद्या ”

पादे + येत्

अत्र नवपञ्चमभागीयारीतीनां मध्यस्थामेकां पञ्चम-
भागीयारीतिमुद्भूत्य मध्ये विश्वतिप्रादेशष्टका उदीचीरुपदध्यात् ।
अत्र चतुर्संख्याऽतिरिच्यते । अतिरेके अधिकप्रमाणोपधानेन
सङ्ख्यापूरणस्यान्याय्यत्वादणूकाः पञ्चमभागीयानां स्थान
इति परिभाषयाणुकोपधानेन सङ्ख्यापूरणस्य न्याय्यत्वाच ।
ततः प्रादेशरोत्या पूर्वरीतिः यथा संश्लिष्टा भवति तथा कृत्वा
पूर्वान्तरीतिमुद्भूत्य तत्राष्टावणूका उपदध्यात् । एवं प्रादेशरीत्याः
परितस्तिस्तो रीतीः प्रच्याव्य द्वितीयां रीतिमुद्भूत्याष्टावणूका

उपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः । अत्र केचित्—प्रथमे प्रस्तारे पुच्छाग्रे दशप्रादेशानुपधाय पादेष्टकाश्चानाहत्य पञ्चदशभागीयाभिसङ्घायां पूरयन्ति । भेदमपि सहन्ते । प्रथमेऽपि प्रस्तारे सन्ध्यन्तरालेऽणुकास्तत्पादाश्चोपदधाति । तथोपधाने प्रयोजनं मृग्यम् । केचित्तु प्रच्छादनकाले सङ्घायापूरकाणां स्थानप्रव-शिष्य प्रच्छाद्य संख्यापूरका उपदधाति । तत्र तु सूत्राञ्जस्य-मास्ति वा नवेति चिन्मयम् ॥ तत्र श्लोकाः ।

ऊर्वर्स्थशब्दसंयुक्ता श्रुतिमुख्यात्र या कृता ।
 आचार्यैव सूत्राणां षड्भागीया कृते तु सा ।
 आख्यातपर्यं चाचार्यैस्तथोर्वस्थीति सूत्रितम् ।
 षड्भागीयापदं तद्वदप्यन्यैस्सूत्रितं परैः ।
 हिरण्यकेशिनां शुल्बे तथोर्वस्थीति सूत्रितम् ।
 व्याख्यातारोऽपि तत्रैतत् षट्भीगायापरं विदुः ।
 बोधायनश्च भगवान् समे तु चतुरश्रके ।
 तुर्यपञ्चमष्टैश्च सप्तादैः करणं व्यधात् ।
 उर्वस्थिनामधेयानामुपदेशबलादिह ।
 प्रच्छादितानामाभिस्तद्वाधसूत्रकृतेष्यते ।
 अरक्षयोऽप्यणुकाश्च छादने स्युर्विपर्ययात् ।
 पूर्वस्मिन्परास्मिन्श्च प्रस्तारे संभवो न हि ।
 न पञ्चदशभागीया शूयते त्र द्वितीयके ।
 शूयन्ते तास्तु पूर्वायौ न तत्पूर्वो द्वितीयकः ।
 प्रकृतित्वाद्योरप्यचोः निसत्त्वाच्च द्वयोरपि ।
 अतस्तसां द्वितीयेऽयौ कथं प्राप्तिर्विमृश्यताम् ।

किंतु तासां तु यत्कार्यं तत्राणूकास्तु वोधिताः ।

प्रथमाद्येरतोऽन्यत्र तत्स्थाने स्युरण्णिकिकाः ।

ये त्वं पञ्चदशभागीयाभिसंख्यापूरणं कुर्वन्ति ते किमुपदेशतो वा प्राप्तं मन्वते ? अतिदेशतो वा ? उभयथापि न युज्यते । द्रयोः प्रकृतित्वात् प्रकृतिविकाराभावाच्च । नन्वणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वचनसामर्थ्यात्तासां प्राप्तिर्भविष्यति ॥ इति चेन्न ; पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वचनं तत्कार्यं संख्यापूरणोऽण्कानां प्रापकम् । न तु संख्यापूरणमात्रे तासामप्युपधायकम् । तस्माच्चिन्यमिदम् । कथमर्थमिदमाचार्येणोक्तं ? उच्यते—उपर्युक्तमानानामिष्टकानां संख्यायास्थाने । न च प्रस्तारै संख्यासम्पत्तौ यदीष्टकाभेदादवयवभेदःस्यात् स मर्षीय इति मन्यमानेनोक्तम् । तदेतद्वितीयश्येने प्रतिपादयिष्यते । केचिच्चु याज्ञिका न्यूनाभिकप्रस्तारमग्नौ कुर्वन्ति समुदाये संख्यासम्पत्तिं मन्यमानाः । तदयुक्तम् । पञ्चदशप्रभृतिभिः प्रस्तारे : सहस्रादि संख्यायां सम्पाद्यमानायां विशेषाश्रवणे ‘समं स्वादश्रुतत्वात्’ इति प्रस्ताराणां द्विशतत्वस्यैव न्याययत्वात् । रथचक्राग्नौ तस्य करण्या द्वादशेनेत्यादिना द्विशतानामेवोत्पादनाच्च । ननु यत्र यत्र प्रस्तारे पूरयेदिति वचनान्तरमस्ति तत्र प्रस्तारे संख्यापूरणमस्तु । तद्यत्र नास्ति तत्र समुदायसंख्या पूरणसंख्या इतरथा पूरणवचनस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । उच्यते—न तत्रानर्थक्यप्रसङ्गः । कथं ? तत्र हि न्यायप्राप्तं संख्यापूरणं तत्साधनत्वेन पञ्चदशभागीयानां विधानात् । यदि सर्वे प्रस्तारा द्विशताः किमर्थमेष द्विशत

प्रस्तार इत्युच्यते ? सिद्धे सत्यारम्भमात्रोदेशेन सर्वेषां प्रस्ताराणां द्विशतत्वसम्पादनार्थम् । यथैकविधप्रस्तारो द्विशतः एव-मन्येऽपि सर्वे प्रस्तारा द्विशतसङ्क्षयाः कार्याः । पूरणवचना भावेऽपीति न्यायप्राप्तमेवार्थं अनुवादेन द्रढयितुमयं यत्रः । तस्मात्सर्वे प्रस्तारा द्विशताः कार्याः इति न न्यूनाधिका इति सिद्धं सर्वप्रस्ताराणां द्विशतत्वम् । प्रकृतिभूतसप्ताविध उक्तः । इदानीं नित्या विकृतय उच्यन्ते—एकविधेति । एकविधादीनां षड्विधपर्यन्तानां षण्णामग्रीनां तस्यतस्यायेः करणीनां द्वादशभागेन त्रयोदशभागेन च इष्टकाः कारयेत् । अत्रैकविधस्य करणी शतं विशतिः (120) अङ्गुलयः । द्विविधस्य एकोनसप्ततिशतं अङ्गुलयः चतुर्विंशतिलाश्च । (169 $\frac{3}{4}$) त्रिविधस्य द्वे शते सप्तङ्गुलयः एकोनत्रिंशतिलाश्च (207 $\frac{3}{4}$) चतुर्विंशस्य द्वे शते चत्वारिंशत्त्रिंशुलयः (240) पञ्चविधस्य द्वे शते षष्ठिरङ्गुलयः एकादश तिलाश्च (260 $\frac{1}{4}$) षट्विधस्य द्वे शते त्रिनवतिरङ्गुलयः एकत्रिंशतिलाश्च (293 $\frac{3}{4}$) । एतासां करणीनां सर्वतो द्वादशेनैकं करणम् । सर्वतत्त्वयोदशेनैकं करणम् । तयोः पादेष्टकानां करणं चकारादर्थेष्टकानामपि षड्विधं नवविधं वा करणम् । उपधानमुच्यते—अभितः पादास्तस्त्रो रीसो द्वादश्यः । ततः पञ्चरीत्यत्त्वयोदश्यः । तत एका त्रयोदशीपादाः । तत एका त्रयोदश्यः । ततस्तस्त्रोऽभितः पादा द्वादश्यः इति त्रयोदश रीत्यः । तत्र द्वितीयायां रीत्यां द्वादश्यां चतुर्थीमष्टमीं चेष्टकापुढृत्य द्वेष्टकेऽप्यष्टके उपदध्यात् । तत्रैव चोपान्त्ये उद्धृत्य चतस्त्रोऽप्यष्टकाः । द्विशत एव प्रस्तारः । द्वितीये प्रस्तारे द्वे रीसौ त्रयोदश्यः । तत एका त्रयोदशीपादा । तत एकाऽभितः

पादा त्रयोदश्यः । ततश्चतस्रो रीत्यो द्वादश्यः । तत एकाऽभितः
 पादा द्वादश्यः । ततस्तिस्रो रीत्यस्त्रयोदश्यः इति त्रयोदश रीत्यः ।
 अत्र मध्यमायां वा पहुङ्कृत्य पादा उपदध्यात् । प्रस्तारो द्विशतः ।
 अथवा प्रथमप्रस्तारे द्वादशाभिः द्वितीयस्त्रयोदशाभिस्तथोच्यते ।
 कृत्स्नद्वादशी पक्षे दीर्घा पादेष्टका अर्धेष्टकाश्च तत्रतत्र प्रथम-
 प्रस्तारे प्राच्यस्सप्तदश रीतयः । तास्सर्वा द्वादशेष्टकाः । तासां
 सर्वामां दक्षिणा अर्धेष्टकाभिः । ततस्तिस्रो द्वादशीभिः ।
 तत एका पादाभिः । तत एका अर्धाभिः । तत एका पादाभिस्तत एकार्धाभिः ।
 तत एका पादाभिस्ततस्तिस्रो द्वादशीभिः । अन्त्यार्धाभिरेवं
 सप्तदश रीतयः । तत्र पञ्चमीषपूरीसप्तमीनां रीतीनामन्त्यास्तिस्र
 उद्धृत्य एकां द्वादशीमुपदध्यात् । अर्थेकादशी द्वादशी त्रयोदशी-
 नामन्त्याः तिस्र उद्धृत्य एकादशीमुपदध्यात् । एवं द्विशतः ।
 यद्वितीयं त्रयोदशभिरुदीच्यो रीतयश्चतुर्दश तासां प्रथमार्धाभि-
 द्वादशीत्रयोदशीभिरन्त्यार्धाभिः ताश्चतुर्दश रीतयः । एवं द्वादश
 शतमिष्टकाः । तत्र पूर्वार्धे त्रयोदशीः पहुङ्कृत्य चतुर्विंशतिं पादा
 उपदध्यात् । एवं द्विशतः । यदि सर्वे प्रस्तारा द्वादशीभिः
 तदा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रथमं प्रस्तारमुपधाय द्वितीयप्रस्तारत एव
 रीतीरुदीचीरुपदध्यात् । एष द्विशतः । यदि सर्वे त्रयोदशीभिः,,
 तदा द्वितीयप्रस्तारोक्ता रीतिः प्रथमे प्रस्तारे प्राचीरुपधाय
 पश्चार्थे त्रयोदशीरुद्धृत्य पादा उपधायापरस्मिन् प्रस्तारे ता
 उदीचीरुपदध्यात् । एष द्विशतः । यद्येकत्र त्रयोदशान्यतो
 द्वादश तदा प्रागायता इष्टका उदीच्यः त्रयोदश रीतयः । ताष्ष-
 ट्रपञ्चाशच्छतं च पूर्वस्यां रीत्यां पञ्चम्यां चाष्टावष्टावुद्धृत्याष्टा-

विशतिं पादाः द्वे द्वे चार्थे । एवं द्विशतः । द्वितीये प्रस्तारे ता एव
प्राच्यो रीतयः । यत्र दक्षिणतः उत्तरतश्चाष्टावष्टावुद्धृत्य पूर्ववत्
पादा अर्धश्चोपदध्यादेवं द्विशतः । एवमेव प्रउगादिष्वपि कर-
णानि द्वादशभागीयाभिस्त्रयोदशभागीयाभिर्वा यथायोगमुपधाय
पादेष्टकाभिर्वर्धेष्टकाभिश्च सज्ज्ञयां पूरयेत् । अलमतिप्रसङ्गेन ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

उभयत्र प्रादेशमात्रमविशेषात् । ततः पुरस्ताइश प्रादेशाः
पार्व्योद्वौद्वौ ।

सर्वमग्निं+पूर्वयेत्

आत्मनि विशयाभिसह उदीच्यो दश रीतयः, तासां द्वितीयां
नवमीं चतुर्थींभिस्त्रयोदशात्, षष्ठीं प्रादेशैः । आत्मशेषे पक्षयोश्च
पञ्चमभागीयाः । पुच्छस्यापरार्थे पार्व्योर्मध्यतो नव षड्भा-
गीयाः प्राच्यः । पुच्छशेषे द्वादशाणूकाः । एवं द्विशतः प्रस्तारः ।

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ।
गतमेतत् ।

एकादशः खण्डः.

कपर्दिभाष्यम्

ऋत्वर्थेनोपादीयमानानामेकविधादीनां पक्षपुच्छत्वं प्रतिपादि-
तम् । तथा तेषामुपधानविधिः कथं भवतीत्युच्यते—

एकविधप्रभृतीनां करणीनां द्वादशेन त्रयोदशे-
नेतीष्टकाः कारयेत् ॥

करणानां द्वादशेन त्रयोदशेन कृतैस्समचतुरश्रैः इष्टकाः कार-
येत् । सर्वतो द्वादशेनैकं करणं सर्वतत्रयोदशेन द्वितीयम् ।

**पादेष्टकाश्च व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारां-
श्विकीर्षेत् ।**

पादेष्टकाश्च¹ द्वादशविधास्त्रयोदशविधाश्वार्षेष्टकाश्चेति शुल्वा-
न्तरम् । अस्माकमपि प्रउगेऽर्थेष्टकाः कार्याः । एकविधा-
दिष्वपि यदि पथमप्रस्तारो द्वादशमिः द्वितीयस्त्रयोदशभिरि-
त्यस्मिन्पाञ्चेऽर्थेष्टकाः कार्याः । इतरथा सङ्घचा न पूर्यत एव ।

तत्र श्लोकाः—

द्विविधे² मानिका रज्जुभूमत्या च शनेन च ।

अङ्गुलीनां मिता सा स्याद्वाग्रेदशभिस्तिलैः ॥

त्रिविधे मानिका³ रज्जुरष्टोत्तरशतद्रयम् ।

षट्भिरेव तिलैरुना गणकैः परिकल्पिता ॥

विधस्यापि चतुर्थस्य मानिका रज्जुरुच्यते ।

मिता शतद्रयेनाथ चत्वारिंशाधिकेन च ॥

विधस्य पञ्चमस्येयमष्टष्टिशतद्रयी ।

एकादशतिलैर्युक्तां मानिकां गणका विदुः ॥

चतुर्भिश्च नवत्या च शताभ्यां च मिता भवेत् ।

त्रिभिरेव तिलैरुना षट्कुपस्य विधानिका ॥

उपधानेऽभितः पादास्तस्त्रो रीत्योऽथ द्वादश्यः । ततः पञ्च
त्रयोदश्यः । तत एका त्रयोदशी । पादरीतिः तत एका
त्रयोदशी ततस्तिस्तस्त्रोऽभितः पादा रीत्यां द्वादश्यः । द्वितीयस्यां
एका चतुर्थी च तेभ्योऽन्योऽष्टमी । एष प्रस्तारः । अपरस्मिन्
प्रस्तारे द्वे रीत्यौ त्रयोदश्येका त्रयोदशी पादा तत एका-

¹ द्वादशपादास्त्रयोदशपादाश्वा. ^{2, 3} मात्रिका.

भिहितपादा त्रयोदशी । ततश्चतस्रो द्वादश्यः । अथ मध्यमाष्ट-
डिष्टकाः चतुर्मेदाः, एष द्विशतः प्रत्तारः ॥

व्यत्यासमिति—गतमेतत् ॥

एकविधप्रभृतीनां प्रथमाहारेण द्वितीयेन तृती-
येनेति योयुज्येत । सर्वेषां यथा श्रुतिसङ्घच्या तथो-
र्ध्वप्रमाणम् ॥

एकविधप्रभृतीनां षड्विधपर्यन्तानां सर्वेषां प्रथमाहारे द्विती-
याहारे च यथा सङ्घच्याः श्रूयन्ते । किमुक्तं भवति? यदि
प्रथमाहारस्सहस्रसङ्घच्या जानुदग्धता च । अथ द्वितीय एते
युक्ता एव । ते धर्माः सप्तार्धत्वरूपयुक्ता एतेति । तच्च वचनं¹
सप्तार्धप्रकृतित्वज्ञापनार्थम् ॥

करविन्दीया व्याख्या

व्यत्या+र्षेत्

गतं । विकृतिषु पुनर्वर्यत्यासे वचनं किमर्थम्? उच्यते—प्रकृतौ
चितीनां प्रस्ताराणां च वैषम्यात् किमयं व्यसासः प्रस्तार-
धर्मः चितिधर्म इति कस्यचित्सन्देहस्यात् । विकृतौ तु द्विप्रस्ता-
राश्चित्य इति प्रस्तारयोर्वैषम्येणायं व्यसासः कस्य धर्म इति
सन्देहे यावन्तः प्रस्तारास्तावतो व्यत्यस्य चिनुयात् भेदाभावाय ।
व्यत्यासस्य प्रस्तारधर्मताप्रतिपादनाय पुनर्वचनं व्यत्यासस्य ।

एकविध+माणम्

एकविधप्रभृतिषड्विधपर्यन्तानां प्रथमाहारः प्रथमप्रयोगः यो
युज्येत भृशं युक्तो भवति । यथा श्रुतिसङ्घच्या श्रुत्युक्तेन प्रकारेण

¹ कल्पवचनम्.

सङ्ख्या सहस्रादिः यथा भृशं युज्यते तथोर्ध्वप्रमाणं जानुदग्नादि
च योयुज्येतेति च सम्बन्धः । एकविधप्रभृतिषाद्विधपर्यन्तानां
सर्वेषां प्रथमाहारेण द्वितीयाहारेण तृतीयाहारेण ‘साहस्रं चिन्वीत
प्रथमं चिन्वानः’ इत्याच्याः श्रूयमाणाः साहस्रादिसङ्ख्याजानुद-
ग्नादिपरिमाणाश्चैतेषु सम्पाद्यतयोपदिश्यन्ते । एतेन एकविधस्य
प्रकृतित्वे द्विविधादीनां तत्प्रकृतित्वे च साहस्रादिसङ्ख्या-
जानुदग्नादि परिमाणत्वं सिद्धं भवति । एकविधादयोऽपि नित्या
एव अकामसम्बन्धात् । प्रकृतयो विकृतयश्च निया उक्ताः ।
इदानीं काम्याः प्रउगादय उच्यन्ते । काम्या गुणविकाराः
गुणशास्त्रत्वात् । नित्यस्य सप्तविधाश्चर्विकाराः प्रउगाद्याकृति-
विशेषेण गुणेन विकृताः । कुतः? गुणशास्त्रत्वात् । गुणं शास्ति
विदधातीति गुणशास्त्रम् । ‘प्रउगचितं चिन्वीत’ इति वक्ष्यमाणं
वाक्यं प्रउगस्याश्चश्यनमनूद्य तत्र भातृव्यापनोदनफलार्थं प्रउ-
गाद्याकृतिविशेषं गुणं विधत्ते । तस्मात्काम्याः प्रउगादयः ।
गोदोहनादिवज्ञित्यस्याश्चर्गुणविकाराः न नित्याः नैव प्रकृतय
इति ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

(व्यत्या+र्येत्)

‘सन्ध्यन्तराले पञ्चमभागीयास्सपादाः’ इसस्यापरा व्याख्या—
पादशब्देन प्रस्तुता एवाणूकापादा गृह्णन्ते । प्रस्तुताश्च पादा
अष्टसंख्या इति तथैवेह ग्राह्याः । नैवेवमुपधानम्—प्रथमे प्रस्तारे
सन्ध्यन्तराले पार्व्योऽस्त्रिंशद्वृलं परिशिष्य मध्यमे पञ्चत्रिंश-
त्पञ्चमभागीयाः, परिशिष्योऽस्त्रिंशद्वृलयोः पश्चात्पुरस्ताच्च द्वेषे
पञ्चदशाङ्कुले उदीच्यौ, मध्ये तिस्रस्तिस्रोऽणुकाः, पञ्चमीभिः

पूरयितुमशक्यत्वात्पुच्छस्य पार्श्वयोः पुरतष्ट्रूष्टपञ्चदशाङ्कुलाः।
 पुच्छशेषे त्रयोदशाणूकाः, एवं कुते अष्टोनद्विशतं भवति।
 पुच्छमध्येऽणूकामेकामुद्गृत्य दशाङ्कुला नवोपदध्यात्। आत्मनि
 द्वितीये मध्ये वा मन्त्रोपधानसौकर्यार्थम्। एवं द्विशतः प्रस्तारः।
 अपरस्मिन् पुच्छवर्जं यथासूत्रमेवात्मनि प्राच्यो दश रीतयः।
 तत्र दक्षिणस्यां मध्ये पञ्चर्मी निधाय ततः प्राक्पञ्चाच्च द्वेष्टे
 प्रादेशमार्घ्यौ। एवमुत्तरस्यां पुच्छस्यापरार्थे पार्श्वयोर्मध्ये च
 तिस्त्रितस्त्रष्टुभागीयाः प्राच्यः, पुच्छशेषे द्वादशाणूकाः। ये
 तु षट्भागीया नेच्छन्ति तेषामपि पुच्छवर्जमेवमेवोपधानम्।
 तत्र पुच्छे प्रादेशमुपधायेत्यस्य प्रादेशेष्टकामुपधायेत्येवं वर्णयन्ति।
 अन्यथा भेदप्रसङ्गात्। प्रादेशाश्रतुर्भागीयाभिसह न शेरत इति
 सामर्थ्यात् पञ्चमभागीयानामाक्षेपः। तत्रैवमुपधानम्—पुच्छस्य
 पूर्वार्थे पार्श्वयोश्चतस्रः पञ्चदशाङ्कुलाः। मध्ये षट्णूकाः। अप-
 रार्थे पञ्चदश पञ्चम्यः। पुच्छाग्रे मध्यमा अभितो द्वे उद्गृत्याष्टौ
 प्रादेशेष्टका उपधेयाः। एवमष्टोनद्विशतं भवति। ततः पूर्ववदेकां
 चतुर्थीं पञ्चर्मीं वोद्गृत्य दशाङ्कुला वाऽष्टाङ्कुला वोपदध्यात्।
 द्विशतः प्रस्तारः। द्वितीये प्रस्तारे पुच्छे षोडशाणूकाः, आत्म-
 न्युत्तरस्यां रीत्यां चतस्रभ्यः पञ्चमीभ्यः प्राक्तिस्रोऽष्टाङ्कुला
 उदीच्यः तत एका पञ्चमी। ततस्त्रितस्रोऽष्टाङ्कुलाः। तत एका
 पञ्चमी। ततस्त्रितस्रोऽष्टाङ्कुलाः। ततस्त्रिस्रः पञ्चम्यः। दक्षिणा-
 रीतिः पूर्ववदेव। द्विशतः प्रस्तारः। एवं सारात्रिप्रादेशस्योपधान-
 मुक्तमाचार्येण। तद्रहितस्योच्यते—पक्षाग्रयोस्त्रितस्रस्रोऽणूकाः।
 तासां पञ्चात्पुरस्ताच्च द्वेष्टे पञ्चदशाङ्कुले। एवमन्ययोरप्यात्मानं
 प्रादेशेनोपेताः पार्श्वयोः षट्षट् प्रादेशाः। पक्षशेषे पञ्चम्यः।

सन्ध्यन्तराले चत्वारिंशत्पञ्चमभागीया आत्मशेषः पूर्वोक्तवदेव ।
 पुच्छस्य पूर्वार्थे पार्श्वयोरष्टौ पञ्चदशाङ्गुलाः, पध्ये षडण्णकाः ।
 अपरार्थे षड्भागीयामिहृदीच्यस्तित्वो रीतयः । तासु पूर्वस्यां
 पार्श्वयोर्द्वेष्टे दशाङ्गुले । पुच्छस्य पूर्वार्थे षड्भागीया अष्टादश ।
 अपरार्थे पृष्ठ्यामभितः पञ्चम्यावुद्धृत्य अष्टौ पादेष्टका उपदध्यात् ।
 आत्मानि पूर्वरीतौ मध्ये पञ्चमी निधायाभितश्वतसः पादेष्टका
 उपदध्यात् । एवं द्विशतः प्रस्तारः । अथात्रापि षड्भागीया-
 मनिच्छतां पुच्छस्य पार्श्वयोः पुरतष्ठशृष्ट पञ्चदशाङ्गुलाः ।
 पुच्छशेषे त्रयोदशाण्काः । पक्षाग्रयोश्वतसश्वतसोऽण्णकाः ।
 शेषं पूर्वोक्तवदेव । एवं कुते चतुरशीतिशतमिष्टका भवन्ति ।
 सत्रात्मनि पृष्ठ्यान्ते चतुर्थ्यौ पञ्चम्यावुद्धृत्याष्टादशाङ्गुला अष्टा-
 ङ्गुला वोपदध्यात् । द्विशतः प्रस्तारः । अन्यस्मिन् प्रस्तारे पुच्छा-
 प्यये पञ्चमभागीया इत्यादि यथासूत्रम् । आत्मनः पूर्वरीतिः
 पूर्वोक्तवत् । पुच्छस्य पूर्वार्थेऽष्टावण्णकाः अपरार्थे पञ्चम्या-
 वुद्धृत्याष्टङ्गुला उपदध्यात् । द्विशतः प्रस्तारः । एवमुपधानस्या-
 नेकप्रकारा उक्ताः । तत्र युक्ततरः प्रकारो विद्वन्निरादरणीयः ।
 सर्वेष्वेव प्रकारेषु पुच्छाप्यये पक्षाप्यये वा अन्यतरत्र विशया
 इष्टका उपवीयन्त इयनुसन्धातव्यम् ॥

एकादशः खण्डः.

एकविधप्रभृतीनां+त्पादेष्टकश्च.

व्यधिकरणपृष्ठ्यौ । एकविधप्रभृतीनां षड्बुधपर्यन्तानां याः
 करण्यः तासां द्वादशेन त्रयोदशेनेति समचतुरश्चा इष्टकाः कार-
 येत् पादेष्टकाश्च । ताश्चतुर्भागीया नवम्यश्चेति द्विविधाः ।

तत्र श्लोकाः—

अङ्गुलयो विंशतिशतं करण्येकविधे भवेत् ।
 द्विविधे सप्ततिशतं इयं दशतिलोनितम् ॥
 त्रिविधे द्वे शते चाष्टौ चाङ्गुल्यष्टद्विलोनिताः ।
 चतुर्विधस्य करणी चत्वारिंशच्छतद्वयम् ॥
 अष्टष्टिः पञ्चविधे सैकादशतिले शते ।
 षड्हिधे त्रिशताच्याज्याष्टद्विल्यस्तिलावपि ॥

एकविधस्य तावत् करण्या द्वांदशेन दशाङ्गुलेनैकं करणम् ।
 तदर्थेन पञ्चाङ्गुलेन द्वितीयं पादेष्टकारूपम् । तृतीयेन च सैकादशतिलेन त्र्यङ्गुलेन तृतीयम् । सा नवमीत्युच्यते । एवं त्रयोदशेन साष्टतिलेन नवाङ्गुलेनैकम् । तदर्थेन तत्पादाः । चतुरङ्गुला सैकविंशतिला । तृतीयेन च नवमी त्र्यङ्गुला सतिलत्रया ।
 एवं द्विविधादेषु द्रष्टव्यम् ।

व्यत्यासं+श्चिकीर्षेत्

तत्र प्रस्तारयोरनुकत्वात् द्वादशीत्रयोदशीनामेव सावयवानां प्रस्तारेषु व्यत्यासः । द्वादशीभिस्सावयवाभिरेकः प्रस्तारः त्रयोदशीभिरपर इति । संकलितोपधानं तु न भवत्यवचनात् एतदतिद्रष्टव्यप्रजगचित्यसम्भवाच्च । तत्र प्रथमे प्रस्तारे अग्निमध्ये नवद्वादशीनां नवम्यश्चतुरश्रीकृताः । ताः परितष्ठिः पाद्याः । ताः परितोऽष्टाविंशतिशतं द्वादश्यः । उत्तरांस एकामुद्गुल चतस्रः पाद्याः । द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् त्रयोदशमिः प्रच्छादिते नवषष्टिशतमिष्टका भवन्ति । अग्निमध्यस्थमुद्गुल चतस्रः पाद्याः । प्रतिकोणं चतस्रश्चतस्रः

पाद्याः । पृष्ठचायां पश्चात्पुरस्ताचैकं कामुहृस नवनव नवम्यः ।
द्विशतः प्रस्तारः ।

एकविधि+धर्वप्रमाणं

एकविधादीनामपि सहस्रादिसङ्घया । ऊर्ध्वप्रमाणं च
जानुदग्नादिसप्तविधादिवद्वत्येव । क्षेत्रापचयेऽपि संख्योर्ध्व-
प्रमाणयोर्नार्पचय इत्यर्थः ॥

कपर्दिभाष्यम्

काम्या गुणविकाराः गुणशास्त्रत्वात् ॥ ३ ॥

काम्याः प्रउगादयः गुणेन विकृताः—किमुक्तं भवति ? गुण-
सिद्धिनार्थेः । कुतः ? गुणशास्त्रत्वात् । शास्त्रीति शास्त्रम् ।
गुणोऽत्र शिष्यते नार्थः । तस्माद्गुणशास्त्रत्वात् गोदोऽनादिव,
द्वुणफलान्येतानि ॥

प्रउगं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञायते ॥ ४ ॥

प्रउगः शकटपूर्वभागः । तदाकारं चिन्वीत भ्रातृव्यवान-
यस्य बहवः भ्रातृव्याः स एवं चिन्वीत ।

यावानग्निस्सारत्तिप्रादेशो द्विस्तावतीं भूमिं
चतुरश्रां कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रौणीं
प्रत्यालिखेत । सा नित्या प्रउगम् ॥ ५ ॥

करणानि चयनमित्येकं विधिओक्तम् ॥ ६ ॥

एतच्च चतुरं सप्तार्धस्य प्रकृतित्वज्ञापनार्थम् । पञ्चदशभि-
रङ्गुर्लैर्नवभिश्च तिलैः अन्तरा चतुःपुरुषा रज्जुः द्विस्तावतीं

करोति । तथा चतुरश्रं विहृत्य सूत्रोक्तेन मार्गेण श्रोणीं पर्ति-
लिखेत् । करणानि च कारयेत् । द्वादशेन त्रयोदशेन सप्तादेन
च प्रउगाकारः ॥

प्रउगा इष्टकाः कारयेत् ।

चतुःपुरुषारविना च पञ्चदशभिरङ्गुलैस्तिलैरेकविंशत्या
परिमिता रज्जुरीषामात्री भवति वाक्षयोः प्रमाणम् । तस्या
द्वादशेन च त्रयोदशेन च करणानि च कारयेत् । द्वादश्या
प्रथमे प्रस्तारे प्रउगमुख्यः । चतुर्षष्ठिः पादेष्टकाः चतस्रश्चतस्र-
श्च्रोणयोः । एवं चतुर्विंशोत्तरं शतं । चतस्रोऽर्धेष्टकाश्च्रोण्योरेव ।
अन्यस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदश्यः श्रोण्योः पादाश्चत्वारिंशत् द्वावर्धौ
अष्टपञ्चाशदधिकशतं त्रयोदश्यः । प्रस्तारो द्विशतः । एवं
व्यासासं चिनुयात् । तत्र श्लोकाः—

एकोनविंशत्यरविभिरङ्गुलीभिस्सहाष्टभिः ।

तिलानां पञ्चविंशत्या मिता पश्चाद्विमानिका ॥

एकविंशत्यरविभिरङ्गुलीनां त्रिपञ्चकैः ।

तिलानामेकविंशत्या मिता त्वेका विमानिका ॥

कुर्वन्ति प्रउगमग्निमेतास्तिस्सप्तमीकृताः ।

आसामेव यथासूत्रं करणानि प्रकल्पयेत् ॥

करविन्दीया व्याख्या

प्रउगं+यते

प्रउगः शकटस्य पूर्वभागः । तदाकृतिमध्ये चिन्वीत । भ्रातृव्यवान्-
भ्रातृव्यैशशत्रुभिर्बध्यमानः । तेन भ्रातृव्यान् प्रणुदत एव ॥
यावान—उगम-
यावानरविप्रादेशभ्यां सहितसप्तविधिः तावद्विगुणां सप्तचतु-

रथां भूमिं कृत्वा तस्य चतुरथ्रस्य पूर्वस्याः करण्या मध्यादारभ्य श्रोणी प्रत्यक्षणया लिखेत् । सप्तार्धविधस्य द्विस्तावती भूमिः पञ्चदशपुरुषाः । तस्याः करणी त्रयः पुरुषाश्चतुरधिकशताङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । तयाऽपरेण यूपावटदेशं सञ्चरमनशिष्यानुप्रष्टयं समचतुरश्च विहृत्य पूर्वस्याः करण्या अर्धच्छ्रोणी प्रत्यालिखेन् । सा भूमिसप्तविधपरिमितप्रउगाकृतिर्भवति ॥

कर—येत्

अत्र करणी करणीनां द्वादशत्रयोदशकृतानि । ताभिश्च यनं प्रस्तारव्ययास इत्येवमध्येकविधवत् ग्राहमित्यर्थः । विशेषस्तु प्रउगा इष्टकाः कारयेत् । करणानि प्रउगाकृतीनि भवेयुः । ता द्वादशत्रयोदशभागीयाः पादा अर्धाश्च प्रउगाकारा ग्राहाः । चत्वारः पुरुषा एकोनचत्वारिंशदङ्गुलयः एकविंशतितिलाश्च प्रउगस्यैषा मात्रा । सा प्रउगस्य पार्श्वमानी । तस्याः द्वादशेन त्रयोदशेन च करणानि कारयेत् । पादा अर्धाश्च द्वादश भागीयानामष्टत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । एषामात्री तन्मुखम् । पार्श्वमान्यौ त्रिचत्वारिंशदङ्गुलयः दशतिलाश्च । अर्धेष्टकानामेकापार्श्वमानी । सैव अन्या अष्टत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । एकोनविंशतिरङ्गुलयोऽर्धत्रयोदशतिलाश्च मुखम् । पादेष्टकानामेकोनविंशतिरङ्गुलयः द्वाविंशतितिलाश्च एकं मुखं । पार्श्वमान्यावेकविंशतिरङ्गुलयः द्वाविंशतितिलाश्च । अथ त्रयोदशभागीयानां तासां पञ्चत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्चैकं मुखम् । पार्श्वमान्यौ तिलोनचत्वारिंशदङ्गुलयः । अर्धेष्टकानामपि सैवैका पार्श्वमानी । अन्याः पञ्चत्रिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशति-

तिलाश । सप्तदशाङ्गुलयः एकोनविंशतिलाश तिलार्धाशैकं मुखम् । पादेष्टकानां सप्तदशाङ्गुलय एकोनविंशतिलाशैकं मुखम् । पार्श्वमान्यौ विंशतिरङ्गुलयोऽर्धतिलोनाः । उपधाने प्रथमप्रस्तारे प्रउगमुखे चतुष्षष्टिः पादेष्टका उपदध्यात् । श्रोण्योश्चतस्त्रश्चतु-विंशोत्तरं शतं द्वादश्यः चतस्रोऽर्धेष्टकाः । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्थिन् श्रोण्योविंशतिविंशतिस्त्रयोदशपादाः द्वावर्धावृष्टपञ्चाशदधिकशतं त्रयोदश्यः । एष द्विशतः प्रस्तारः । व्यत्यासश्च कार्यः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

काम्याः+गुणशास्त्रत्वात्

काम्याः छन्दश्चित्प्रभृतयोऽप्ययो नियस्य चतुरश्चस्य गुण-विकारा, तस्यैवाग्रेणुगुणपत्रेण विकृतत्वात् गुणफलं स्वफलं च साधयन्ति । यथा आग्निष्ठोपस्य गुणविकारा उक्थ्यादयः ।

प्रउगचितं+विज्ञायते

प्रउगं शकटस्य मुखं त्रिकोणं, तद्वच्चीयत इति प्रउगचित् । ‘कर्मण्यग्रचार्यायाम्’ इति किप् ।

तस्याग्रेमानिमाह—

यावान+लिखेत्

सारविप्रादेशस्य सप्तविधस्य करणी त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयोऽर्धद्वादशतिलाः । तस्या द्विकरणी पादो-नपञ्चषष्टिचतुश्चताङ्गुलयः द्विस्तावसाः पञ्चदशपुष्पायाश्चतु-रश्रीकृताया भूमेः करणी । प्रउगस्य पार्श्वमानी चत्वारः पुष्प एकोनचत्वारिंशदङ्गुलय एकविंशतितिलाश । यावानपि-रित्येव सिद्धे सारविप्रादेशग्रहणं तस्य पक्षस्य शास्त्रान्तररीय-

त्वेन यत्र साध्यत्वात् एकविधादिष्वेकशतपर्यन्तेषु केवलेषु सार-
विप्रदेशेषु च यथाकामं गुणविकारा भवन्येवेति पूर्वमेव प्रति-
पादितम् । तत्र पश्चपुच्छरहितानां पउगचिदादीनां खाकाशश्रु-
तिवेदेकामित्यादिना आनीतस्य पुरुषस्य विंशतिशततमो भागोऽ-
ज्ञुलिः कल्प्या । तस्याश्रुतुस्त्रिशो भागस्तिलः ।

सा+प्रउगं

नित्या प्रकृत्येव । सा भूमिरेवं कृते प्रउगं भवति ।

करणानि+थोकं

करणं द्वादशेन त्रयोदशेनेत्यादिना ।

प्रउगाः+रथेत्

द्वादश्याः पार्श्वे त्रिचत्वारिंशदङ्गुले सपाददशीतिलयुक्ते
नवतिलोनं नवर्तिंशदङ्गुलमपरम् । तेषामर्थैः पाद्याः । तृतीयै-
र्नवम्यः । त्रयोदश्यास्तु चत्वारिंशदङ्गुले तिलोने पार्श्वे त्रिपादो-
नषाट् त्रिंशदङ्गुलमपरम् । एतेषामर्थैः पाद्याः । तृतीयैश्च नवम्यः ।
उपादाने प्रथमे प्रस्तारे चतुश्चत्वारिंशच्छतेन द्वादशीभिरुदीच्यो
द्वादश रीतयः । मध्यमरीतिचतुष्टये मध्ये षोडशोङ्गृत्य चतुष्षष्टिः
पाद्याः । प्रउगमुख्यामुद्भूत्य नव नवम्यः । द्विशतः प्रस्तारः ।
अपरस्मिन् प्रस्तारे त्रयोदशीभिः नवषष्टिशतेन त्रयोदश रीतयः ।
तासु दशम्यां संसेष्टका उद्भूत्य विंशतिः पाद्याः । अष्टादश
नवम्यश्च निधेयाः । एवं द्विशतः ।

कपर्दिभाष्यम्

उभययः प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्
ध्रातृव्याज्ञुदेय प्रतिजानिष्यमाणानिति विज्ञायते ॥

उभयतश्शकटमेव चिन्वीत यः कामयेतोत्पन्नानुत्पत्स्यमानांश्च
शत्रून् बधेयेति ।

यथा विमुखे शकटे ।

तावदेव दीर्घं चतुरश्रं विहृत्य पूर्वपरयोः कर-
ण्योरर्धात्तावति दक्षिणोत्तरयोर्निपातयेत् ॥

नित्योभभयतः प्रउगम् । प्रउगचितोक्तीः (कं) ।

उभयतः प्रउगा इष्टकाः कारयेत् । तावदेव सप्ता-
र्धस्य द्विगुणम् । इह तु दीर्घचतुरश्रस्य द्विगुणायामप्रमा-
णविस्तारः । पुरुषद्वयेन त्रिभिररतिभिः षोडशभिरङ्गुलैः सार्व-
कविंशत्या तिलैः मिता तिर्यङ्गमानी द्विगुणा पार्वमानी । एवं
दीर्घचतुरश्रं विहृत्य तिर्यङ्गमानीमध्ये च शङ्कूनिहृत्य शङ्कुषु
रज्जवा वेष्टयित्वा बाह्यतस्यजेत् । सप्तष्ठिशतत्रयमङ्गुलीनां
चतुर्दशभिस्तिलैस्सार्वयीषाप्रामाण्यम् । आसां हादशेन कर-
णानि कारयेत् । प्रउगचितोभयतः प्रउगेष्टकाः कारयेत् ।
उभयतः प्रउगाकाराः इष्टकाः पादाश्रोभयतः प्रउगीभूताः ।
चयनविधिरुक्तः प्रउगे । तत्र श्लोकः—

त्रिसप्तकैस्तिलैर्युक्तां साष्टाविंशतत्रयीम् ।

प्रउगस्योत्तरस्याम्भेः तिर्यङ्गानीं विदुर्बुधाः ॥

तिर्यग्द्विगुणितायामे चतुरश्रे हविर्भुजः ।

शङ्कूनिहृत्य मध्येषु करणेषु चतुर्ध्वपि ॥

रज्जुं शङ्कुषु संयोज्य श्रोण्योरंसान् परित्यजेत् ।

शिष्टं सप्तार्धमेव स्याच्छकटे विमुखे यथा ॥

चतुर्दशतिलेयुक्तं सप्तषष्ठिशतत्रयम् ।
 प्रउगस्योत्तरस्यैतदीषामात्रं प्रकल्पितम् ॥
 ईषाद्वादशभागेन तथा भागोत्तरेण च ।
 उभयतः प्रउगीभृताः सपादाः कारयेदिह ॥

करविन्दीया व्याख्या

उभ—ते

उभयतः प्रउगं—उभयतः शकटमुखं । प्रजातान् शत्रून्
 प्रणुदेयं जनिष्यमाणांश्च प्रणुदेयं यथा न जायन्ते तथा करवा-
 णीत्यर्थः ।

श्रुतिपदं व्याचष्टे—

यथावि—तोक्ताः

विमुखे—नानामुखे शकटे यथा पृष्ठे संहिते तिष्ठेते ताटगाकार-
 मुभयत्र प्रउगं तथा चिन्वीतेत्यर्थः । तावदेव पूर्वोक्तं सारत्रि-
 प्रादेशश्च सप्तविष्ट्य द्विगुणं दीर्घं चतुरश्रं विहृस्य तिर्यच्चा-
 नीपार्वमाननिं मध्ये शङ्कु निहस्य पूर्वस्माच्छङ्कोः दक्षिणं शङ्कु
 प्रत्यक्षणया लिखेदक्षिणतः पश्चिमं पश्चिमतः उत्तरमुत्तरतः पूर्वं,
 एवं लिखेदुभयतः प्रउगाकृतिक्षेत्रं भवति । विस्तारद्विगुणायामं
 दीर्घं पञ्चपुरुषाः सप्तदशाङ्कुलाश्रायामः, द्वौ पुरुषावृष्टिरङ्गुलय
 एकविंशतितिलाश्र तिर्यच्चानी दीर्घचतुरश्रस्य ॥

उभय—येत्

करणाने चयनविविश्च प्रउगवत् । विशेषस्तुभयतः प्रउगाः
 इष्टकाः । त्रयः पुरुषास्सप्त चाङ्गुलयः सप्तदश तिलाश्र एषां प्रमा-
 णम् । अस्य द्वादशो भागविंशतिरङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्र ।
 त्रयोदशो भागोऽष्टाविंशतिरङ्गुलयः त्रिभागोना नव तिलाश्र ।

शतद्रूयं अष्टाविंशतिरङ्गुलयः एकविंशतितिलाश्चोभयतः प्रउगस्य
तिर्यज्ञानी । तस्या द्वादशभागेन त्रयोदशभागेन परिमितं करणं
यथा भवति तथा भवेत् करणम् । अर्धेष्टका द्वादशभागी-
याभिस्थ्योदशभागीयाभिश्च आयापतस्तुल्याः विस्तारतस्तदर्ध-
विस्ताराः । पादेष्टका आयापतो विस्तारतश्चार्धाः । प्रथमे
प्रस्तारे याःपादा उपहिताः ते द्वितीये तदन्यत्रोपधेयाः ।
द्वादशभागीयापक्षे चतस्रोऽर्धेष्टकाः त्रयोदशभागीयापक्षे द्वे ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

उभयतः+शकटे

विमुखे—विपर्यस्तमुखे प्राक्पश्चान्मुखे यथा शकटभागे ताढगे-
षोडशिर्भवति ।

ताव+येत्

द्विस्तावदप्रिसेत्रविस्तारद्विगुणायामं दीर्घचतुरश्च विहरेत् ।
त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलयो¹ द्वाविंशतितिलाश्च तिर्यज्ञानी ।
द्विगुणा पार्श्वमानी । एवं विहृत्य पूर्वापरयोः करण्योर्मध्यात्
दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये निपातयेत् । बहिष्पन्द्यमपच्छन्द्यात् ।

सा+तोक्तः

एकविधोक्त इष्टकादिः ।

उभ+रयेत्

द्वादश्याश्रत्वारि फलकानि त्रिशदङ्गुलानि सैकविंशति-
तिलानि । एकाक्षण्या सप्तविंशत्सङ्गुला त्रयोदशतिलयुक्ता । द्विगु-
णाऽन्या । एषामर्थैः पाद्यास्तृतीयैर्नवम्यः । त्रयोदश्याश्रत्वारि
फलकानि सपादाष्टाविंशत्सङ्गुलानि, इसेकः कर्णरज्जुः । एक-

अर्धद्वाविंशति.

विश्वदेवोपधानम् । रीतियस्तु कोणादिमुखाः । द्वितीयप्रस्तारे
मध्ये विश्वतिः पाद्याः, अष्टादश नवम्यः । ता अपि मध्यस्थ-
पादानां पश्चात्पुरस्ताच्च निषेयाः ॥

कपर्दिभाष्यम्

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति विज्ञा-
यते ॥ ११ ॥

यावानग्रिस्सारत्रिप्रादेशस्तावतीं भूमिं परि-
मण्डलां कृत्वा तस्मिंश्चतुरमवद्ध्याद्यावत्सम्भ-
वेत् ॥ १२ ॥

शुल्वान्तरे रथचक्रद्वयमुक्तम्; अनेनाचार्येणैकमेवोक्तम्;
तस्मात्तदेवोच्यते । यावानग्रिस्सारत्रिप्रादेशो द्रिस्तावतीं भूमिं
परिमण्डलां कृत्वा उभयतःप्रउगस्य या निर्यच्चानी तया चतुरश्रं
करणं कृत्वा तेनेष्टकाः कारयेत् । ताथतुरश्रे चतुश्चत्वा-
रिंशदधिकशतमुपधाय तासां चतुरश्रमवद्ध्याद्यावत्सम्भवेत् ।

इति द्वादशः खण्डः

तस्य करण्या द्वादशेनेष्टकाः कारयेत् ॥ १ ॥

तासां पट्प्रधा उपधाय शेषमष्टधा विभजेत् ॥

प्रधिकाश्चत्वारः । तेषु प्रधिकेषु षडेष्टका द्वादशेन
कारिताः उपधाय शेषं प्रधिकमष्टधा विभजेत् । अष्ट-
भिरपद्ध्यात् । तासां करणं वद्यायाः—त्रयस्त्रिंशदङ्गुल-
मष्टभिस्तिलौरुनमेकं¹, एकत्रिंशदङ्गुलं द्वादशभिस्तिलौरुनमेकं,

¹मेकं फलकं-B.

अष्टाविंशत्यज्जुन्मेकं अष्टाविंशत्यज्जुलं तिलाभ्यां सहैकं, एतै-
श्रतुर्भिः फलकैः एकं करणं; तस्य चतुर्थं फलकं तक्षेत् ।
यथा धनुराकारं भवति यथा शरमष्टादशतिलमात्रं भवति ।
तथा एकविंशदज्जुलं द्वादशभिस्तिलैरुनं, एकविंशत्यज्जुलं
एकादशभिस्तिलैरुनमेकं, अष्टाविंशदज्जुलं त्रिभिस्तिलैसहैकं,
नवार्त्तिशदज्जुलं द्वादशतिलैः सहैकं, एनैश्वतुर्भिः द्वितीयं कर-
रणम् । अस्य चतुर्थं पूर्ववत्तक्षेत् । शरप्रमाणं तिलाभ्यां
सहैकं भवति तथा तक्षेत् । ^१चत्वारिंशदज्जुलं दशभिस्तिलैरुन-
मेकं, त्रयीविंशदज्जुलं दशभिस्तिलैरुनमेकं, द्वार्त्तिशदज्जुलं तिलेन
सहैकं, द्वार्त्तिशदज्जुलं द्वादशभिस्तिलैसहैकं, अष्टाविंशत्यज्जुलं
एकादशभिस्तिलैसहैकं, ^२पञ्चचत्वारिंशदज्जुलं चतुर्भिस्तिलैरु-
नमेकं, एनैश्वतुर्भिश्वतुर्थं करणम् । तस्य चतुर्थं तक्षेत् ।
पूर्ववत्त्वं प्रमाणद्रव्यज्जुलं त्रिभिस्तिलैरुनम्—तत्र श्लोकौ भवतः—

रज्जुः कृतान्यतः पाशा सप्ताशीतिशताज्जुला ।

^३विमानं रथचक्रस्य करोत्येषा तु मण्डलम् ।

चतुरश्चकरणी रज्जुः चतुष्पष्टिशतद्रव्यी ।

तिलैस्त्रयोदशैर्युक्ता रथचक्रे हविर्भुजि ॥

करविन्दीया व्याख्या

रथच + ते

रथचक्रं मण्डलाकारं भ्रातृव्यवान् तैर्बाध्यमानः तान् जेतुम् ॥

याचा+भवेत्.

अरविप्रादेशसहितस्य करणी द्वौ पुरुषावष्टाशीतिरज्जुलयः विष्क-

^१त्रिचत्वा.

^२पञ्चपञ्चाशा

^३भ्रमिता,

म्भार्धं एकविंशतितिलाश्च । तस्य मध्ये यावत्सम्भवं चतुरथं
विहृत्य विलिख्य ॥

तस्य+येत्.

चतुरथस्य करणी द्वे शने चतुष्प्रष्टिश्चाङ्गुलयः त्रयोदशतिलाश्च ।
तस्या द्रादशभागः सातिला द्राविंशतिरङ्गुलयः । चतुर्भिः द्राद-
शभागीयानां करणी । तन्मध्ये चतुश्चत्वारिंशत्तमिष्ठकाः ।
तासां द्रादशभागीयानां पष्ठिष्ठका एकैकस्मिन् प्रधावुपधाय
सम्याद्य शेषं प्रधिशेषमप्यथा विभजेत् । तत्र पूर्वस्मिन् प्रधौ
दक्षिणार्थं चतुरथकरणीसमीपे दक्षिणोत्तरास्तस्मः द्रादशभा-
गीयाः । उत्तरतो व्यवलिख्य शेषं प्रध्यर्थं चतुर्धा विभजे
देकैकस्मिन् भागे एकैकं करणं तिसृणां द्रादशभागीयानां पुर-
स्ताङ्गौ भागौ । तस्मिन् दक्षिणतो द्वौ भागौ । एवं विभागे
चतुर्णा विभागानां पश्चात्तिर्यङ्गमानी त्रयस्तिरङ्गुलयः एक-
तिलम् । तत्र दक्षिणभागस्य करणं त्रिभिः फलकैर्भवति ।
तत्र तिर्यङ्गान्युक्ता चतुर्णा समेति पार्श्वमान्येकैव । सा
च पश्चाविंशतिरङ्गुलयः द्रादशतिलाश्च । द्वितीयं वक्तव्यं द्विच-
त्वारिंशदङ्गुलयः सार्धपञ्चविंशतितिलाश्च । तद्विष्टकम्भार्धप्रमा-
णया रज्जवा कर्कटेन वडलिख्य तक्षयेत् । द्वितीयदक्षिणपा-
र्श्वमानी सैव या दक्षिणस्येन्नरा । तिर्यङ्गानी चोक्ता ।
उत्तरपार्श्वमानी द्विचत्वारिंशदङ्गुलयः पञ्चविंशतितिलाश्च । मुखं
चतुर्स्तिरङ्गुलयः दश तिलाश्च । तत्पूर्वं तक्षयेत् । तान्येव
विपरीतान्युत्तरार्थं करणानि । एवैतोत्तरार्थं विभागकल्पना ।
तत्र सर्वेषां सैव पश्चात्तिरश्च । दक्षिणमुत्तरेषां दक्षिणं
भवति । तान्येव मुखानि । अत्र चतुर्थवत् पञ्चमं । तृती-

यवत् षष्ठम् । द्वितीयवत् सप्तमम् । प्रथमवदष्टमम् । एवं दक्षिणोत्तरपश्चिमपश्चिषु दक्षिणोत्तरपश्चिममुखान्येतानि करणानि भवन्ति ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

रथचक्र+त्संभवेत्

विष्कम्भो मण्डलविधावेव प्रपञ्चितः । मध्ये शङ्कुं निहस पञ्चाशीतिशताङ्गुलेन चतुर्दशतिलयुक्तेन परिमण्डलं भ्रमयेत् । तस्य परिणाहस्तिलन्यूनं पञ्चषष्ठ्यधिकशतोत्तरसहस्राङ्गुलयः । तस्य मध्ये विष्कम्भार्धद्विकरण्या द्विषष्टिशतद्रयाङ्गुलया सप्ततिल-सहितया समचतुरश्रमवदध्यात् । चतुरश्राद्धहिश्चत्वारः प्रथयः ॥

इति द्वादशः खण्डः

तस्य+कार्येत्

द्वाविंशत्याङ्गुलेन पञ्चतिलोनेन समचतुरश्रकरणम् । चतुरश्रमध्ये चतुश्चत्वारिंशत्प्रत्यक्षकाङ्गेरते ।

तासां—विभजेत्.

¹प्रथमध्ये षट् चतुरश्रा उपवाय तस्य प्रधेशेषमष्टवा विभजेत् । उपहितानां षण्णां पार्श्वयोद्देशे मुखे चतस्र उदीरिताः । तासां चत्वारि करणानि । त्रिकोणमाद्यम् । तस्य तिलत्रययुक्तं ²षट्विंशत्याङ्गुलमेकं तिर्यक्फलकम् । सार्वसप्तनिलहीनं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलं द्वितीयम् । ³एकादशतिलयुक्तद्विचत्वारिंशदङ्गुलं तृती-

¹ प्रथमूलमध्ये

² षट्विंशत्याङ्गुल.

तिलत्रयहीन

यम् । कर्णरूपं तद्वनुरिव तक्षेत् । यथा षट्तिलयुक्ताङ्गुलि-
शशरो भवति । द्वितीयस्य षड्विंशत्यज्ञुङ्गं तिलत्रययुक्तं निर्ध-
कफलकमेकम् । एकादशनिलयुक्तं द्विद्वारिंशदङ्गुलपरम् ।
^१ सप्ततिलोनं त्रयस्त्रिंशदङ्गुलमेकं पार्श्वम् । षट्त्रिंशकं सार्थविंशति-
तिलं पार्श्वान्तरम् । तद्वनुरिव तक्षेत् । यथा तिलत्रयोनाङ्गु-
लिशशरो भवति । तृतीयस्य ^२ सार्थविंशत्यज्ञुङ्गमेकं तिर्यक्फल-
कम् । विंशकं षोडशनिलहीनं द्वितीयम् । ^३ सप्ततिलोनं त्रय-
स्त्रिंशकमेकं पार्श्वम् । चतुर्थिंशत्पार्श्वान्तरं, तद्वनुरिव तक्षेन् ।
पञ्चांशोनाङ्गुलिशशरो भवति । चतुर्थस्य विंशदङ्गुङ्गं षोडशनि-
लहीनमेकं तिर्यक्फलकम् । सार्थद्वार्थविंशकं द्वितीयम् । ^४ सप्तति-
लोनत्रयस्त्रिंशमेकं पार्श्वम् । तिलत्रयोनं त्रयस्त्रिंशकं पार्श्वान्तरम्,
तद्वनुरिव तक्षेत् । पञ्चविंशनितिलान्तस्य शरः । एतान्येव
चत्वारि करणानि अन्यस्मिन् प्रध्यर्थे विपर्यसेन भवन्ति ।
एव मेव चत्वारः प्रधयः ॥

कपर्दिभाष्यम्

उपधाने चतुरश्रस्यावान्तरदेशान् प्रतिस्तकी-
स्सम्पादयेत् । मध्यानीतरस्मिन् प्रस्तारे । व्य-
त्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥ ३ ॥
गतेषत् । एष एव प्रस्तारो मण्डले श्मशाने द्रोणे च ।

द्रोणचितं चिन्वीतान्नकाम इति विज्ञायते ॥ ४ ॥
अन्नकामस्य द्रोणचिदिति श्रुतिः ।

^१ सार्थसप्त.

^२ सार्थनिलषोडशकं.

^३ सार्थसप्त.

द्व्यानि तु खलु द्रोणानि, चतुरश्राणि परिम-
ण्डलानि च ॥ ५ ॥

तत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥ ६
द्रोणशब्दो जलाधारस्य वर्तुलाकारस्य वाचकः । दारुमयस्य
सत्सरुकस्य चतुरश्रस्य च । तत्रैकतरो गृह्णते इत्युच्यते । यथा-
कामी चतुरश्रं परिमण्डलं वा । अगृह्णमाणत्वाद्विशेषस्य चतु-
रश्रं परिमण्डलं वा चिनुयात् । उभयशब्दप्रवृत्तेः ॥

चतुरश्रं वा यस्य गुणशास्त्रम् ॥ ७ ॥

स चतुरश्रः ॥ ८ ॥

पश्चात्सर्ववत्यनुरूपत्वायेति विज्ञायते ॥ ९ ॥
वाशब्दः पश्चव्यावृत्तौ । न विकल्पार्थः । नैष मण्डलाकारश्चे-
तव्यः; चतुरश्र एव चेतव्यः । यस्य गुणशास्त्रं ‘द्रोणे वा
अन्नं च्छ्रियते’ इति । तज्जतुरश्रे युज्यते न वर्तुलाकारद्रोणे ।
अतो गुणसम्बन्धाच्चतुरश्र एव निश्चीयेत । तस्माच्चतुरश्र एव
चेतव्यः । पश्चात्पुच्छस्थाने तसर्वदति अनुरूपत्वश्रुतेः, तथा-
कारसंपादनाय ।

करविन्दीया व्याख्या

उपधा—बैत.

गतम्.

द्रोण—ते.

अन्नाधारं पात्रं द्रोणमित्युच्यते । तदाकारं चिन्वीत अन्नकामः ।

द्व्यानि—च.

तुशब्दो भेदे । न प्रउगादिवदेकपकाराणि द्रोणानि किन्तु

द्विपकाराणि चतुश्राणि परिमण्डलानि च । खलु शब्दः प्रसिद्धौ ॥

या—च्वात्—

गतम्

उभयत्र द्रोणशब्दप्रयोगादुभयप्रकारौ ग्राह्यौ ॥

चतुर—अः

चतुरश्राण्येव ग्राह्याणि । कुन्? यस्येदं गुणशास्त्रं स चतुरश्रः, प्राकृतं चतुरश्रं अग्निमनूवाचकामाय द्रोणाकारं विधीयते । अत इदमपि चतुरश्रेष्ठे ग्राह्यमित्यर्थः ॥

पश्चा—ते.

आत्मनः पश्चात् पुच्छस्थाने तस्रुर्पवति । तस्रुमुष्टिः । प्राच्य-खावस्थितस्थ पुरुषस्य पश्चात् स्थितः द्रोणोऽपि पश्चान्मुष्टिर्भविष्यति । एवमिहापीत्यर्थः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

उपाधाने—चतुरश्रं वा.

तत्र हेतुमाह—

यस्य—स चतुरश्रः.

गुणपापकस्समचतुरश्रः । यस्य—अग्नेः ।

पश्चास्तरु—विश्वायते ।

पश्चात्सर्वस्य स तथोक्तः । असमासो वा । तस्रुशब्द उभय-
लिङ्गः । ‘तस्रः पुमान’ इति नैघवाणुकः प्रमादः ।
‘दशमं तस्रु’ इति निर्देशात् । अनुरूपत्वं द्रोणानुरूप्यम् ।
एतच्च मण्डलचतुरश्रयोस्समानम् । तथाह भारद्वाजः—

द्रोणिचितं चिन्वीतान्नकामश्चतुरश्रं परिमण्डलं वा पश्चा-
त्सर्वभवति । इति । स्पष्टेवाह कात्यायनः—

‘दशमभागो वृत्तः पश्चात्पुस्ताद्वा मण्डलऽप्येवेभव’ इति ।

कपर्दिभाष्यम्

सर्वस्या भूमेर्दशमं त्सह । तस्य पुच्छेन नि-
र्हार उक्तः ॥ १० ॥

तस्य करण्या द्वादशेष्टकाः कारयेत् । अध्य-
र्धाः पादेष्टकाश्च ॥ ११ ॥

द्वादशचतुर्भागीयाक्षेत्रं सारान्बिपादेशस्य दशमोऽशः ।
षष्ठ्यज्ञुलप्रमाणं तिर्यज्ञानी तस्य द्विकरणी पार्ख्मानी । तस्या
क्षण्या रज्जवा कृते चतुरश्रे द्वादशचतुर्भागीया क्षेत्रं भवति ।
यत्सरोः प्रमाणम् । तयैव त्रिगुणीकृतया द्रोणः ।

तस्य पुच्छेन निर्हार उक्तः— पुच्छेनैव मानवार्गो
व्याख्यातः । तस्य करण्या द्वादशेष्टकाः कारयेत् तस्येति
द्रोणः परामृश्यते नत्सहः । स च त्रिकोण सपदेशेन चतुर्भागीये-
नेत्यर्थः । अध्यर्धाः पादेष्टकाश्च अत्र विप्रतिपन्ना याङ्गिकाः
अक्षण्या पादपिच्छल्लिन्ति केचित् । केचिद्वीर्घपदपादर्थेष्टकाः
कर्तव्याः ताभिर्विना सङ्ख्यापूरणस्याशक्यत्वात् । व्वक्तसुक्तं
शुल्बान्तरे ‘अर्धेष्टकाश्वेति । इहापि चकारादर्थेष्टकाश्वेति ।
करणानि च षट्ट्रिंशदज्ञुलं तिलोनमेकं करणं; एकतोऽध्यर्थ
द्वितीयं; प्रथमकरणमुभयतोऽश्णया चतुर्धा दीर्घं,’ तेन
पादानां तृतीयं करणं, तृतीयेनैव करणेन दीर्घेण वाऽर्थेष्ट-
कानां करणं चतुर्थम् ।

उपधानेऽध्यर्धाः पुरस्तात्प्रतीचीरात्मन्युपदधा-
ति ॥ १२ ॥

त्सर्वर्गे श्रोण्योश्च प्राचीः ॥ १३ ॥

सर्वमग्निं चतुरश्चाभिः प्रच्छादयेत् ॥ १४ ॥

पादेष्टकाभिस्सङ्घां पूरयेत् ॥ १५ ॥

अपरस्मिन्प्रस्तारे ऽध्यर्धा दक्षिणतः उदीचीरा-
त्मन्युपदधात्युत्तरतश्च दक्षिणाः । त्सरुपार्ख्योर्द-
क्षिणां उर्दीचीश्च ॥ १६ ॥

सर्वमग्निं चतुरश्चाभिः प्रच्छादयेत् ॥ १७ ॥

पादेष्टकाभिस्सङ्घां पूरयेत् ॥ १८ ॥

व्यत्यासं चिनुयात् यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

इति त्रयोदशः खण्डः

उपाधाने यथासूत्रमध्यर्धा उपधाय पूर्वार्थे सप्तदशेषका
अक्षणया छिन्न्यात् द्रावधौ । यदि दीर्घाश्चेत् पादा उत्तरस्यां
रीत्यां नवेष्टकाः छिन्न्यात् यथा प्राचीः प्रपादाः यथा दक्षि-
णस्यामष्टौ तथैव प्राचीरिकाद्विधा । तत्र तथैव पूर्णः प्रस्तारः ।
अपरस्मिन्प्रस्तारे पश्चादात्मन्यष्टादशेषकाः करणे छिन्न्यात् ।
द्वे द्वे इष्टके द्विधाकरणेनैव । यदि दीर्घाः पादाः पूर्वस्यां
रीत्यां नवेष्टका भिन्न्यात् । यथा वा उदीच्याश्श्रोण्या द्वे

द्वे त्सरोः पश्चादेवाग्रतः पाशमध्येऽर्धाः पादाश्चोदीच्यः । एवं प्रस्तारो द्विशतः । तत्र श्लोका भवन्ति—

मिताञ्चिभिस्तिलैरुना चतुर्भिंश्च शतेन च ।
 द्रोणस्यैषा त्सरोर्मात्रा तस्य त्रिगुणितैव सा ॥
 पादा अर्धाश्च भेदास्युः करणानि विभावसौ ।
 द्रोणाख्ये तु स्मशाने च चतुरश्चे हविभूजि ॥
 प्रस्तारे प्रथमे पादा यत्र स्युस्तत्र नोत्तरे ।
 द्वावर्धौ प्रथमस्तारे चतस्र स्तूत्तरे स्तरे ॥
 निधाय चोत्तरे स्तारे अध्यर्धत्वविपूर्वके ।
 अध्यर्धा यत्र तत्र स्युः पादा दीर्घा यदि त्वथ ॥
 प्राच्यस्युः प्रथमे स्तरे उदीच्यस्तूत्तरे स्तरे ।
 अभितः पादमध्यर्धा रीतयसम चोत्तरे ॥ इति ॥

करविन्दीया व्याख्या

सर्व—कः

सर्वस्याग्निक्षेप्रस्य दशमोऽशः तस्हः । छान्दसोनपुंसकलिङ्ग-
 निर्देशः । सारविप्रदेशस्य दशमोभागो द्वादशभागीयाक्षेत्रम् ।
 तस्य त्सरोनिर्हारः समुदायात् पृथक् करणं पुच्छेन पुच्छ-
 प्रदेशेन भवेत् । स उक्तो निर्हारः चतुरश्चाचतुरश्चं निजि-
 हीर्षनिति । चतुरश्चस्यात्पनः करणी शतत्रययेकादशाङ्गुल्यः
 षट्क्विंशतितिलाश्च । त्सरोस्तुत्यधिकं शतमङ्गुल्यः एकत्रिंश-
 त्तिलाश्च ॥

करण्यः का तस्य—क श्च

तस्यद्रोणस्य करणी दशकी षट्क्विंशतिरङ्गुल्यः तिलोनाः ।
 द्वादशभागीयानां करणी एकतष्षट्क्विंशतिरङ्गुल्यः तिलोनाः

अन्यत्रएकोनचत्वारिंशदङ्गुलयः अध्यर्धतिलोनाः द्वितीयं करणं पादेष्टका द्वादशभागीयानामेव । चकारादर्थेष्टकाश्च । ताभि-र्विनासङ्घचापूरणाशक्तेः उक्तं च शुल्वान्तरे पादेष्टका अर्धेष्टकाश्चेति प्रथमकरणमक्षणया भिन्न्यात् ॥

सापादेष्टका अथवा द्वादशभागा पार्श्वमानिका । तत्तुरीयं । तिर्यक्मानिका पादेष्टका ॥

उपधाने प्राचीः

आत्मनि पूर्वभागे द्वादशेष्टकाः प्रतीचीरुपदधाति । त्सर्वे चतस्रः । श्रोण्योः प्रत्येकं चतस्रः । एवं चतुर्विंशति स्थ्यर्थाः ॥

सर्व—येत्

शिष्टमग्निक्षेत्रं द्वादशभागीयाभिः प्रच्छादयेत् पुच्छे चतुरिष्टके द्वे रीत्यौ द्वयोः पुरस्तात् पुच्छाप्य य विशयरूपैकाः चतुरिष्टकाश्च । तस्याः पुरस्तादिश्येका । अत्मनि द्वादशेष्टकाः उदीच्यो-नवरीतयः । एकविंशति शतं चतुरश्राः । चतुर्विंशतिरध्यर्थाः । उत्तरस्मिन्पार्श्वे नवचतुरश्रा उधृत्य षट्क्रिंशतं दीर्घाः पादाः प्रतीचीरुपदध्यात् । दक्षिणस्मिन् पार्श्वेच नवोद्धृत्यषट्क्रिंशतं-पादाः । षूर्वस्यां दिशि द्वादशभागीयानामुपान्ते उद्धृत्यद्वेद्वै चार्धे उपदध्यात् । अक्षणयापादाश्चेत् पूर्वार्धेष्टादशचतुरश्रा उधृत्यद्विसप्तिपादाः द्वे इष्टके उद्धृत्य द्वे द्वे चार्धे । द्विशतः एष प्रस्तारः ॥

अपरस्मिन्—उदीचीश्च

आस्मनि दक्षिणतोद्वादश । तथैवोत्तरनः । पुच्छपार्श्वयो-शतस्रशतस्रः । प्राच्योरीतयः द्वाक्रिंशत् ॥

सर्व—येत्

पुच्छे चतस्रश्चतुरश्चा आत्मनि द्वादशेषकाः प्राच्योनवरी-
तयः । तद्वादशशतम् । पश्चादात्मनि । दशचतुरश्चा उद्धृत्य
द्वार्तिशतमक्षणयापादा उपदध्यात् । चतस्रश्चार्धाः दीर्घा-
श्चेत् पादाः पूर्वस्यां रीत्यां नवेष्टका उहृत्य षड्विंशतं
पादा उदीच्य उपदध्यात् । पश्चादात्मन्यष्टादश चतुरश्चाः नव-
पादा उदचिह्निपधाय तासां पुरस्तादभितो द्विपादाः सप्तार्धाः
उपधायतासां पुरस्तादष्टादशार्धा उपधायतासां पुरस्तान्नवपादा
उपदध्यात् । द्विशतएषप्रस्तारः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

सर्वस्या+उक्तः

पुच्छमिवात्मनो वहिर्भूतं पश्चान्मिनुयादित्यर्थः तत्र चतु-
रश्चद्रेणचित् द्वादशत्रिशताङ्गुलेनाष्टिलोनेन समचतुरश्चः तस्य
पश्चान्मध्यदेशे करणीतृतीयेन तस्रसपचतुरश्चम् ।

तस्य करण्य+कारयेत्

आत्मकरण्या द्वादशेन षड्विंशत्यङ्गुलेनैकतिलोनेन समचतुरश्चाः ।

अध्यर्धाः—पादेष्टकाश्च

तृतीयेन च नवम्यः पूर्ववत् ।

उपाधाने—दधाति

द्वादशीभिरुदीची रीतिः ॥

त्सर्वग्रे—ग्राचीः

त्सर्वग्रे चतस्रोऽध्यर्धाः, श्रोण्योश्च चतस्रश्चतसः । एवं द्वादश ।

सर्वमार्गं—प्रच्छादयेत्
द्वादशीभिरेवं प्रच्छादितेऽष्टाचत्वारिंशच्छतं भवति ।
पादेष्टकाभिः—पूरयेत्

आत्मनि प्राच्यो द्वादशरीतयः । तत्र ददिणस्यां पश्चाद्वयं हित्वा पूर्वास्तिस्रो नवम्य उदीच्यः । ततो द्वादश पाद्याः । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततः प्राकृपाद्या द्वादश । ततस्तिस्रो नवम्यः उदीच्यः । ततः प्राग्द्वादश्यध्यर्थे । एवमेव द्वादशी रीतिः । एवं द्विशतः प्रस्तारः ॥

अपरस्मिन्—उचीचीश्व
द्वादश द्वादश । दक्षिणेति द्वितीयावहुवचनस्वीकारः । तस्म-
पार्व्योर्दक्षिणा उदीचीश्वतस्तथतसः ।

सर्वमार्गं—प्रच्छादयेत्
चतुश्चत्वारिंशच्छतं भवति ॥

पादेष्टकाभिः—पूरयेत्

आत्मन्युदीच्यो द्वादश रीतयः । अत्रापरस्यां दक्षिणाध्यर्धाया उदक्षिणो नवम्यः प्राच्यः । ततोऽष्टौ पाद्याः । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततो द्वादशी ततस्तिस्रो नवम्यः । ततोऽष्टौ पाद्याः ततस्तिस्रो नवम्यः । ततोद्वादशी । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततोऽध्यर्धा । एवं पूर्वा रीतिः । द्विशतः प्रस्तारः ।

ब्यत्यासं—चिकिषिते
अथ परिमण्डलस्य द्रोणचितेः प्रकारो वक्ष्यते ।

‘ततो द्वादशी, ततस्तिस्रो नवम्यः । ततश्वतसः पाद्याः । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततः पाद्याश्वतसः । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततो द्वादशी । ततस्तिस्रो नवम्यः । ततोऽष्टौ पाद्याः । ततो द्वादशी । ततस्तिस्रो नवम्यः ॥ २ ॥

इति ईद्वशलेखामध्यस्थले इदं पाठान्तरं दद्यते.

षट्सप्तिशता^१कुलस्थयस्तिलोनो वेणुरुभयताञ्छिद्रः । मध्येशङ्कुं
निहत्य तस्मिन् वेणोश्चिद्रं प्रतिमुच्य छिद्रान्तरेण परिमण्लं
परिलिखेत् । मध्यशङ्कोः पश्चादप्तुषष्टिशताङ्गुले सप्तिलद्वये
शङ्कुः । तस्य पश्चात्सरुः । समचरश्रं तिलद्वयोनचतुश्शताङ्गुलं
कुर्यात् । मण्डलमध्यशङ्कोः पश्चाचतुश्शताङ्गुले तिलत्रयोने
शङ्कं निहत्य तस्मिन् वेणोश्चिद्रं प्रतिमुच्यान्येन छिद्रेण
तस्रुणो दक्षिणापरकोणादारभ्य उत्तरापरकोणादालिखेत्, यथा
त्सर्वग्रं प्रध्याकारं भवति । मण्डलभ्रमणे तस्रुपूर्वान्तेऽर्थं
यावद्विग्रहे तावत्पश्चादागच्छति । ततो मण्डलमध्ये पूर्ववच्च-
तुरश्रं नवचत्वारिंशद्विशताङ्गुलमष्टिलोनमवदध्यात् । तस्य
करण्या द्वादशेनष्टकाः एकविंशत्यङ्गुला नवतिलोनाः चतुर-
श्रमध्ये चतुश्चत्वारिंशच्छतमिष्टकाश्शरते । ततो दीर्घमेकं
करणम् । तस्य तिलोनषड्विंशत्यङ्गुला तिरश्ची । चतुर्स्थिशकं
द्वाविंशतितिलं पार्श्वम् । ताः प्रधिमूलपध्ये चतस्स्थतस्मो निधेयाः
पूर्वापरयोः प्रागायता दक्षिणोत्तरयोरुदगायताः । प्रधिशेषेषु
सप्तसप्तेषु । चतस्तुणां मुखेषु तिस्मः । पार्श्वयोर्द्वेष्टे इति
तासां चत्वारि करणानि । त्रिकोणमाद्यं, तस्य षट्तिलोन-
मष्टाविंशत्यङ्गुलमेकं फलकं । षट्त्रिंशकम् सप्ततिलोनं
द्वितीयम् । उद्यशोनितं षट्चत्वारिंशद्वज्ञुलं तृतीयं कर्णरूपं,
तद्बनुरिव तक्षेत, यथाऽर्थाङ्गुलिशशरो भवेत् । द्वितीयस्य
षट्तिलोनमष्टाविंशकमेकं तिर्यकफलकम् । उद्यशोनचतुश्चत्वा-
रिंशद्वज्ञुलमन्यत् । सप्ततिलं षट्त्रिंशकमेकं पार्श्वम् । साष्टा-
दशतिलं नवत्रिंशकं पार्श्वान्तरम् । तद्बनुरिव तक्षेत, यथा

^१ ङुलश्चतुस्ति.

स^१चतुस्तिलाङ्गुलिश्शरः । तृतीयस्य सतिलं नवकमेकं तिर्यक्-फलकमेकम् । सतिलं षोडशाङ्गुलमन्यत् । द्वादशतिलोनं पञ्च-त्रिशदङ्गुलमेकं पार्श्वे द्वादशतिलयुक्तं पञ्चार्तिशकं पार्श्वान्तरम्; तद्भनुरिव तक्षेत् । त्रिशत्तिलाश्शरः । चतुर्थस्य सतिले षोडशिके तिरश्चयौ^२ पार्श्वे च दशनिलोनेपञ्चार्तिशके । एकं पार्श्वं धनुरिव तक्षेत् । एकान्नार्तिशत्तिलाश्शरः । एषा इष्टका प्रधिमध्ये स्थाप्या, अभितस्तिस्तस्तिस्तः पूर्वोक्ताः क्रमोन्क्रमेण । एवं मण्डलक्षेत्रे अष्टाशीतिशतमिष्टका भवन्ति । ततोऽपरप्रधेष्ठास्तिस्त उद्धृत्य त्सर्वग्रे निदध्यात् । तस्रुशेषे द्वादश दीर्घेष्टकाः । द्विशतः प्रस्तारः । एवमेवापरः प्रस्तारः । चतुरश्चस्तक्यस्तु महादिक्षु भवन्ति । तस्रुणस्त्वन्ये द्वे करणे । तत्रैकस्य तिलोने षड्विंशत्यङ्गुले तिर्यक्फलके । ^३चत्वारिंशदङ्गुले त्र्यंशे पार्श्वे । एकाक्षण्यारज्जुस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुला षट्तिलयुक्ता । अन्या त्वेक-पञ्चाशदङ्गुला सदशतिला । एकं पार्श्वफलकं धनुरिव तक्षेत् । स चतुस्तिलाङ्गुलिश्शरः । अन्यदपि पार्श्वमेवमेव । अन्तश्चापं तु भवति यथैवमिष्टकारूपं, एता इष्टकाः तस्रुपार्श्वयोश्चतस्रश-तस्त उदगायताः । अथान्यत्तिलोनषड्विंशकं समचतुरश्च तस्यैकं तिर्यक्फलं धनुरिव तक्षेत् यथा षोडशतिलाश्शरो भवति । एवमेवान्यत्तिर्यक्फलकं, अन्तश्चार्चीं तु भवति । यथैवमिष्टकाः तस्रुमध्ये एताश्चतस्तः प्रस्तारो द्विशतः ।

व्यत्यसं चिनुयाद्यवतः प्रस्तारांश्चिरीषोऽत् ॥
इति त्रयोदशः खण्डः

^१ एकोनचत्वारिंशदङ्गुले तिलोने ^२चतुस्तिलोनाङ्गुलि. ^३पार्श्वं च द्वादशः.

कपर्दिभाष्यम्

समूहं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥

समूहन्नेवेष्टका उपदधाति ॥ २ ॥

दिक्षु चात्वाला भवन्ति । तेभ्यः पुरषिमभ्यु-
दूहतीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

समूहं इत्युपधानप्रकारविशेषो नाकृतिविशेषः । प्रकृतावेवायं
विधिः नाकृतिविकारेषु । अग्रिक्षेत्रस्य परित इष्टकाः स्थापयित्वा
यथा समूहनं क्रियते तथोपदधाति सर्वत उपादायोपद-
धातीति यावत् । स एवोपधानविधिः—‘प्रतिदिशं चात्वाला
भावन्ति बीहर्वेदि । तेभ्यश्चात्वालेभ्यः पुरीषं पासूनभ्युदूह-
तीति’ श्रुतिः ।

परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञा-
यते ॥ ४ ॥

अयमप्युपधानविधिः ॥

मध्यमां स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः
परिचिनोति । स परिचाय्यः ॥ ५ ॥

तृतीयस्यां चित्तौ स्वयमातृणामुपधाय इष्टकागणैः प्रदक्षिणं
तां स्वयमातृणां परित उपदधाति । स परिचाय्यः ।

उपचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति विज्ञा-
यते ॥ ६ ॥

परिचायेनोक्तः ॥ ७ ॥
पूर्ववत्परिचायेन व्यत्यासः ।

करविन्दीया व्याख्या

समू—ते

समूहनमत्र गुणो नाकृतिविशेषः । तपेतमग्नि चिन्वीत पशुकामः ।
समूहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाह—

समूह+धाति

समूहनिव उपधान इति परितोऽग्निक्षेत्रमिष्टकास्थापयित्वा
समूहन—सम्पादयन्निव यथायथा वाह्याभ्यन्तरा इष्टकाः उच्च-
ता भवेयुः तथातथोपदध्यात् । अयमर्थः—यथा मर्वमग्निक्षेत्र-
मन्तरत उच्चतं बहिर्निनतं भवति तथा पुरिषेण कृत्वा
तत्रेष्टका उपधाय सपुरीषाभिः क्षेत्रपूरणं कुर्यादिति ॥

दिक्षुचा—यते.

दिक्षु चतुर्सुध्वपि चात्वालाः । पुरीषाणां वाहुल्याचात्वाल-
बाहुल्यं दिक्षेकैकं चात्वालं शम्यया विमाय काल एव
प्रकृतिवदुत्तरवेदिषु यवयति नेभ्यः सर्वेभ्यः पुरीषाण्यादाय
चितिमभ्यूहयेदिति । प्रकृतान्येव विमानकरणोपधानानि ॥

परिचत—ते.

परिचयनमत्र गुणः । श्रुत्यर्थं व्याचष्टे—

मध्यमा—ययः.

तृतीयस्यां चितावाक्मणादिस्वयमातृणान्तमुपधाय हिरण्येष्ट-
क्यभिर्गणैः प्रदक्षिणैः प्रदक्षिणं स्वयमातृणां परिचिनुयात् ।
प्राकृतानां स्थानानां वाघकं परिचयनम् । एष द्विशतः ।

उप—क्रः

उपचयनमपि गुणः । उपचयनं समीपे चयनम् । तान्येव विपानकरणोपधानानि । सर्वे परिचाययत् । अयं भेदः—आद्यस्य बहिरारभ्य स्वयमातृणासमीपे समाप्तिः । द्वितीयस्य स्वयमातृणासमीप आरभ्य बहिस्समाप्तिः ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथ चतुर्दशः खण्डः

समू+धाति

अग्निसेत्रं परित इष्टकास्त्वयित्वा समूहन् एकत्र राशीकुर्वन्निवोपदधाति ॥

दिशु चात्वाला+स परिचाय्यः

स्वयमातृणामुपधायान्यास्सर्वा इष्टकास्त्वयमातृणां परित उपदधाति । न तु प्राचीः प्रतीचीरित्यादयो विशेषाः । पूर्वःपूर्वोगणस्त्वयमातृणासमीपे । ततस्ततो बहिरुचरज्ञरः । अनयोस्त्वमूलपरिचाययोः प्रकृतिवदेव रूपं इष्टकाश्च विशेषावचनात् । अथवा समूहस्य परितस्त्वयास्त्वा समूहने क्रियमाणे मण्डलरूपं इष्टकाचयो भवतीत्यर्थान्मण्डलरूपत्वमग्नेर्भवति । परिचाययस्यापि स्वयमातृणापरिचयनं मण्डलरूपं एवायावृपपद्यते इति अर्थादेव मण्डलरूपत्वं । तथाच बोधायनः—समूहपरिचाययौ पूर्वेण रथचक्रचिता व्याख्याताविति ।

उपचा-क्रः

पूर्वस्यैवेदं शाखान्तरीयं संज्ञान्तरमित्यर्थः ।

कर्पर्दिभाष्यम्

इमशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक
ऋधनुयामिति विज्ञायते ॥ ८ ॥

पितृलोके ऋध्यासमिति यः कामयेत स एवं चिन्नयात् ।

द्वयानि खलु इमशानानि चतुरश्राणि परिम-
ण्डलानि च ॥ ९ ॥

तंत्र यथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वात् ॥

चतुरश्रं वा । यस्य गुणशास्त्रं ॥ ११ ॥

स चतुरश्रः । त्सर्वज्ञं द्रोणचितोक्तः ॥ ६२॥

चतुरश्राकाराणि सन्ति इमशानानि परिमण्डलाकाराणि च ।
तत्त्वेच्छातः प्रवृत्तिः शब्दस्योभयप्रवृत्तेः । यदि वर्तुलाकारः
रथचक्रवत् । चतुरश्रं वेति—गतमेनत् ॥ यस्य गुणशास्त्रं
पितृलोकसम्बद्धं तत्त्वतुरश्रे इमशाने न वर्तुले । खाला हि
तत्र निशिप्यन्ते । येषु पैतृमेधिकक्रिया तेषां पितृणां
सम्बन्धः ऋध्या च । तस्माच्चतुरश्र एव चेतव्यः यदि
चतुरश्रस्तदा त्सर्वज्ञं द्रोणचितोक्तः—तत्सर्वं द्रोणचित्येव व्या-
ख्यातम् ॥

छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकाम इति विज्ञायते ॥
छन्दोभिरेव यत्रेष्टकाश्रीयन्ते तं छन्दश्चिनं पशुकापश्चिन्नुया-
दित्यस्याः श्रुतेर्थं श्रुतिद्वयेन व्याचष्टे—

सैवैश्छन्दोभिश्चिनुयादित्येकम् । प्राकृतैरित्य-
परम् ॥ १४ ॥

चतुर्दशः स्फण्डः

सैवैश्छन्दोभिदर्शतयीभिश्चेतत्य इत्येका श्रुतिः । प्राकृतैः—प्रकृतौ
यानि छन्दांसि अग्रिमूर्धेत्यादीनि तैरेवेत्यपरा श्रुतिः ॥
इत्यापस्तम्बस्त्राविवरणे शुल्बाख्यप्रश्ने कपर्दिस्वामिभाष्ये
चतुर्थः पटलः

करविन्दीया व्याख्या

इमशा—ते

इमशानमिव चिन्वीत पितॄलोके वृद्धिं कामयमानः ।

द्वयानि—यित्वात्

गतं । अग्रथायतनप्रकाररूपाणि द्वयान्यपि इमशानानि लोके
दृश्यन्ते चतुरश्राणि परिमण्डलानि च ।

चतुरशः—श्रः

प्रकृतित्वाच्चतुरश्रेव चिन्वीत न मण्डलमिति समाप्त उक्तः ।
इमशानानि द्वोणचितेतिवत् कर्तव्यानि । तस्मै वर्जयेद-
न्यतसर्वे द्वोणवत् विमानानि । द्वादशभागीया अध्यर्धाः अर्धाः
पादाश्र द्वादशभागीयास्समूर्तिरकुलयः त्रयोदशतिलाश्र ।
अध्यर्धा एकतस्तादशाः अन्यत एकचत्वारिंशदकुलयः त्रयश्च
तिलाः अर्धाः पादाः एकतो द्वादशभागीयासदशाः अन्यतस्त-
दर्धाः । पादा एकतो द्वादशभागीयासदशाः अन्यतो नवा-
कुलयः साधिकाश्चत्वारस्तिलाश्र । उपधाने प्रथमप्रस्तारे पुर-
स्तात् पश्चाच्चाध्यर्धाः चतुरश्रामिः प्रच्छादनं । पादाभिर-

र्धाभिश्च सङ्क्षयापूरणं । द्वितीये दक्षिणत उत्तरश्चाध्यधी-
भिश्चतुरश्रामिः प्रच्छादनादि पूर्ववत् ॥

छन्द—ते

छन्दोभिः क्रिमश्चीयने इति च्छन्दश्चित् एतावानेव विशेषः ।
अन्यत् सर्वं प्रकृतिरेव ॥

सर्वे—कम्

सर्वैर्दशतयीगतैश्छन्दोभिश्चिन्यात् । तानि सहस्रधा विभज्य
तेषामेकैकेन भागेनैकैकामिष्टकामुपदध्यात् । यजुषां स्थाने
छन्दांसि भवेयुः । तत्र यावत्यः यजुष्मत्यः इष्टकाः
तावत्यश्छन्दांसि विभज्य तेषामेकैकेन विभागेनैकैकामिष्टकां
यजुष्मतीरुपदध्यात् । लोकम्पृणास्तु पूर्ववदेव । अथवा
दशतयीगतैसर्वैश्छन्दोभिर्गायत्रीभिस्त्रिष्टुष्टिर्जगतीभिरनुष्टुष्टिभृ-
हतीभिरुष्णिग्निभिः पञ्चभिरक्षरपञ्चभिर्विषुरुपाभिस्त्रेधा विभक्ता-
भिरतिच्छन्दोभिस्त्रिधा विभक्तैसर्वाभिर्द्विपदाभिश्च पुरस्तादारम्य
याज्ञसेनीभिरुपदध्यात् ॥

प्राक्—नाम्

प्राकृतैः अग्निकाण्डगतैः अग्निर्मूर्त्यनुवाकस्थैर्गायत्रयादिभिः न
दशतयीभिरित्यपरम् । नास्मात्परं विभज्यत इति सिद्धान्तितम् ।
अत्र श्लोकाः—

एकैकवृद्धा एकैकधा ह्यग्रयः क्रमश एकशतम् ।
पटले तृतीय उदितास्तेषां भेदाश्चतुर्थादौ ॥

प्रकृतिस्त्ववहीनामेकविधा वाथ सप्तविधाः ।
एकविधप्रकृतिस्त्वे तदा षण्णां न पक्षपुच्छानि ॥

सप्तविधप्रकृतित्वे भवति च तेषां सपक्षपुच्छत्वम् ।
 सप्तविधप्रभृतीनां सैव भवेत्प्रकृतिरेकशतविधात् ॥
 करणीनां द्वादशांशैः तैरुक्तांशयुतायुतैः ।
 पृथगुत्पन्नरूपाभिरष्टकाभिस्थिधोपदेः ॥
 त्रैधमेकविधादीनां चातुर्विधं सपक्षतः ।
 एवं प्रउगयुग्मस्य त्रैधं नान्यदपक्षतः ॥
 द्वौ चतुरश्रौ प्रउगौ रथचक्रद्रोणचित्समूहश्च ।
 पर्युपपूर्वौ चान्त्यौ शशानचिच्छन्दश्चितिश्येनौ ।
 कङ्गचिदलजौ सप्तविधाः पञ्च पूर्ववदशदहनाः ॥
 प्रउगचिदुभयप्रउगो रथचक्रो द्रोणचिक्ष्मशानायिः ।
 एते त्वपक्षपुच्छाः कूर्मचिदाद्याः परोक्ताश्च ।
 अन्ये सपक्षपुच्छा अग्रय उक्ताः प्रवक्ष्यपणाश्च ॥
 इयेनप्रमुखाननलान् व्याख्यास्ये पटलयोरिहोत्तरयोः ॥
 इति करविन्दस्वामि कृतायां शुल्बप्रदीपिकायां
 चतुर्थः षट्लः

सुन्दरराजीया व्याख्या

(इमश्च—यते) (द्वया—त्वात्) (चतुर्थः) कः ।

अत्र चतुरश्रत्वे त्रीणि शतान्यष्टाविंशतिश्चाङ्गुलाः एकविं-
 शतिलाश्च करणी । तस्या द्वादशेन सप्तविंशत्यङ्गुलेन त्रयोदशति-
 लयुक्तेन द्वादशभागीयाः । तदर्थेन पाद्याः तृतीयेन च नवम्यः ।
 अधार्श पूर्ववद् । उपाधानेऽध्यर्था द्वादशपुरस्तात्प्रतीच्यः ।
 पश्चाद्वादश प्राच्यः । शेषं द्रोणदेव । तत्र सर्वाभावात् षोडशे-
 ष्टका हीयन्ते । अतोऽग्निमध्ये द्वे उद्धृत्याष्टादशनवम्यो निषेयाः ।

द्विशतः प्रस्तारः । एवमेवापरः । प्राच्युदीच्योस्तु विपर्यासः ।
मण्डले श्मशानचिद्रथचक्रचिता व्याख्यातः

छन्दः+यते

छन्दोभिश्रीयत इति छन्दश्चित् । छान्दसः करण उपपदे
किप् । अन्यत्र कर्मण्यश्चाख्यायामिति ।
सर्वैः परं

तत्र सर्वैर्गायत्रचादिभ्य श्रुतुरुत्तरैः अतिधृति पर्यन्तैः चतुर्दशाभि-
रुत्कृतिपर्यन्तैर्वैकविंशत्या त्रिवृत्कुभादिविशेषयुक्तैर्दाशतयीभ्य
आहृतैश्चन्दोभिः सर्वा इष्टकाश्रिन्युयादित्येकं मतं । प्राकृतैराप्नि-
र्मूर्धेत्यनुवाकाधीतैर्यज्ञसेन्यथैः पुनः पुनरभ्यस्तैरित्यपरं मतं ।
अस्याग्रे प्रकृतिवदेव रूपं । केचितु वयसां वा एष प्रतिम-
येयस्यापि नियत्वाद्रयस आकारमपीच्छन्ति । यथाह—वोधा-
यनः—तस्य रूपं श्येनाकृतिभवतीति ॥

इति श्रीमत्सुन्दरराजकृतायां शुल्वप्रदीपिकायां
चतुर्थः पटलः

कपर्दिभाष्यम्

श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञा-
यते ॥ १ ॥

वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति ॥ २ ॥

श्येन इव चेतव्यः श्येनचित् तदाकारं चिन्वीत । आकृत्याः
फलमाकारसंपादनं स्वयमेव वक्ष्यति । अनृजुपक्षः व्यस्तपु-
च्छोऽसङ्कोचितपुच्छः । कथं वक्रता ?—

पश्चात्प्राङ्गुदूहति ॥ ३ ॥

पुरस्तात्पत्यङ्गुदूहति ॥ ४ ॥

एवमिव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णयो भवतीति विज्ञायते ॥ ५ ॥

उन्नयति पुरस्तात्पत्यङ्गुन्नयति । एवमेव चक्राः पक्षा यस्य स वक्तपक्षः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । एवमिव—एवमेव वयसामुत्पत्तां मध्ये पक्षनिर्णयो नंपनं भवतीति श्रुतिः ॥

यावानग्निस्सारतिप्रादेशस्सप्तविघसंपद्यते ।

प्रादेशं चतुर्थमात्मनश्चतुर्भागीयाश्वाष्टौ ।

तासां तिस्रद्विशरः । इतरत्पक्षयोर्विभजेत् ॥

अरविना प्रादेशेन च वर्धितोऽग्निः प्राकृतो यावान् संपद्यते प्रादेश इति गृहीयादिति शेषः । साराद्विप्रादेशाप्नौ यत्प्रादेशं पुच्छे आत्मनि चतुर्थं पुरुषक्षेत्रं चतुर्भागीयाश्वाष्टौ शिष्टे पुरुषे^१ चतुर्भागीयाः क्षेत्रं च गृहीत्वा तासां चतुर्भागीयानां तिस्रश्चतुर्भागीयाश्वरसि निधातव्याः । इतरत्सर्वं पक्षयोर्विभज्य क्षिपेत् । षड्ङुलमात्रं प्रादेशो । षष्ठ्यज्ञुलं पुरुषे । चतुर्भागीयासु पञ्चमु पादोनं नवदशाङ्गुलम् । एतदेवकैक्यस्मिन् पक्षे क्षिपेत् ।

पञ्चारत्निः पुरुषः । चतुररत्निः व्यायामः । चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः । तदर्थं प्रादेश इति क्लसिः । पञ्चेति—एतत्पुरुषस्य प्रमाणम् । चतुरिति—एतदरविप्रमाणम् ।

¹ त्रिपुरुषे—B.

कलृष्णः—एवं कल्पना । इतिशब्दः प्रकारे । अनेन मार्गेण
कल्पयेदित्यर्थः । त्रिशद्भुलं चतुर्भागीयम् ।

करविन्दीया व्याख्या

श्येन—ते

श्येनः—पक्षिविशेषः । तदाकारमग्नि चिन्वति स्वर्गकामः । वयसां
वा एष प्रतिमया चीयत इति वयोमात्रसदृशः प्राकृतोऽग्निः ।
अयं तु श्येनसदृशः । कीदृशः श्येन इसाह—

वक्र—ते.

वक्रौ—अनुजूं पक्षौ यस्य स वक्रपक्षः । व्यस्तं विस्तीर्णं पुच्छं
यस्य मूलादारभ्य उपर्युपरि विस्तीर्णं सः । पश्चात् प्राङ्गुदूतीति
उद्गृहनमुन्नयनं प्रथमपक्षार्थं मूलादारभ्य पश्चात्प्रभृति प्रागुन्नयेत् ।
पुरस्तात्प्रत्यङ्गुदृहति । द्वयं पक्षार्थं मध्यादारभ्य पुरस्तात्
प्रभृति प्रत्यगुन्नयेत् । एवमिवहीति निपातसमुदायः प्रसिद्धौ ।
वयसां मध्ये—श्येनानां पक्षयोर्मध्ये । निर्णामः—निर्णयनं निर्गत्य
प्रहीभावः । विज्ञायते—श्रूयते दृश्यते वा । पक्षनिर्णयम् इति वच-
नसामध्यर्ति पक्षयोर्मध्ये इति गम्यते । यदा वयसां पक्षिणां
मध्ये श्येनानां पक्षयोर्मध्ये निर्णामः दृश्यते—पक्षिणां दृश्यते
इति ॥

यावान—जेत्.

प्राकृतमग्निमात्रपक्षपुच्छशिरस्तु विभजेत् । कान् विभागानि-
साह—पुच्छात् प्रादेशक्षेत्रमात्मनश्चतुष्पुरुषादेकपुरुषक्षेत्रम् (ष्टै)
ष्टादशचतुर्भागीयाः यावति क्षेत्रे उपधीयन्ते तावच्चात्मक्षेत्रं
सगृह्य तासां चतुर्भागीयानां तिस्रो(ग्रे:)ग्रे शिरः कुर्यात् ।
अवशिष्टपञ्च दश(विंशति)चतुर्भागीयाः पुरुषः प्रादेशश्च

प्राकृतयोः अध्यरत्रिपुरुषयोः पक्षयोर्विभजेत्—क्षिपेदित्यर्थः ।
एवं सत्यर्थदशमा अरबयश्चतुर्भागोनाङ्गुलिश्चैकैकः पक्षः । अर्ध-
तृतीयपुरुष आत्मा । पुरुषमात्रं पुच्छं । तिस्त्रश्चतुर्भागीयाश्चिरः ॥
पञ्चार—कल्पिः-

‘पञ्चारत्रिरथौ पुरुषः । यावान् पुरुष ऊर्ध्ववाहुस्तावान भवतीति
पुरुषप्रमाणविशेषविधेः । अन्यत्र चतुररत्रिः । चतुर्विशतिर-
ङ्गुलयोऽरत्रिः । तदर्थं प्रादेशः । स च द्वादशाङ्गुलः । कल्पिः—
अचार्यस्य समयः ॥’

सुन्दरराजीया व्याख्या

इयेन+यते

तैत्तिरीयके काम्यपकरणे पठितोऽप्ययं इयेनचित् नित्य एव
स्वर्गफलकत्वात् चतुरश्राप्तिवत्स्यापि स्वर्गफलकत्वं । ‘सुव-
र्गाय वा एष लोकाय चीयते । यदयिः’ इति लिङ्गानि चात्र
प्रागेव दर्शितानि ।

वक्र+यते

श्रुत्यन्तरमिदं इयेनचिद्राक्यस्य शेषभूतं । तत्र वक्रता पक्षमध्ये ।
व्यासः पुच्छाग्रे । पक्षयोर्वक्रीकरणप्रकारमपि श्रुतिरेवाह—
पश्चात्प्राङ्गुदूहति पक्षमध्ये । पुरस्तात्प्रत्युङ्गुदूहति पक्षा-
ग्राप्यययोः ।

एवमिव हि वयसां पक्षस्य मध्ये मध्येपक्षं निर्णामो वक्रता ।
मध्येपक्षनिर्णामः—वयसामुत्पततां पक्षमध्ये निर्णाम एवमिव
हि दृश्यत इत्यर्थः ।

यावा+ते

सारत्रिप्रोदशश्चतुरश्रोऽप्तिर्यावान् सम्पद्यते तावानेवायं इयेन-
चिङ्गवति । सारत्रिप्रादेशग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तमेव ।

तत्र—

प्रादे+ष्टौ

आदधीतेति शेषः । पुच्छे पुरुषादधिकं प्रादेशमात्मनश्चतुर्थं पुरुषं
चतुर्भागीयाश्चाष्टौ आत्मन एवादधीत । शिष्ट आत्मा । अर्ध-
तुर्तीयः पुरुषः । पुच्छं पुरुषप्रमाण(मात्र)मेव ।

ता—शिरः

तासां तिस्तश्चतुर्भागीयाः शिरः प्रकल्पयेत् ।

इतर+जेत्.

पुच्छादात्मनश्चात्र शेषं द्वेषा विभज्य पक्षयोनिदध्यात् ।
एकैकस्मिन् पक्षे प्रादेशार्थं षडङ्गुलं आत्मचतुर्थादर्थं षष्ठि-
रङ्गुलयः । पञ्चानां चतुर्भागीयानां मध्ये पुरुषायामे पक्षे न्यस्ते
पादोना एकान्नत्रिंशतिरङ्गुलयः प्राकृतः पक्षः । चतुश्चत्वारि-
शदधिकशताङ्गुलयः । एभिः सहितः पादोनैकान्नत्रिंशच्छतद्रया-
ङ्गुलः सम्पद्यते । तदेतद्रक्षयति अर्धदशमा अरब्रय इयादि ।

पञ्चा+क्लृप्तिः

सार्वात्रिकी चैषा क्लृप्तिः ।

कपर्दिभाष्यम्

अर्धदशमा अरत्रयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागोनाः
पक्षायामः ॥ ५ ॥

प्रादेशदशमा अरब्रयोऽङ्गुलयश्च चतुर्भागोनाः पक्षायामः—पक्ष-
योरायमः । प्राकृताः षडरत्रयः अर्धपुरुषे प्रादेशसहितारत्रिदृ-
यमष्टादशाङ्गुलाश्चतुर्भागोनाश्च प्रादेशे षडङ्गुलाः । ता अष्टाद-
शभिस्सहारत्रिः सर्वं सम्भूयार्धदशमा अरत्रयोऽङ्गुलाश्च चतु-
र्भागोनाः । एष पक्षयोरायामः ।

द्विपुरुषां रज्जुमुभयतः पाशां करोति । मध्ये
लक्षणम् । पक्षस्यापरयोः कोश्योरन्तौ नियम्य
लक्षणेन प्राचीनमायच्छेदेवं पुरस्तात् । स नि-
र्णामिः । एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

द्विपुरुषप्रमाणां रज्जुमुभयतः पांशां कृत्वा मध्ये लक्षणं ; कुर्या-
दिति शेषः । अनेनैव मार्गेणोत्तरस्यापि पक्षस्य नमनं व्याख्या-
तम् । एषा पक्षयोर्वक्तव्य ॥ ७ ॥

आत्मा द्विपुरुषायांमोऽध्यर्धपुरुषव्यासः ॥ ८ ॥
पुच्छेऽर्धपुरुषव्यासं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् ।
तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्च ॥ ९ ॥

द्विपुरुषायाम आत्मा अध्यर्धपुरुषव्यासः । एवं दीर्घचतुरश्च
विहृत्य पुच्छस्थानेऽर्धपुरुषा तिर्यङ्गानी पुरुषप्रमाणा पार्श्व-
मानी भवति यथा तथा यच्छेत्—कुर्यादित्यर्थः । तस्य
चतुरश्चस्य दक्षिणपार्श्वेऽन्यं तादग्निवर्णं चतुरश्चमुत्तरतश्चान्यम् ।
एवं त्रीणि चतुरश्चाणि अर्धपुरुषव्यासानि ।

तावक्षणया व्यवलिखेत् । यथाऽर्धपुरुषोऽप्यये
स्यात् शिरस्यर्धपुरुषेण चतुरश्चं कृत्वा पूर्वस्याः
करण्या अर्धान्तावति दक्षिणयोर्निपातयेत् ॥ १० ॥

इति पञ्चदशः खण्डः

तौ चतुरश्रौ यौ पार्ष्वस्थौ । तावक्षण्या कर्णेन आलिखेत् ;
 यथाऽप्यये आत्मपुच्छसन्धौ अर्धपुरुषमात्रं कृतं पूर्वस्य भवति ।
 प्राच्यमिव दक्षिणं प्राच्यमिवोत्तरम् । एवं कृतेऽप्ययेऽर्धपु-
 रुषमात्रं भवति । शिरस्थानेऽर्धपुरुषप्रमाणेन चतुरश्रौ कृत्वा पूर्व-
 स्याः करण्या अर्धदारभ्य तावत्येवार्थे मध्ये निपातयेत्—आलि-
 खेत् । तिस्रः परिशिष्यन्त इत्युपरितने वक्ष्यति । अत्रापि तिस्रः
 शिरसीत्युक्तम् ।

पञ्चदशः खण्डः.

करविन्दीया व्याख्या

अर्धद—यामः

अपरेण यूपावटदेशं संचरमवशिष्येयादि विमाय पक्षाप्य-
 येषु शङ्कुं निहस दक्षिणोत्तरया रज्ज्वा नवारन्त्रीन् प्रादे-
 शमङ्गुलं चतुर्भागोनां चायामं कृत्वा पक्षाग्रेषु शङ्कुं निह-
 न्यात् । एवपेकादशभिरङ्गुलीभिः प्रादेशेन च पुरुषो हीयते ।
 तत्रार्धाष्टमाभिरङ्गुलीभिरेका चतुर्भागीया भवति । तदर्थेनार्ध-
 द्विपुरुषायामां रज्जुमुभयनः पाशां कृत्वा मध्ये लक्षणं कृत्वा
 पक्षस्यापरकोटिशङ्कोः प्रतिमुच्य लक्षणेन प्राचीमपसार्य शङ्कुं
 निहन्यात् । एवं तस्यैव पूर्वयोः कोश्योः प्रतिमुच्य लक्षणेन
 प्रतीचीमपसार्य तत्र शङ्कः । एवं कृते पश्चिमपार्श्वमान्याः
 पुरस्तात् पक्षमध्ये चतुर्विंशत्यङ्गुले सार्धसमतिले लक्षणं निप-
 तति पुरतश्चैव । स निर्णामः—निर्णमनं पक्षस्य । अर्धदशमा
 इत्यादि स निर्णाम इयन्तेनोत्तरमपि पक्षं कुर्यात् ॥

आत्मद्वि—व्यासः
आत्मानं प्राक्त्वेन द्विपुरुषायाममुदक्त्वेनाध्यर्थपुरुषमनुपृष्ठचं
मिनुयात् ॥

पुच्छे—येस्यात्

पुच्छे पुरुषायामानि तदर्थविस्ताराणि प्रयगायतानि
त्रीणि चतुरश्चाणि दक्षिणोत्तराणि विहृत्य दक्षिणं चतुरश्चं
दक्षिणापरकोट्टिं प्रत्यक्षण्यालिखेत् । एवमुत्तरापरकोट्टिं प्रति ।
एवं कृते पुच्छमूले^३र्थपुरुषविस्तारमग्रे^४ध्यर्थपुरुषविस्तारं पुरुषमा-
त्रायामं चतुरश्चं भवति ॥

शिरः—येत्

आत्मनः पूर्वकरणीमध्ये पुच्छवदर्थायामविस्तारं चतुरश्चं कृत्वा
तत्पूर्वकरणीमध्यादक्षिणोत्तरकरण्योर्मध्ये रेखां निपातयेत्-
रेखयोर्बहिस्त्वजेत् ॥

पञ्चदशः खण्डः.

सुन्दरराजीया व्याख्या

अर्थद—यामः

व्यासः पुरुषमात्र एव । अथ तस्य निर्णायः—

द्विपु—र्णामः

कोट्योरग्राप्यययोरेवं पुरस्तात्पूर्वयोः कोट्योरन्तौ नियम्य
यत्पश्चादपच्छिद्यते तत्पुरस्तादागच्छति ।

एतेन—ख्यातः+आत्मा—व्यासः

एवमेवात्मनि त्रयः पुरुषाः स्थिताः ।

पुच्छे—येत्

आत्मनः पुरस्ताच्छिरः ।

इति पञ्चदशः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्

अप्ययान् प्रति श्रोण्यं सानपच्छिन्द्यात् ॥ १ ॥

अप्ययशब्देन पञ्चपुच्छशिरसां सन्धिरुक्तः । तान्प्रसापच्छिन्द्यात्—श्रोण्यं सान्त्यजेत् । शिरसोऽप्ययादारभ्य पक्षाप्ययं प्रति । एवं श्रोण्योरंसे च । एवं द्रेद्रेचतुर्भागीये निरस्ते भवतः । वक्ष्यति चत्वारिंशत्परिशिष्यन्त इति ॥

एवमिव हि इथेनः ॥ २ ॥

प्रसिद्धः । वक्ष्यति च ‘यावदान्नानसारूप्यम्’ इति ।

करणं पुरुषस्य पञ्चमायामं षष्ठ्यासं कारयेयथायोगनतं तत्प्रथमम् ॥ ३ ॥

पुरुषपञ्चमायामं पुरुषपृथ्यासं—अरन्त्रिमात्री पार्वमानी षड्भागा तिर्यज्ञानी यथा युज्यते तथा नतः; नतशब्देन प्रजम्भनमुच्यते । तथा प्रजम्भयेत् । एकामक्षणयादीर्घी^१ कुर्यात् । यथा युज्यत इति यथायोगः । तत्प्रथमं करणम् । प्रथममित्यस्य संज्ञा ।

ते द्वे प्राची संहिते । तद्वितीयम् ॥ ४ ॥

ते द्वे विपर्यस्ते उपसृत्य मध्यमफलके संसृष्टे यथा तिष्ठतः तथाविधं करणं द्वितीयम् ।

प्रथमस्य षड्भागमष्टमागेन वर्धयेत् । यथायोगनतं तत्त्वतीयम् ॥ ५ ॥

प्रथमस्य षड्भागकरणमष्टमागेन वर्धयेद्वीर्धं कुर्यात् । मात्रा?

^१ मशर्दीर्घ—B.

तमक्षणया छिन्न्यात् । छिन्ना यथा युज्यते नप्तनं तथा योगः ।
यथा पक्षनमनेऽध्यर्थं युज्यते तथा नतं वक्रं तृतीयकरणम् ।

चतुर्भार्गीयाऽध्यर्था । तस्याश्रतुभार्गीयामात्र-
मक्षणया छिन्न्यात् । तच्चतुर्थम् ॥ ५ ॥

चतुर्भार्गीयाऽध्यर्थं भूमावालिख्य चतुर्भार्गीयां न सजेत् ।
तथाभूतेष्टका येन करणेन क्रियते तच्चतुर्थं करणम् । षोडशीं
चतुर्भिरिति वक्ष्यति । तदेतत्करणम् ॥

करविन्दीया व्याख्या

अप्य—इयेनः

अप्ययशब्देनात्मनः पक्षपुच्छशिरसां सन्धिरुच्यते । शिर-
सोऽप्ययादारभ्य आपक्षाप्ययात् पुच्छाप्ययादारभ्य आपक्षा
प्ययात् । एवमिवहीति गतम् ॥

कर—प्रथमम्

पुरुषस्य पञ्चमं चतुर्विंशतिरङ्गुल्य एकतः । अन्यतो
विंशतिरङ्गुल्यः प्रथमं करणम् । यथायोगनतं भवेत्—उपथाने
यथायुज्यते तथा कुर्यात् । नप्तनप्रकारश्चोपरि ^१इयेने वक्ष्यते ।
प्रथमादयशशब्दा व्यवहारसौकर्याय ॥

तेद्वे—यम्

प्रथमकरणे प्रागायते दक्षिणमेकमुत्तरमेकमिति संहिते
चतुर्विंशत्यङ्गुले पार्श्वमान्यौ चत्वारिंशदङ्गुले तिर्यक्यान्यौ । तयो-
रेकानमनविधिना मध्ये निर्णता एकपार्श्वे उच्चता । तट्टितीयं
करणम् ।

^१ तने C

प्रथ—तीयम्

प्रथमकरणस्य षड्भागो विंशत्यङ्गुलमष्टभागेन पञ्चदशाङ्गु-
लेन यथायोगनतेन वर्धयेत् ; यथा षड्भागः पक्षानुरोधी वक्त-
स्स्यादष्टमभाग आत्मानुरूप ऋजुर्भवेत्तत्तीयं करणम् ॥

चतुर्भाँ+र्थं

चतुर्भाँगीयाऽणुकाख्या । माऽध्यर्था कायां । तस्याश्रतु-
भीगीयामात्रमक्षणयामात्रमक्षणया छिन्न्यात् । एतदुक्तं भवति—
पञ्चचत्वारिंशदङ्गुलायामं त्रिंशदङ्गुलव्यासं कुत्वा त्रिंशदङ्गुल-
मक्षणया छिन्न्यात् । एवमेका पार्वमानी । पञ्चचत्वारिंश-
दङ्गुलयः एका तिर्यग्भानी त्रिंशदङ्गुलयः एकाऽक्षणया स्थिता
द्विचत्वारिंशदङ्गुलयः चतुर्दश तिङ्गाः । एतचतुर्थं करणम् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अप्य—छिन्न्यात्

पक्षपुच्छशिरोऽप्ययेभ्यः अन्योन्यं पत्यक्षणया परिच्छि-
न्न्यात् । एवमात्मनोऽर्थपुरुषो निरस्तो भवति ।

एवमिव—प्रथमम्

चतुर्विंशत्यङ्गुलं पार्वफलकम् । विंशत्यङ्गुलं तिर्यकफल-
कम् । यथायोगनतं यथा युज्यते पक्षे तथा नतम् । तस्यैकाक्षणया-
रज्जुः पञ्चविंशिका विंशतितिलयुक्ता । अपरा षट्विंशिका
षट्विलयुक्ता । एवं कृते पक्षायामस्य द्वादशभागः एकान्नविंश-
तिरङ्गुलयः तिङ्गौ च इष्टकाव्यासो भवति । तदेतत्पथमं करणम् ।
अरविप्रादेशरहितप्रकृतिके पक्षायामस्य त्रिंशदङ्गुलहानिः । तद-
नुगृणं चेष्टकानां नपनं भवति । तत्र कर्णौ एकविंशकैका-
न्नविंशकौ तिलत्रययुक्तौ ।

तेद्रे—द्वितीयम्

यथा षडश्री भवति तथा संहिते ।

प्रथ—तृतीयम्

पञ्चदशाङ्कुलव्यासं अरब्बचायामं समकर्णं दीर्घचतुरश्रं प्रागायतं भूमौ लिखित्वा प्रथमेन प्रागायतेन युज्यात्ततृतीयम् । क्रुज्ज्ववस्थितमेव प्रथमापेक्षया ननामित्युच्यते यथायोगननामिति ।

चतुर्भाग—चतुर्थम्

एका पार्श्वमानी पञ्चदशाङ्कुला । अन्या पञ्चचत्वारिंशद-
ङ्कुला । एका तिर्यक्षानी त्रिंशदङ्कुला । अन्या द्विचत्वारिंशदङ्कुला सचतुर्दशतिला ।

कपर्दिभाष्यम्

चतुर्भागीयार्धं पञ्चमम् ॥ ६ ॥

एकत्रिंशदङ्कुलमन्यतः पञ्चदशाङ्कुलं तत्पञ्चमम् ।

तस्याक्षण्या भेदष्पष्टम् ॥ ७ ॥

तस्य पञ्चमस्याक्षण्या कर्णेन विभज्यत इति भेदष्पष्टम् ।

पुरुषस्य पञ्चमभागं दशभागव्यासं प्रतीचीन-
मायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमुक्तरतश्च । ताव-
क्षण्या दक्षिणावरयोः कोद्योरालिखेत् । तत्सप्त-
मम् ॥ ८ ॥

अरब्बप्रात्रायामं प्रादेशव्यासं प्रतीचीनं प्रत्यगायतमाय-
च्छेत् । भूमौ दक्षिणपार्श्वेऽन्यं तथाविधमुक्तरतश्चान्यं तथाविधम् ।

तावक्षण्या कर्णेन दक्षिणावरयोः कोऽयोरारभ्य^१ सूच्यवदा-
लिखेत् । तत्सप्तमम् ॥

एवमन्यत् । उत्तरं तूत्तरस्याः कोऽया लिखे-
त्तदष्टमम् ॥ १ ॥

एवमेव कृत्योचरं चतुरश्रमुत्तरस्याः कोऽया आरभ्य
दक्षिणां कोटि प्रत्यालिखेत् सौववत्तदष्टमम् ।

चतुर्भागीयाक्षण्योभयतो भेदो नवमम् ॥ १० ॥
अक्षण्या उभयतः कर्णेन भेदनं खण्डनं तस्याश्चतुर्भागीयायास्त-
थाविधं नवमं करणम् । पादमात्रं पादेष्टका त्रिभिरिति ॥

उपधाने षष्ठिष्ठिः पक्षयोः प्रथमा उदीची-
र्नि(रूप)दध्यात् ॥ ११ ॥

पुच्छपार्श्वयोरष्टावष्टौ षष्ठ्यस्तिस्त्रोऽग्रे तत
एकान्ततस्तिस्त्रः तत एका ॥ १२ ॥

पुच्छाप्यये चतुर्थ्यौ विशये । तयोस्तु पश्चा-
त्पश्चम्यावनीकसंहिते ॥ १३ ॥

उपधानकाले एकस्मिन् पक्षे षष्ठिः प्रथमा उदीचीरुदगा-
यता निदध्यात्—उपदध्यात् त्रिशत्रिंशद्विपर्यस्य कारिताः । एव-
मुत्तरपक्षेऽपि । पुच्छस्य पार्श्वयोरुभयोष्टृचः अष्टुवेकस्मिन्
पार्श्वेऽपरस्मिन्शाष्टौ । कथमित्याह—पुच्छाग्रे तिस्रः तासां
पुरस्तादेकाम् । एवमुत्तरस्मिन् पार्श्वे विपर्यस्य कारिताः । पुच्छे

^१ सूच्यवदा—B.

चात्मनि च स्थिते तिर्यक्—तयोश्चेति तयोः पश्चात्पुच्छे
अनीकसंहिते—मुखसहिते ^१मेष्युथवत् ।

बोडशः खण्डः

करविन्दीया व्याख्या

चतु—मम्

त्रिशद्भुलायाम् पञ्चदशव्यासं यत्तत्पञ्चमं करणम् ॥

तस्या—षष्ठम्

पञ्चमस्याक्षणया भेदं कृत्वा षष्ठं करणं भवति सा पादे-
ष्टका । तस्यैकत्रिशद्भुलमन्यत् पञ्चदशाभुलमन्यदक्षणया एको-
नविंशतितिलाधिकं त्रयमिंशद्भुलम् । एतत् षष्ठं करणम् ॥

पुरुष—मम्

चतुर्विंशत्यभुलायाम् तदर्धविस्तारं चतुरश्चं कृत्वा तस्य
दक्षिणत उत्तरतश्च ताढशे चतुरश्चे । एवं त्रीणि चतुरश्राणि
कृत्वा दक्षिणोत्तरचतुरश्चे दक्षिणापरकोटी प्रत्यालिखेत् । एवं
पार्वमान्यौ षट्विंशत्यभुले अष्टाविंशतितिलाधिके । तिर्यच्चान्यौ
चतुर्विंशत्यभुले । एतत्सप्तमं करणम् ॥

एवम—षष्ठम्

सप्तमवत्रीणि चतुरश्राणि कृत्वा दक्षिणं दक्षिणापरकोटीं
प्रत्यालिखेदुत्तरमुत्तरापरकोटीं प्रति । एवमपि ते एव पार्वमान्यौ
पूर्वं पार्व द्वादशाभुलं पश्चिमं तु षट्विंशद्भुलं । यदेवं तदष्टमं
करणम् ॥

चतुर्भुम्—मम्

चतुर्भागीयाया उभयतो भेदोऽक्षणया भवेत् । इयमपि पादे-

^१ मेष्युद.

षट्का । पार्श्वमानयौ अक्षगया एकविंशत्यकुले सप्ततिलसहिते
तिर्यगेकं त्रिंशद्वृक्तुलम् । एवं नवमं करणम् ।
अथोपधानमुच्यते—

उप—ध्यात्

उपधानकाले दक्षिणे पक्षे षष्ठिः प्रथमा उदीचीर्णिदध्यात् ।
उत्तरे च षष्ठिम् । ज्ञान्दमो विभक्तिव्ययः ।

पुच्छ—ष्ट्रयः

षष्ठकरणोत्पन्ना अष्टावष्टौ पुच्छपार्श्वयोः ।

उपधानप्रकारमाह—

तिस्रो—काम्

पुच्छपार्श्वयोरित्येव । तिस्रोऽग्रे पुच्छस्य दक्षिणश्रोण्या-
मेका प्राची बाह्यविशेषा । तस्या उत्तरतो द्वे नानाग्रे विशेषसहिते ।
तयोः पुरस्तादेका बाह्यविशेषा प्रागग्रा । तस्याः पुरस्तात्पूर्ववृ-
त्तिस्रः । तासां पुरस्तात् पूर्ववदेका । एवमुदक्तगर्वेऽपि ॥

पुच्छा—ये

पुच्छात्ममन्यौ द्वे चतुर्थयौ विशये । अविशेषादात्मनि
पुच्छे च सप्ते ॥

तयो—हिते

तयोश्च पश्चात् द्वे पञ्चम्यावर्धेष्टके । अनीकं मुखम् । तेन संहिते
मेषयुद्धवत् ॥

षोडशः खण्डः

सुन्दरराजीया व्याख्या

चतु—पञ्चमम्

त्रिंशद्वृक्तायामं पञ्चदशाङ्कुलव्यासं । सप्तकर्णे दीर्घचतुरश्रम् ।

तस्या—षष्ठम्

पुरुष—मम्

यथा पुरस्तात्प्रोदेशस्तिर्यज्ञानी पश्चात् प्रोदेशत्रयम् । सप्त-
माष्टमयोरुभयोरपि पार्श्वफलकानि सप्तविंशकानि षट्कृतिलोनानि ।

चतु—मम्

चतुर्भागीयामुभयतोऽक्षण्याभिन्नायां चत्वारो नवमा
भवान्ते त्रिकोणाः । तेषामेकं करणं नवमं । तस्यैकं फलकं
त्रिंशद्ङुलं । अन्ये एकविंशके सप्ततिले ।

उप—ध्यात्

प्रथमाः प्रथमकरणकृताः । एवं षष्ठ्य इत्यादिषु उदीचीरु-
दगायताः ॥

पुच्छ—षष्ठ्यः

प्रागायता एताः । आसामुपधानप्रकारमाह—

तिस्र—काः

तिसूणां द्वे प्रागग्रे । एका प्रत्यगग्रा ।

पुच्छा—ये

उदगग्रा दक्षिणाग्रा च । ते आत्मानं पुच्छं च पञ्च-
दशाङ्कुलावेते ।

तयो—हिते

अनीकसंहिते मुखसंहिते । उदगायते ।

बोडशः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्

शेषे दश चतुर्थ्यः श्रोण्यसेषु चाष्टौ प्राचीः
प्रतीचीश्च ॥

पुच्छशेषे चतुर्थ्यौ दश तिर्यगायताः । श्रोण्यसेषु चाष्टौ
श्रोण्याश्रतस्मः प्रागायताः । उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च विपर्यस्य
कारिताः । अंसयोश्वैवम् ।

शेषे च पड्विंशतिरप्तौ पष्ठयश्वतस्मः पञ्चम्यः ।

आत्मनि शेषे शिष्टे देशे पड्विंशतिश्वतुर्थ्यः । अष्टौ चतस्रः
पञ्चम्यः । तासामुपवानमार्ग उच्यते—विशयानां मार्गे तिर्यगा-
त्मनि चतुर्दश चतुर्थ्यः । तासां पार्श्वयोर्द्वेद्रे प्राच्यौ प्रतीच्यौ च
विपर्यस्य कारिते । उत्तरे पार्श्वे चतुर्दशानामेव पार्श्वयोर्मध्ये
द्रेद्रेनिर्यक् । इताष्पड्विंशतिश्वतुर्थ्य उपहिताः । चतस्रश्वतु-
र्भागीयाकोणेषु स्थिताः । तामु चतस्रः पञ्चम्यः तिर्यक् ।
पष्ठयश्वाष्टौ तिर्यगेव ॥

**शिरसि चतुर्थ्यौ विशये । तयोश्च पुरस्तात्प्रा-
च्यौ । एष द्विशतः प्रस्तारः ॥**

तयोर्विशययोः पुरस्तात्प्राच्यौ चतुर्थ्यौ विपर्यस्य कारिता
दक्षिणतः । एषेति । किर्मधिदम् यावता द्विशत एव १
परिभाषेयम् । योऽयं प्रस्तारो द्विशत(स्स) इति परिभाष्यते ।
सङ्ख्यां पूरयेदित्युक्ते द्विशत एव पूर्यते । इतरथा का सङ्ख्या
पूरयितव्येति न ज्ञायते । अस्ति सहस्रसङ्ख्येति चेत्र । प्रति-
प्रस्तारं पूरयेदिति वचनपत्र्यकं सम्पद्यते । तस्मात्परिभा-
षेयमिति ॥

**अपरस्मिन् प्रस्तारे पञ्चपञ्च निर्णामयोर्द्वितीयाः ।
अप्यययोश्च तृतीयाः आत्मानमष्टभागावेताः ॥**

द्वितीया वक्रीभूताः । निर्णामो वक्रप्रदेशः । तस्मिन् प्रदेशे
पञ्चपञ्च द्वितीयाः । अप्यययोश्च तृतीयाः—पक्षाप्यययोस्तृतीया
आत्मानमष्टभागवेता व्यासाः । चतुर्भागीयेष्टकामात्रमात्माने
स्थिताः । पञ्चपञ्च विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षाप्यये ।

शेषे पञ्चचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राचीः ।
दक्षिणे पार्श्वे पञ्चविंशतिः । दक्षिणे पक्षे उत्तरे पार्श्वे पञ्च-
विंशतिरुत्तरे पक्षे विपर्यस्य कारिता दक्षिणे पक्षे विंशतिः ।

पुच्छपार्श्वयोः पञ्चपञ्च सप्तम्यः ।
उत्तरे पार्श्वे विपर्यस्य कारिताः ।

द्वितीयचतुर्थ्योश्चान्यतरतः प्रतिसंहितापैकैकाम् ॥

द्वितीयाणां रीत्यां चतुर्थ्यर्था च रीतां अन्यस्मिन्पार्श्वे
एकैका सप्तमी । एका दक्षिणे पार्श्वे विपर्यस्य कारिता ।
अपरा उत्तरे पार्श्वे ॥

**शेषे त्रयोदशाष्टम्यः । पुच्छदेशे त्रयोदशा-
ष्टम्यद्वशेरते । श्रोण्यसेषु चाष्टौ चतुर्थ्यो दक्षिणा
उदीचीश्च ॥**

दक्षिणस्यां दक्षिणायते विपर्यस्य कारिते । उत्तरस्यां
श्रोण्यां उदगायते । दक्षिणेऽसे दक्षिणायते । उत्तरेऽसे उदगायते
विपर्यस्य कारिते ॥

शेषे च विंशतिस्त्रिंशत् षष्ठ्यः एकां पञ्चमीम् ॥
चकारेण चतुर्थ्योऽनुकृष्यन्ते । त्रिंशत् षष्ठ्यः एका च पञ्चमी ।
तासामुपाधानदेश उच्यते—आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे दश्च चतु-

र्थ्यः । पञ्च प्राचीः पञ्च प्रतीचीः एवमुत्तरे पार्श्वे । मध्ये त्रिशत्
षष्ठ्यः प्राचीः एका च पञ्चमी । तासां पञ्चदश प्राचीः¹ ॥

शिरसि चतुर्थ्यौ तयोश्च पुरस्ताच्चतस्रो नवम्यः
एष द्विशतप्रस्तारः ॥ ४६ ॥

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

नवम्यथतसः पुरस्तात् । एषेति— गतमेतत् । किमर्थ-
मिदम् ? नियमार्थम् । किमत्र नियम्यते ? विषमद्विशतप्रस्तारो
नियम्यते नोपारि इयेनः । इयेन एव नियम्यते नान्यः । कथ-
मवगम्यते नान्य इति ? प्रस्तारपूरणवचनात्—तत्रापि व्यत्यासं
चिनुयादित्येतदेवोक्तं न पूरणवचनम् । तस्मादन्ये द्विशत-
प्रस्ताराः । अत्रैव परिभाषितत्वात् । इष्टकाकरणे पञ्चत्वार्दि-
शदङ्गुलं दक्षिणेन गृहीत्वा चतुर्थीः कारयेत् । विपर्यस्ताः सब्ये ।
व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् इति । गतमेतत् ।
अत्र श्लोका भवन्ति—

एकोनविंशतिस्तिर्यगङ्गुलं सतिलद्वयम् ।
यथा भवेत्तथा कार्या यथायोगनतं तु तत् ॥
यथोदीच्येव षड्भागे षष्ठ्यभागेन वर्धनम् ।
करणस्य तृतीयस्य यथायोगनतं भवेत् ॥
स विशेषश्चतुर्थस्य हिचत्वारिंशदङ्गुलम् ।
चतुर्दशतिलैर्युक्तं करणस्य भविष्यते ॥
षष्ठस्य कर्णफलकं स्यात्रयस्त्रिंशदङ्गुलम् ।
अष्टादशतिलैर्युक्तं इतरे सूत्रचेतादिते ॥

¹ प्रतीचीः

पार्वस्थाः सप्तमस्येयं विंशत्यः सह सप्तभिः ।
 षट्भिरेव तिलैरुनं फलकेष्टष्ट्रमस्य च ॥
 प्रथमेन तृतीयेन विपर्यस्य पुनः पुनः ।
 तथा सप्तमष्टाभ्यां कारयेदिष्टकाः क्रतौ ॥
 पञ्चत्रिंशाद्विपर्यस्य चतुर्थेनापि कारयेत् ।
 एतावदेव कुशलाः इष्टकाकरणे विदुः ॥
 पुच्छे तिर्यङ्गनिधातव्याः चतुर्थर्चादश चोदिताः ।
 ययोश्चान्तरा तिर्यक् चतुर्थस्युश्चतुर्दश ॥
 चतुर्थ्यः पार्वयोस्तासां षट्षट्कातिर्यक्तु मध्यमाः ।
 कोणेषु तिर्यक् पञ्चम्यः षष्ठ्याष्टौ तथाविधाः ॥
 आपुच्छस्याप्ययाच्चद्रव शिरसि त्रिंशादिष्यते ।
 प्राच्यश्चैव प्रतीच्यश्च प्राचीष्वेव च पञ्चमी ॥
 चतुर्थ्यः पार्वयोस्तासां तथा शिष्टे च विंशतिः ।
 अन्यत्सर्वं यथासूत्रं प्रस्तारो द्विशतः क्रतौ ॥
 श्रोण्या चैव तथैवांसौ षट्सु त्वेव तथाविधा ।
 चतुर्थ्योऽद्विष्टिण न पैताः ॥
 श्रोण्योर्दक्षिण विजेयं तथा चैवांस उत्तरे ॥

इति प्रस्तम्ब सूत्रविवरणे कपर्दिस्वामिभाष्ये शुल्वाख्यप्रश्ने
 पञ्चमः पटलः—

करविन्दीया ढ्याख्या

शेषे—र्थः

पुच्छे दश चतुर्थकरणनिष्पत्ताः तिर्यगायताः ॥

ओण्यं—अ

एवं श्रोण्योश्चतसः उत्तरपार्षे विपर्यस्य कारिताः ॥
शेषे—म्यः

शेषे चेति चकाराच्चतुर्थ्यैऽनुषज्यन्ते । आत्मशेषे पद्मिं-
शतिश्चतुर्थ्यः । अष्टौ च पृथ्यः । चतसः पञ्चम्यः । ता एता
अष्टार्थिशत् । असामुपधानमुच्यते—

शिरसि—स्ता

पुच्छगतविशयानां मध्ये निर्यगात्मनि चतुर्दश चतुर्थ्यः
प्राच्यो रीतयः । तासां पार्षयोः पश्चाद्देवे पुरस्ता द्वेदे दक्षिणत
उत्तरतश्च । ता अष्टौ । अष्टानां चतसः प्राच्यश्चतसः प्रतीच्यः ।
¹चतुर्दशानामेव पार्षयोर्मध्ये दक्षिणत उत्तरतश्च द्वेदे । ताश्चतसः ।
एवं पद्मिंशतिश्चतुर्थ्यः । अत्रानुपहिताः कोणेषु चत्वारश्चतु
र्भागीयादेशाः । तेषु चतसः पञ्चम्यः निर्यक् । पष्टिश्चाष्टौ
तिर्यगेव । शिरसि प्रत्येकं दक्षिणोत्तरः प्राच्यौ तयोर्विशययोः
पुरतः प्राच्यौ चतुर्थ्यौ । एवं वाह्यविशेषे ॥

एष द्विशतःप्रस्तारः

उपधानविधिगतदेशादिसंख्यासमुदायवशेन प्रस्तारे शत-
द्रये सिद्धेऽपि द्विशतः प्रस्तार इति वचनं प्रस्तारे द्विशतत्व-
सिद्धिकरणाय ॥

अप—क्रियाः

निर्णयः पक्षयोर्मध्ये वक्रप्रदेश इत्युक्तम् । तस्मिन्
द्वितीयाः दक्षिणोत्तरपक्षयोः पञ्चपञ्च निर्णयानुरूपमुपधेयाः ॥

अप्य—वेताः

तृतीयकरणावेताः पञ्चपञ्चैवाष्टभागेन वर्धितेनात्पानपत्र-
गताः पद्मभागेन पक्षम् ॥

¹ अष्टाना—C

शेषे—प्राचीः

दक्षिणपक्षस्य दक्षिणभागे पञ्चविंशतिः । उत्तरपक्षस्य
उत्तरभागे पञ्चविंशतिः दक्षिणे विंशतिः ॥

पुच्छ—स्यः

पुच्छस्य दक्षिणे पार्श्वे पञ्च सप्तम्यः । उत्तरे पञ्च प्राच्यो
रीतयः ॥

द्विती—काम्

अनेनान्ययोः सप्तम्योरूपधानयुच्यते । पुच्छपार्श्वगत-
सप्तमीरीत्योरन्यतरस्यां रीत्यां द्वितीया । प्रतिसंहितामेकाम-
न्यस्यां चतुर्थीप्रतिसंहितां चैकां सप्तमीमुपदध्यात् । एवं द्वादश
सप्तम्य उपाहिता भवन्ति ॥

शेषे—षट्म्याः

पुच्छशेषे अष्टमकरणोत्पन्नाः त्रयोदशोदीर्च्यः पञ्च रीतयः ।
पुच्छाग्रे पार्श्वगतयोस्सप्तम्योर्मध्ये पञ्चाष्टम्यौ । ननाग्रा द्विती-
यायाम् । तिसूणां सप्तमीनां मध्ये तिस्रोऽष्टम्यः । तृतीयायां
च तिस्रः । चतुर्थरीत्यां तिसूणां सप्तमीनां मध्ये एका ।
पञ्चमरीत्यां सप्तम्योर्मध्ये एका । एवं त्रयोदशाष्टम्यः यथा-
योगं प्रागग्राः प्रत्यगग्राश्च भवेयुः ॥

ओण्यंसेभ्यश्च ओण्यं—श्र

श्रोण्योश्चतस्रः प्रयोक्त द्वेष्टे दक्षिणयोदैक्षिणा उत्तरयो-
रुचराः । सर्वा बाह्यविशेषाः ॥

शेषे—मीम्

आत्मशेषे विंशतिः । चकारेण वचनाभावे शिरसि
चतुर्थयौ । तयोश्च पुरस्तात् चतस्रो नवम्यः ॥

एष द्विशतःप्रस्तारः
प्रस्तारशतद्वयानियमशङ्कानिराकरणाय द्विशतवचनम् ॥
व्यत्यासं—पैत्

गतम् ॥

अथ फलकानां प्रजम्भनमुच्यते—प्रथमकरणस्य विंशत्यज्जुला
तिर्यङ्गानी प्रजम्भिते यर्थकोनविंशतिरज्जुलयस्साष्टादशतिलद्वयं
च क्रुज्जवस्थिता भवति, तथा करणं प्रजम्भयेत् । वक्ष्यमाण-
प्रकारेण द्वितीयस्य करणस्य पक्षनमनी चतुर्विंशत्यज्जुला सार्ध-
समातिला । तस्याष्टष्ठो भागश्चतसोऽज्जुलयः सपादतिलश । तेन
द्वितीयकरणस्य दीर्घतया चत्वारिंशद्वज्जुलयोः फलकयोर्मध्ये चतु-
विंशत्यज्जुले एकस्मिन्बुद्धिं च कुर्यात् ; यथा तस्य भागद्वय-
मेकैकशः पूर्वकर्णसदृशं भवति तथेति । तृतीयस्य तु षष्ठ्याष्ट-
भागसन्धौ नमनं । षष्ठं भागं पूर्ववन्नमयेत्¹ । अष्टमस्य तु नमन-
मात्मानुरूपं क्रुज्जवस्थानमेव । तस्मिन्ब्रमनं षष्ठापेक्षया ।

तत्र श्लोकाः—

इयेने प्रथम आद्यस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
द्वितीयस्य तृतीयस्य चोच्यते फलकानतिः ॥
अस्मिन् इयेने त्वादिमस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
पुच्छस्य² पक्षकरणी षष्ठ्यासौ यथार्जवम् ॥
द्वितीयस्य तृतीयस्य पक्षकाणां नतेः फलम् ।
व्यासस्य पक्षकरणी षष्ठतानादिमे नतिः ॥
एकोनविंशत्यज्जुलयस्साष्टांशं च तिलद्वयम् ।
तिर्यङ्गानी यथा सा स्यात्तथा रज्जुा प्रजम्भयेत् ॥
सपादतिलसंयुक्तचतुरज्जुलमात्रतः ।

¹ पूर्वं न मयेत् ² पक्षस्य—C

पक्षस्य नपनी षष्ठः तेन स्यात्फलकानन्तिः ॥
एवं द्वितीयश्येनोक्तमार्गेणोन्नीय जम्भनम् ।
करणस्य विधातव्यं फलकानमनं तथा ॥

इति करविन्दस्वामिकृतायां शुल्वप्रदीपिकायां
पञ्चमः पटलः

सुन्दरराजीया व्याख्या

शेषे—र्थः

पुच्छ उदगायताः ।

ओण्यं+अ

आत्मनः श्रोण्यंसेषु द्वेदे बाह्यविशेषे ।
शेषं+पञ्चम्यः

आत्मशेषे षहविंशतिचतुर्थर्थः प्राच्यः प्रतीच्यः । तत्र
मध्यरीत्योः सप्तमसोदगग्रा दाक्षिणाग्राश्च । द्वितीयपञ्चमरीत्योः
पञ्चपञ्च मताः । सममध्ये दक्षिणोत्तरे अन्याः प्राक्प्रतीच्यः ।
आद्यन्तरीत्योर्पञ्चे एकैकचतुर्थर्थौ दक्षिणोत्तरयोः पश्चात्पुरस्ताच्च
द्वेदे षष्ठ्यौ । ताश्वास्थौ दक्षिणोत्तराः । तद्रीत्योः शेषे चतस्रः
पञ्चम्य उदगायताः ।

शिरासि+चतुर्थर्थौ विशेषे

अथये पुच्छाप्ययवत् ।

तयो+च्यौ

बाह्यविशेषे चतुर्थर्थौ ।

एष+स्तारः

अतोऽत्र संख्यापूरणाय कर्तव्यो यत्र इत्यर्थः ।

अपर+तामेकैकाम्

अन्यतरतः दक्षिणे पार्श्वे उत्तरे वा द्वितीयचतुर्थीभ्यां
सप्तमीभ्यां संहितामेकां सप्तमीमन्तररूपदध्यात् ॥

शेषे+षट्मयः

पुच्छ शेषे ।

श्रोण्यं+चीश्च

द्वेदे वाह्यविशेषे ।

शेषे+पञ्चमी

आत्मशेषे विंशतिश्चतुर्थ्यः प्रागायताः । मध्ये प्रागाय-
ताभिः षष्ठीभिर्द्विंशता द्वे रीती । तयोर्दक्षिणस्यां द्वे उच्चृत्य
एकां पञ्चमीं निरुद्ध्यात् ॥

शिरसि चतुर्थ्यौ

उदगायते ॥

तयो+म्यः

उदगायताः ॥

एष+स्तारः—व्यत्या+पैत्

इति श्री सुन्दरराजकृतायां शुल्वप्रदीपिकायां

पञ्चमः पट्टलः

कपर्दिभाष्यम्

द्वयेनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति विज्ञायते ।
वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति । पश्चात्प्राङ्गुदूहति ।
पुरस्तात्प्रत्यङ्गुदूहति । एवमिवहि वयसां मध्ये
पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते ॥

अस्याः श्रुतेः पुनरूपन्यासो मार्गान्तरं प्रतिपादयितुम् ।
अथवा अन्यैवैषा श्रुतिः । इयमेवाकारमार्गता । वक्त्रोति-गतमेतत् ।

पुरुषस्य षोडशभिर्विंशां शतं सारलिप्रादेशस्सप्त-
विधस्संपद्यते । तासां चत्वारिंशदात्मनि तिस्रद्विश-
रासि पञ्चदश पुच्छे एकत्रिंशद्वक्षिणे पक्षे तथोत्तरे ॥

पुरुषस्य षोडशनागः षोडशी । तामिर्विंशोत्तरं शनं संपद्यते ।
परिगणनायां क्रियमाणायां एतावत्यः षोडश्यः सप्तार्धे शेरते ।
सप्त स्थापयित्वा षोडशीभिर्गुणिते द्वादशोत्तरं शतम् । अर्ध-
पुरुषे द्वादशमु अष्टौ । क्षिते विंशतिः । एवं विंशोत्तरं शतं
सम्पन्नम् । तासामिति—तासां षोडशीनां चत्वारिंशदात्म-
न्युपधेयाः; तिस्रद्विशरासि; सर्वत्र निधेया इति शेषः । पञ्चदश
पुच्छे । दक्षिणे पक्षे एकत्रिंशत् तथोत्तरे । एकत्रिंशद्वुत्तरे
पक्षे । कथमेता निधेया इत्युच्यते—

अध्यर्धपुरुषस्तिर्यग्द्वावायामत इति दीर्घं चतु-
रश्रं विहृत्य श्रोण्यंसेभ्यो द्वे द्वे षोडश्यौ निरस्येत् ।
चत्वारिंशत्परिशिष्यन्ते । स आत्मा ॥

अध्यर्धपुरुषा तिर्यज्ञानी द्विपुरुषा पार्वमानी । एवं दीर्घ-
चतुरश्रं विहृत्य श्रोणीभ्यामसंसाभ्यां च द्वे द्वे षोडश्यौ प्रसेकं
निरस्येत्—त्यजेत् । अक्षणया . . . यथा श्रोण्यंसेषु चत्वारि-
चतुरश्राणि अर्धपुरुषप्रमाणानि कृत्वा अक्षणयान्यार्धानि निर-
स्येत् । शिष्टं चत्वारिंशत् । स आत्मा ॥

शिरस्यर्घुपुरुषेण चतुरथं कृत्वा पूर्वस्याः करण्या अधर्जावति दक्षिणोन्नरयोर्निपातयेत् ॥

गतमेतत्—

तिसः परिशिष्यन्ते । तच्छिरः ।

तिस्त्रिशिष्टाः । तच्छिरः ।

पुरुषस्तिर्यग्दावायामतः पोडशभागश्च दक्षिणः पक्षः । तथोन्नरः ॥

पुरुषमात्रा निर्यज्ञानी । द्विपुरुषा पार्श्वमानी । पुरुष-
षोडशभागाश्चर्त्तिनाष्टकुलवाचं दक्षिणे पक्षे चामासः । तद्र-
देवोन्नरपक्षः ॥

पक्षाग्रे पुरुषचतुर्थेन चत्वारि चतुरथाणि कृत्वा
तान्यक्षण्या व्यवलिख्याधार्णि निरस्येत् । एक-
त्रिंशत्परिशिष्यन्ते ॥

पक्षयोरग्रे प्रयेकं पुरुषचतुर्थप्रमाणेन चत्वारि चतुरथाणि
कृत्वा तान्यक्षण्या कर्णेनालिख्य अधर्णि निरस्येत् । स्तुच्यव-
दक्षिणपक्षाग्राणि वहिर्भूतानि निरस्येत् । द्विपुरुषायामे द्वात्रिं-
शत् षोडशयो भवन्ति । षोडशभागेन चैका । तासु द्वयोस्य-
क्तयोः एकत्रिंशत्परिशिष्यन्ते ॥

पक्षाग्रमुत्सृज्य मध्ये पक्षस्य प्राचीं लेखामा-
लिखेत् ॥

पक्षाग्रमिति पुरुषचतुर्थेन कृतानि चतुरथ्राणि लक्षण्ते ।
पक्षायामे पुरुषचतुर्भागार्धमुत्सृज्येयर्थः । मध्ये पक्षस्य प्रगायत्रां
लेखायामालिखेत् ॥

पक्षाप्यये पुरुषं नियम्य (लेखायां) पुरुषान्ते
नितोदंकुर्यात् । नितोदात्माचीनं पुरुषान्ते नितोदं
नितोदयोर्नां(गा)नान्तावालिखेत् । तत्पक्षिनमनम् ।
एतेनोत्तरः पक्षो व्याख्यातः ॥

आत्मपक्षसन्धौ पुरुषमात्रं वेणुं नियम्य लेखायामेव
पुरुषस्यान्ते वेणोरन्ते लक्षणं कुर्यात् । तस्मान्नितोदात्मागायत्रं
प्राचीनं वेणुं लेखायामेव निवायान्ये छिद्रे शङ्कुं लक्षणं वा
निहत्य नितोदयोरन्तो नाना आलिखेत् । अपरस्मान्नितोदादा
रभ्यापरान्तमालिखेत् । पूर्वस्मान्नितोदाच्चारभ्य पूर्वान्तमिति ।
तत्पक्षनमनं पक्षस्य वक्रता । एतेनेति उत्तरपक्षनमनमप्येवं
कुर्यात् ॥

अष्टादशः स्थण्डः

द्विपुरुषं पश्चादर्धपुरुषं पुरस्ताच्चतुर्भागोनः पुरुष
आयामोऽष्टादशकरण्यौ पार्व्योस्ताः पश्चदश
परिगृह्णन्ति । तत्पुच्छम् ॥

पश्चात्तिर्यज्ञानी द्विपुरुषा । पुरस्तादर्धपुरुषा । पादोन-
पुरुषायामा । पार्व्योरष्टादशषोडशीः करोति । अष्टादश-
करणी सा पार्व्योः । ता एताः पश्चदशषोडशीः परिगृह्णन्ति ।

कथमर्घपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायामा षट्करोनिै नस्याभितो द्वे
चतुरश्च समे सर्वतः पादोनपुरुषमात्रे । तावक्षण्या लिखेत् ।
एकैकमर्घं त्यजेत् । शिष्टं प्रत्येकमर्घपञ्चमं करोति । अर्ध-
पञ्चमं अर्धपञ्चमं नव । नवसु षट्सु क्षिसेषु पञ्चदश ।
तत्पुच्छम् ॥

करविन्दीया व्याख्या

इयेन—यते

द्वितीयश्येनमुपदेष्टुं सैव श्रुतिः पुनरपि पठिता । तत्र
विशेषमाह—

पुरुषस्य—त्तरे

षोडशीः—षोडशभागपरिमिताः । ताभिः षोडशीभिः ।
सारत्रिप्रादेशस्सप्तविषोडशिर्विशानं संपद्यते । तथाहि—सप्त
स्थापयित्वा पोडशीर्भिर्गुणिते द्वादशोत्तरं शतं भवति । अर्धे
षोडशीभिर्गुणिते अष्टौ । तेष्वषट्सु क्षिसेषु विश्वत्युत्तरं शतं
षोडश्यो भवन्ति । तामां चत्वारिंशदात्मानि चत्वारिंशसु षोडशि-
नीक्षेत्राण्यात्मेत्यर्थः । तिसाँशिरासि षोडश्यस्युः । पञ्चदश
पुच्छे । पञ्चदशषोडश्यः पुच्छेक्षेत्रम् । एकत्रिंशहक्षिणे पक्षे ।
तथोत्तरे पक्षे । एकत्रिंशत् षोडशीक्षेत्रं दक्षिणः पक्ष उत्तरश्च ।
एवं विभज्य विमानमाह—

अध्य—त्तमा

अनुपृष्ठधं चत्वारिंशद्वे शते चाङ्गुलय आयामः । विस्ता-
रोडशीतिशतमङ्गुलयस्तिर्यक् । एवं दीर्घं चतुरश्च विहृत्य श्रोण्य-
सेष्वर्घपुरुषप्रमाणानि चत्वारि चतुरश्चाणि कृत्वा तान्यात्म-
पार्श्वमानीनिष्टकोणतः तिर्यज्ञानीनिष्टकोणं प्रत्यक्षण्यालिखेत् ।

लेखानां बहिर्भूतास्त्यजेत् । चत्वारिंशदवशिष्यन्ते । स आत्मा
भवति । कथम्? आयामतोऽष्टौ षोडश्यः । तिर्यक् षट् ।
अष्टौ षड्गुणिता अष्टाचत्वारिंशत् । तत्र श्रोण्यसेभ्यो द्वेद्वे
निरस्याष्टौ निरस्ता भवन्ति । शिष्टाश्चत्वारिंशदात्मनि भवन्ति ॥

शिरस्य—चिह्नः

शिरः प्रदेशे आत्मनोऽसयोः पुरतः पृष्ठायामर्धपुरुषेण
चतुरश्च कृत्वा पूर्वस्याः करण्याः इत्यादिकृते तिसः परि-
शिष्यन्ते । तच्छिरो भवति ॥

पुरु—चरः

पुरुषमात्रं तिर्यगायामः । द्विपुरुषमात्रमर्धाष्टमाङ्गुलयश्च ।
एवं दक्षिणे पक्षे दीर्घचतुरश्च कृत्वा । तथोच्चरेऽपि ॥

पक्षाग्रे—न्ते

पक्षस्याग्रे पुरुषचतुर्थेन त्रिंशदङ्गुलेन चत्वारि चतुरश्राणि
कृत्वा तानि प्रसेकं दक्षिणाप्रस्तुव्यवलिख्य, पूर्वाण्यधार्मानि
निरस्येत् । एवमेकात्रिंशत् षोडश्यः परिशिष्यन्ते । स दक्षिणः
पक्षः । कथं? पक्षे द्वात्रिंशत्पोडश्यः । षोडशो भागश्चैकः ।
तात्प्रयाद्विंशत् । ताभ्यां चतुर्वर्धेषु निरस्तेषु एकत्रिंशत्पारि-
शिष्यन्ते । एवमेवोच्चरः पक्षः । तत्र चतुरश्राण्युच्चराप्रसगक्षण-
याविलिख्य पूर्वाधार्मानि निरस्येत् ॥

पक्षाग्रे—मनम्

पक्षाग्रपुत्तसूज्य त्रिंशदङ्गुलमपहाय मध्ये पक्षस्य प्राचीं
लेखामालिखेत् । पक्षाग्रे उत्सृष्टे शेषः पक्षः अर्धतृतीयाङ्गुलोन-
विंशत्यधिकशतद्वयाङ्गुलम् । तस्य मध्ये सपादाङ्गुलोनदशा-

विकशताङ्गुलेन पश्चादारभ्य प्रगायतां लेखां पक्षमतीत्यालिखेत् । पश्चिमे पक्षाप्यये पुरुषमात्रं वैणुं निवाय नियम्यापरं वैणोरन्तरं दक्षिणाप्राक् लेखायां निपातयेत् । स पश्चिम-पक्षान्तात् प्राक्पञ्चाशदङ्गुले पञ्चविंशतितिलाधिके नियन्ति । तत्र नितोदं-विन्दुं कुर्यान् । तस्माच्च प्राचीनलेखायामेव पुरुषमात्रे द्वितीयं नितोदं कुर्यात् । नितोदयोः नानान्तावालिखेत् । नितोदयोरारभ्य पक्षान्तावधि नानापृथक् आलिखेत् । पश्चिमान्तितोदादारभ्य पश्चिमपक्षाग्रं पक्षाप्ययं च प्रत्यगालिखेत् । तत्पञ्चनमनं—तदेतत्पक्षस्य नमनं भवति । पूर्वस्मान्तितोदादारभ्य पूर्वं पक्षाग्रं पक्षाप्ययं च प्रत्यगालिखेत् । तत् पक्षनमनं—पक्षस्य नमनं भवति ।

एते—तः

कुञ्जः ॥

छिपु—च्छम्

पुच्छस्याग्रं द्विपुरुषप्रमाणम् । तस्य मूलमर्घपुरुषप्रमाणं । आयामश्चतुर्भागोनः पुरुषः । अष्टादशकरण्यौ पार्श्वयोः । अष्टादशकरोतीयष्टादशकरणी । षोडशीनां पकृतत्वाच्चासां अष्टादशानां करणी । ते खलु त्रिषोडशीप्रमाणनवयज्ञुलसमचतुरश्रस्याक्षण्याभूते । तथाहि—पुच्छमूलादाक्षिणतः उत्तरतश्च पार्श्वमानीतिर्यज्ञानी चतुर्भागोनपुरुषप्रमाणोपेता । त्रिभिर्वेति नवषोडशीक्षेत्रस्यादण्यारज्जुभूते । अत्र चतुरश्रस्याक्षण्यारज्जुः द्विस्तावतीं भूमि करोतीति तेष्टादशकरण्यौ षोडशीनाम् । ता एताश्रतस्वः करण्यः । द्विषोडशिकाष्टषोडशिके तिर्यज्ञान्यावष्टादशकरण्यौ पार्श्वमान्यौ पञ्चदश षोडशीः परिगृह्णान्ति । कथम् ?-

अर्धपुरुषव्यासा पादोनपुरुषायामा पट्करोति । तस्याभितो
द्वे चतुरश्रे समे सर्वतः पादोनपुरुषमात्रे । तावक्षण्या लिखेत् ।
शिष्टं प्रयेकमर्थपञ्चमं करोति । अर्वपञ्चममर्थपञ्चमं च नव ।
नवमु पट्टमु क्षिसेषु पञ्चदश । तत्पुच्छं—पुच्छसंह्रां भवति ।
करणान्युच्यन्ते ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथोक्तमेव इयेनचितं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं ब्राह्मणं
पुनरुपन्यस्याति—

इयेन—यते

पुरुषस्य—घटे

षोडश्यः—षोडशांशाः । ताश्रुतुभीगीया इष्टकाः विशत्य
धिकं शतं । ‘शदन्तविंशतेश्वेति’ डः । सारविप्रादेशः सप्तविधोग्मिः
पुरुषक्षेत्रस्य षोडशीभिर्विंशत्यधिकं शतं सम्बद्धते ॥

तासां—त्मनि

आत्मनि चत्वारिंशत् षोडश्यो भवन्ति ॥

तिस्रः—त्तरे

अथात्मनो विमान आह—

अध्यधर्म+आत्मा

षोडशीनां निरसनप्रकारोऽप्ययान् प्रति श्रोण्यं सानित्युक्तो
वेदितव्यः ।

शिर+त्तरः

षोडशभागोऽधर्माष्टमा अङ्गुलयः । अरविप्रादेशहित-
प्रकृतिके तु पूर्ववत् पक्षायामस्य त्रिंशदङ्गुलहानिर्दृष्टव्या ।

द्विपुरुषायामे द्वाविशत् षोडश्यः । षोडशभागेन चैका । एवं
त्रयाख्यिशत् । ततः—

पक्षा—ख्यन्ये

दक्षिणेषां दक्षिणपूर्वाण्यधार्मि निरस्येत् । उत्तरेषामुत्तर-
पूर्वाणि ।

पक्षा+नमनं

पक्षाग्रं विशदङ्गुलं चतुरथ्रकृतमुत्सृज्य शिरासि पक्षस्य
सार्धसप्तदशाद्विशताङ्गुलस्य मध्ये लेखां कृत्वा पक्षाप्ययस्या-
परान्ते पुरुषमात्रं वेणुं नियम्य तस्यां लेखायां निपातयेत् ।
सा यत्र निपतति लेखायां तत्र नितोदं कुर्यात् । शङ्कं
निहन्यात् । तत्र पुरुषं नियम्य ततः पुरस्तात्पुरुषान्ते नितोदं
कृत्वा तदनुगुणं पूर्वापरावन्तावालिखेत् । पूर्वश्येने द्विपुरुषां
रञ्जुमिन्युक्तमेव संनमनमत्र प्रकारान्तरेणोक्तमनुसन्धातव्यम् ॥

एते—ख्यातः

द्विपु—पुच्छं

अष्टादशानां षोडशीनां करण्यौ नव तिलयुक्ते सप्तविं-
शतिशताङ्गुले पार्वयोरक्षणयारूपे भवतः । पुच्छात्मशिरसां
षोडशी संख्या भूमौ लिखित्वा द्रष्टव्या ॥

कपर्दिभाष्यम्

षोडशीं चतुर्भिः परिगृहीयात् ।

*पुरुषस्य षोडशभागे या तिष्ठति सा षोडशी । तां चतुर्भिः
फैलकः वक्ष्यमाणैः परिगृहीयात्—कारणोदिति यावत् ।

अष्टमेन त्रिभिरष्टमैश्चतुर्थेन चतुर्थसविशेषेणे-
ति ॥ १० ॥

अर्धेष्टकां त्रिभिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां चतुर्थसवि-
शेषेणेति ॥ ११ ॥

पादेष्टकां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसविशेषाधा-
भ्यां चेति ॥ १२ ॥

पक्षेष्टकां चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सप्तमाभ्यां
चेति ॥ १३ ॥

पक्षमध्यीयां चतुर्भिर्द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां द्विसप्त-
माभ्यां चेति ॥ १४ ॥

पक्षाग्रीयां त्रिभिश्चतुर्थेनैकं चतुर्थसप्तमाभ्यामेकं
चतुर्थसविशेषसप्तमाभ्यां चेति ॥ १५ ॥

पुरुषस्याष्टमेन पञ्चदशाङ्कुलेन । त्रिभिरष्टमैः—तेनैव त्रिगुणितेन
पञ्चत्वारिंशदङ्कुलेन । चतुर्थसविशेषेण—चतुर्भागसविशेषेण ।
'प्रमाणं तृनीयेन वर्धयेत्' इत्यादिना वर्धितेन द्विचत्वारिंशदङ्कुलेन
चतुर्दशतिलयुक्तेन । एवमैश्चतुर्भिः कारिता पोडशी । अर्धेष्टकां
त्रिभिः परिगृह्णीयादिति सर्वत्र शेषः ॥

द्वाभ्यमिति—त्रिंशदङ्कुलाभ्यां । सविशेषेणोक्तप्रमाणेन ।
एतैस्त्रिभिः कारयेत् । पादेनि—गतपेतत् । चतुरिति—चतुर्थेनैकं ।
चतुर्थस्य सविशेषः चतुर्थसविशेषः । तस्याधाभ्याम् । पक्षेति—

पक्षार्थिमष्टका—पक्षेष्टका । तां चतुर्भिः परिगृह्णीयात् । द्राभ्यां
चेति—द्राभ्यां चतुर्थाभ्यां पुरुषसप्तमाभ्यां । अस्य नमनमुप-
रिष्टाद्रूक्ष्यते । पक्षमध्य—गतं चतुर्थाभ्यां द्विसप्तमाभ्यां वक्र-
भूताभ्यामियेतैश्चतुर्भिः पक्षमध्यीयां करोति । पक्षेति—गतम् ।
चतुर्थेनेति—पुरुषचतुर्थेनेकं चतुर्थसप्तमाभ्यां वक्रभूताभ्यामेकं चतु-
र्थसविशेषसप्तमाभ्यामेव ॥

करविन्दीया व्याख्या

षोड—ज्ञेति

पुरुषस्य षोडशभागे या तिष्ठति सा षोडशी । तां
चतुर्भिः चतुष्प्रकारैः फलकैष्षोडशीं परिगृह्णीयात्—सम्पादयेत् ।
अष्टमेन—पक्षतत्वात् पुरुषस्य । पञ्चदशाङ्कुलेनेति यावत् । त्रिभि-
रष्टमैः पञ्चतत्वारिंशदङ्कुलैः । चतुर्थेन त्रिंशदङ्कुलेन । चतुर्थस-
विशेषेण द्विचत्वारिंशदङ्कुलेन सार्धचतुर्दशतिलाघिकेन अक्षण-
यावस्थितेन । इतिशब्दश्चार्थे । एतेनचैतेन चेति—अष्टमी
त्रिरष्टम्यौ पार्श्वमान्यौ । चतुर्थतत्सविशेषौ तिर्यक्मान्यौ । चतुर्थ-
स्यैव सविशेषप्राप्तयर्थं चतुर्थशब्दः ॥ एवमेतैश्चतुर्भिः फलकैः
षोडशीं कारयेत् ॥

अर्धे—चेति

परिगृह्णीयादिति शेषः । अर्धेष्टकां त्रिभिः फलकैः परि-
गृह्णीयात् । त्रिंशदङ्कुभाभ्यां द्विचत्वारिंशदङ्कुलेन सचतुर्दशतिलेन
च त्रिभिः फलकैः ॥

पादे—चेति

एकविंशत्यङ्कुलाभ्यां सप्तसप्ततिलाभ्यां त्रिंशदङ्कुलेन चैकेन
चेति त्रिभिः ॥

पक्षा—ति

त्रिंशद्भुलाभ्यां सप्तदशाभुलाभ्यां पञ्चतिलाधिकाभ्यां
चेति । पक्षेष्टकां द्वाभ्यां चतुर्थाभ्यां सपोभ्यां च कारयेत् ।
अस्य च नमनमुपरिष्ठाद्रक्ष्यानि ॥

पक्ष—ति

पक्षमध्यमयोग्या पक्षमध्यीया । तां त्रिंशद्भुलाभ्यां चतु-
स्त्रिंशद्भुलाभ्यां द्विसप्तदशाभुलाभ्यां दशतिलाधिकाभ्यां चेति
चतुर्थिः ॥

पक्षा—ति

पक्षाग्रयोग्या पक्षाग्रीया । तां त्रिंशद्भुलेनैकं पञ्चतिला-
धिकसप्तचत्वारिंशद्भुलेनैकं तथैकोनत्रिंशतिलाधिकेन एकोन-
षष्ठ्यद्भुलेनैकमिति त्रिभिः फलकैः परिगृहीयात् । एवं षट्
करणान्युक्तानि । पक्षेष्टकाः पक्षमध्यीयाः पक्षाग्रीया इति त्रयाणां
तत्र तत्रोपधाने योग्यत्वाय क्षेत्रसमत्वाय

सुन्दरराजीया व्याख्या

अथकरणानि—

घोडशी—जेति

पूर्वश्येनचतुर्थयेषा । एतां चतुर्थिः फलकैः परिगृही-
यात् । तत्राष्टमेन त्रिपिरष्टमैरिति पार्वफलके । उत्तरे तिर्थ-
कफलके । सविशेषं चतुर्थं चतुर्थस्य द्विकरणी चतुर्दश तिलाः
द्विचत्वारिंशद्भुलाः ।

अर्धे+जेति

पादे + चेति

पूर्वश्येननमन्येषा ।

पक्षे+चेति

चतुर्थे त्रिशद्भुले पार्वफलके । सप्तमे सपञ्चतिलसम-
दशाभुले तिर्यक्फलके ।

पक्षमध्यी+चेति

द्वे पक्षेष्टके । सप्तमे एषा । पूर्वश्येने द्वितीयावद्रूपं ।

पक्षा+चेति

पक्षेष्टका—अर्धेष्टका । सप्तमे एका ।

कपर्दिभाष्यम्

पक्षकरण्यास्सप्तमं तिर्यङ्गमानी । पुरुषचतुर्थं
पार्वमानी । तस्याक्षण्या रज्ञा करणं प्रजम्भयेत् ।

दीर्घीकुर्यात् । अनयेति करणी । पक्षकरणी—पक्षस्य
करणी पक्षकरणी इष्टका । नस्या उक्तं करणं पुरुषसप्तमं
तिर्यग्मानी पुरुषचतुर्थी पार्वमानीति । पक्षेष्टकां चतुर्भिरिति ।
तमेव दीर्घीभूतं करणं प्रजम्भयेत्—दीर्घीकुर्यात् । कथमेकया
क्षण्या रज्ञायतया दीर्घीकुर्यात्करणम्?

पक्षनमन्यास्सप्तमेन फलकानि नमयेत् !

पक्षनमनीति नितोदलेखामूलयोरन्तरालम् । तत्सप्ता
विभज्य एकेन भागेन । किमुक्तं भवतिै यावत्प्रजम्भितेन
तस्यास्सप्तमी तिर्यग्भवति तावत्प्रजम्भयोदिति । एवं यथा भवति
तथा फलकानि नमयेत् । नन्¹ नमनं कुर्यात् ।
पक्षनमनी सा पक्षाग्राणामप्येवेव । तत्र श्लोकः--

¹ गतं—A & B.

तिलैष्पोऽशभिन्दुनं तिर्यक्स्यात् षोडशाङ्गुलम् ।
 तथा तथा चतुर्भ्यां च सप्तमाभ्यां च नामयेत् ॥

उपशाने चतस्रः पादेष्टकाः पुरस्ताच्छिरमि ॥
 अपरेण शिरसोऽप्ययं पञ्च ॥ १९ ॥

पूर्वेण पक्षाप्ययावेकादशा ॥ २० ॥

अपरेणैकादशा पूर्वेण पुच्छाप्ययं पञ्चापरेण पञ्च
 पञ्चदशा पुच्छाग्रे ॥ २१ ॥

उपदध्यादिते शेषः । पुरस्ताच्छिरमि घोणाकारे एका ।
 तस्याः पश्चात्तिस्रः । अपरेणेति—कर्णापरणवत् । पादेष्टका
 एव । पूर्वेति—अत्प्रति पक्षाप्यययोः पुरस्तादेकादश अपरेण
 पक्षाप्ययावेकादश एता एव । पूर्वेति—पुच्छस्याप्ययस्य
 पुरस्तात् पञ्च पश्चात् पञ्च । पञ्चदशेति—पुच्छाग्रे पञ्चदश ।
 ता एवैताः षट्पञ्चाशत्पादेष्टकाः ॥

एकोनविंशतिः खण्डः

करविन्दीया व्याख्या

च वक्रता कार्येत्याह—

पक्षक—येत्

प्राथस्यात् सामर्थ्याच्च पक्षेष्टकाकरणीविषयमिदम् लिखया
 विभक्तस्य पक्षार्धस्य करणी पक्षकरणी । सा सपादाङ्गुलोन-

दशशताङ्गुला । तस्यास्सप्तमं साष्टादशतिला पञ्चदशाङ्गुला क्रञ्जव-
वस्थिता प्रजम्भयमानस्य करणस्य यथा तिर्यग्गानी भवति
तथा तत्करणं क्रञ्जवक्षणया प्रजम्भयेत्—प्रकर्षेण नपयेत् ।
पार्वीमानी तु पञ्चम्भयमानेऽपि करणे पुरुषचतुर्थमेव । प्रजम्भनि-
रत्रापि मानार्थे एव । एतदुक्तं भवति—करणस्य एकस्यां
कोश्यां रज्जुं प्रवध्य तां कोटिमिनारां कोटिं प्राप्ति अक्षणया
बलेन कर्वयेत् । यथा आकर्षणे कृते द्वयोः कोश्योः
सचिकर्षेण पार्वीमान्योरन्तराळमृजूत्वेन पक्षकरण्यास्सप्तमं भवति
न न्यूनं नाप्यविकं तथा प्रजम्भयेत् । निर्यग्गान्योरन्तराळ-
मृजूत्ववस्थितपर्यि पुरुषचतुर्थमेव । अनेन तिर्यग्गमान्या हासः
क्रियते वक्तव्याय क्षेत्रसमन्वाय च । अथवा साष्टादशतिलं
पञ्चदशाङ्गुलं निर्यग्गमानीं कृत्वा त्रिशट्कुलं पार्वीमानीं च
कृत्वा ताभ्यां चतुरश्च विहृत्य तस्याक्षणयारज्जुा पक्षेष्टकाकरणं
प्रजम्भयेत् । एतदुक्तं भवति—उक्तप्रकाराक्षणयारज्जुधिकां रज्जुं
मीत्वा तथा पक्षेष्टकाकरणस्यैकां कोटिं वध्वा तां कोटिं अन्या
कोटिं प्रत्यक्षणया जम्भयेत्—नपयेत् । यथा तयोः कोश्यो-
रन्तराळं एतदक्षणयारज्जुस्सम्भवति तथा नपयेदित्यर्थः । एवं
कृते अस्य करणस्यैकाक्षणयारज्जुः सार्धद्वयङ्गुलेन द्राघीयसी
भवति । अन्या तेनैव हसीयसी भवति ॥

व्याख्या द्वितीया यैः कैश्चिदुक्ता नात्रस्य भागिनी ॥
पक्षेष्टकाकरणस्य प्रजम्भनेन नपनविधिमुक्ता पक्षमध्यीया-
पक्षाग्रीयाकरणयोर्नपनसिद्धयर्थं तत्फलकानां नतिरुच्यते—
पक्षनमनी—यया मात्रया पक्षो नप्यते सा पक्षनमनी ।
सा च पक्षमध्यलेखायाः प्रथमनितोदात् पश्चिममात्रा । सा

च पञ्चनितिलापिकपञ्चाशदङ्गुलेत्युक्ता । तस्यास्सम्पं
सार्धाष्टतिलं सप्ताङ्गुलं । तेन फलकानि पक्षमध्यीयापक्षाग्रीया-
करणयोर्दीर्घानि यानि फलकानि तानि नमयेत्—वक्त्रीकुर्यात् ।
अयमर्थः—यथा मध्ये कृतेन नमनेन पक्षमध्यीयामागद्रयं
पक्षकरण्या सम्पं तिर्यङ्गमानी उरुषचतुर्थं च पार्श्वमानीत्युक्त-
प्रकारं भवति । तथा द्विसम्पफलकयोर्मध्ये सम्पमात्रे पक्षनमन्या-
सम्पमेन एकस्मिन् फलके नतिमेकस्मिन्वृद्ध्वं कुर्यात् ॥
तत्र श्लोकाः—

पक्षेष्टकायाः करणं तथा रज्जुं प्रजम्भयेत् ।
तस्य तिर्यग्यथा पक्षकरण्यास्सम्पं भवेत् ॥
पक्षमध्यीयाकरणे द्राघीयः फलकद्रये ।
नमनीसम्पमेन स्यान्नतिस्सम्पमात्रके ॥
पक्षाग्रीयाकरणस्याप्येष्व नमनक्रिया ।
सम्पमेऽशे नतिस्तस्य भागोनेऽन्यो भवेहजुः ॥
साष्टादशतिलं तिर्यग्यथा पञ्चदशाङ्गुलम् ।
भागानामिष्टकानां च तथा स्यामनक्रिया ॥
आदृश्येन त्वादिमस्य करणस्य प्रजम्भनम् ।
फलं षष्ठः पक्षकरणी षष्ठुव्यासो यथा भवेत् ॥
द्वितीयस्य तृतीयस्य प्रषष्ठानां ननेः फलम् ।
व्यासस्य पक्षकरणी षष्ठता नाष्टमे नतिः ॥
आदृश्येनविषयमिदं श्लोकद्रयम् ॥
पक्षेष्टकाः चत्स्त्रोऽत्र षट्च पादेष्टका अपि ।
चोडानाकसदामर्धजानोर्दशमकारिताः ॥

उप—रसि

उपधानकाले चतस्रः पादेष्टकाशिशग(सि)मः पूर्वमागे पुरस्तादुपदध्यात् । तासां चतस्रणमेका पुरस्तात् वाश्विशेषात् प्रागग्रा । ततः पश्चात्तिसः । तासु मध्यमा प्रत्यग्रा ॥

अप—पञ्च

शिरसोऽप्ययस्य परतः पञ्च । प्रत्यग्रे द्रे । अपुच्छात्पादाप्यये इत्येव ॥

पूर्व—दश

पूर्वेण—पक्षाप्यययोः पुरतः । आत्मनैकादश । पञ्च प्रत्यग्राः ॥

अपशा—श

अपरेण पश्चिमपक्षाप्यययोः पश्चादेकादश । षट्प्रत्यग्राः ॥

पूर्वे—च

पुच्छाप्ययस्य पुरतः पञ्च । तासु प्रत्यग्राः तिसः ॥

अप—च

पुच्छाप्ययस्य परतः पञ्च । तासु प्रत्यग्रे द्रे ॥

पञ्च—ग्रे

पुच्छाग्रे पञ्चदश उपधेयाः । तासु सप्त प्रत्यग्राः । ता एताषट्पक्षाशत्पादेष्टकाः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

पक्ष—येत्

पक्षकरणी—पक्षार्धस्य निर्यङ्गमानी पादोननवशताङ्गुला । अर्धे तस्य सप्तमं पञ्चदशाङ्गुलं साष्टादशातिलं । तस्य करणस्य

यथा तिर्यच्चानी भवति पार्षदानी त्रिशदङ्गुलैव तथाऽक्षण्या
रज्ज्वा करणं¹ प्रजम्भयेत्—नपयेत् । एकः कर्णः चत्वारिंशदङ्गुलो
द्वादशतिलान्वितः । अपरः सप्तविंशको विशतितिलयुक्तः ।
आरति (प्रादेश) रहिते (ष्वे) (त्वे) एकः कर्णः सार्धत्रयोविंशकः ।
अन्यः पञ्चतिलोनस्त्रिचत्वारिंशदङ्गुलः इष्टकाव्यासश्च त्रयोदशा-
ङ्गुलस्त्रयोदशतिलयुक्तः । अथ पक्षाग्रीयापक्षमध्ययोर्नमनमाह—

पक्ष+येत्

पक्षनमनी—पुरुषमात्री । तस्याः सप्तमेन पक्षाग्रीयापक्षम-
ध्ययोः पक्षेष्टकांशस्य तिर्यक्फलकानि नपयेत् । तस्य साष्टादश-
तिलपञ्चदशाङ्गुलव्यासस्य पक्षेष्टकांशस्य तिर्यक्फलके यथा सपञ्च-
तिले सप्तदशाङ्गुले भवतः तथा फलकानि तक्षेत् । द्वे पक्षेष्टके
पार्षदसंहिते पक्षमध्यीया षडश्रिः पक्षेष्टकामुत्तरपूर्वदीर्घकर्णा
भूमौ लिखित्वा तस्या दक्षिणतः त्रिशदङ्गुलं सपचतुरश्रं कृत्वा
तस्य दक्षिणपूर्वमर्धं अ(पूर्वम) क्षणयाजहात् । सा पक्षाग्रीया पञ्च-
कोणा । अत्राणूकाः पञ्चदशभागी यानां स्थान इति वद्यमाणत्वात्
अणूकसंज्ञे द्वे करणे कार्ये । त्रिशदङ्गुले द्वे सपचतुरश्रे दक्षिणोत्तरे
लिखित्वा दक्षिणस्य दक्षिणपूर्वमर्धमक्षण या निरस्येत् ।
उत्तरस्योत्तरापरं । एतदेकमणूकं । त्रिकोणं द्वितीयं । तस्य
षष्ठ्यङ्गुलमेकं फलकं । अन्ये चतुर्थसविशेषे ॥

अथोपधानं—

उप—शिरसि

अग्रेणैका । तस्याः पञ्चात्तिस्त्रः ।

¹ दीर्घचतुरश्रस्य समकर्णस्याकर्षणेन विषमकरणश्चेत्रसम्पादनं प्रजम्बनम् ॥ पा ।

अप—पञ्च
 पादेष्टकाः । उदीची रीतिः ।
 पूर्वे—एकादश
 उदीच्येव रीतिरात्मन्येव ।
 अप—ग्रे
 एताः षट्पञ्चाशदप्युदगायताः ॥
 एकोनविंशः खण्डः

कपर्दिभाष्यम्

चतस्रश्चतसः पक्षाग्रीयाः पक्षाग्रयोः पक्षाप्यय-
 योश्च विशयाः ॥ १ ॥

ता आत्मनि चतस्रभिश्चतस्रभिष्ठोडशीभि-
 र्यथायोगं पर्युपदध्यात् ॥ २ ॥

विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षे । चतस्रश्चतसो विशयाः ।
 पक्षसन्ध्योर्दक्षिणपक्षाप्यये विपर्यस्य कारिता उत्तरे पक्षेष्टका
 मात्रम् । पक्षयोरात्मन्येष्टकामात्रं । ता इति विशयाः प्रसवमृ-
 श्यन्ते । आत्मनि चतस्रभिश्चतस्रभिष्ठोडशीभिः विपर्यस्य कारि-
 ताः । दक्षिणपक्षाप्ययस्था यथा तेरेताभिश्चतस्रभिष्ठपदध्यात् तथा
 चतस्रभिस्तरपक्षाप्ययस्थाः । प्रतीत्यस्मिन्नर्थे परिशब्दः ॥

चतस्रश्चतसः पक्षमध्यीयाः पक्षमध्ययोः पक्षे-
 ष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥ २४ ॥

पक्षमध्ये भवा वक्रभूताश्वतस्मो दाक्षिणे पक्षमध्ये चतुस्स
एवोत्तरपक्षमध्ये । पक्षेष्टका उक्तलक्षणाः । ताभिः प्रागा-
यताभिः पक्षौ प्राच्छादयेत् । पक्षयोरुपदध्यात् । विपर्यस्य
कारिताश्वत्वारिंशत् ॥

अवशिष्टं षोडशीभिः प्राच्छादयेत् ॥ ५ ॥

शिष्ठमग्निसेत्रं षोडशीभिः उपदध्यात् ॥

अन्त्या बाह्यविशेषा अन्यत्र शिरसः । अप-
रस्मिन् प्रस्तारे पुरस्ताच्छिरसि द्वे षोडश्यौ बाह्य-
विशेषे उपदध्यात् ॥

अन्ते यत्रा अन्त्याः—अग्रयन्तस्थाः । ता बाह्यविशेषाः
बाह्यतस्सविशेषाः । अन्यत्र शिरसः—शिरो वर्जियित्वा ।
आत्मनि मध्ये षट् प्राच्यः षट् प्रतीच्यः । आत्मनि रीतिद्रव्यम् ।
अवशिष्टं पुच्छे च । तामु यदि षोडशीभिरेवोपधीयन्ते सङ्घया
पूर्यते किं तु भिव्यते । चतुर्ष्वपि रीतिषु भेदो वर्जनीयः ।
तस्मादर्धाश्वोपधेयाः । कथमनुच्यमाना उपधीयन्ते नोच्यमानाः ?
उक्ता एव ‘यच्चतुरश्चं त्रश्चिं वा सम्पद्येतार्धेष्टकाभिः
पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत्’ इति वदता । ननु यद्यर्धा-
श्वोपधीयन्ते अतिरिच्यते सङ्घया; नैष दोषः; ऊनाधिकप्रस्तार
इत्युक्तं पूर्वस्मिन् पटले । पुच्छे रीतिद्रव्यम् । तिस्रस्तिस्रोऽ-
र्धेष्टका उपधाय षोडश्यः पुनश्चोत्तरे पार्श्वे एकैकोऽर्धः ।
एतमात्मनि द्वयो रीत्योर्दितिष्ठन्ति स्रोऽर्धेष्टकाः । ततो द्वे
षोडश्यौ एकैकोर्धः । शिरासि तिर्यग्न्दे षोडश्यौ । प्रवमष्टोत्तरं

शनद्वयं । अपरस्मिन्निति—पूर्वभागे द्वे षोडश्यौ वाह्यतस्स-
विशेषे वोणाकारे उपदध्यात् । विष्यस्य कारिता दक्षिणतः ॥
तेऽपरेण द्वे विशये अभ्यन्तरविशेषे ॥ ७ ॥
द्वाभ्यामधेष्टकाभ्यां यथायोगं पर्युपदध्यात् ॥

ताभ्यां पश्चादात्मनि अर्धेष्टकामात्रं; शेषं शिरसि ।
अभिनो युज्यते यथा तथोपदध्यात् । चतस्र एता विशयाः ॥

करविन्दीया व्याख्या

चत—योः

प्रत्येकं चतस्रः ॥

पक्षा—या:

चकारेण पक्षाग्रीया अनुकृष्णन्ते । पक्षाण्ययोः चतस्र-
शतस्रः पक्षाग्रीया विशयाः स्युः । ताः सप्तमेन पक्षयोः
शेरते । अवशिष्टे चतुर्थेनात्मनि ॥

ता आ—ध्यात्

आत्मनि प्रविष्टपक्षाग्रीयापरितश्चतस्रमिः¹ षोडशीभिः
यथा युज्यन्ते तथोपदध्यात् । पक्षाग्रीयाणां च यथा विशेषा-
सहिता भवेयुस्तथोपदध्यादित्यर्थः ॥

चत—योः

यथायोगमित्येव । गतम् ॥

पक्ष—दयेत्

यथायोगमित्येव । चत्वार्हशता चत्वार्हशता पक्षेष्टकाभिः
प्रागायताभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ॥

¹ त्यः पक्षाग्रीया आत्मनि आत्मप्रदेशे चतस्रमिश्चतस्रमिः—C

अव—येत्

अवशिष्टं अनुपहितमग्निशेत्रं पुच्छावशिष्टं षोडशीभिः
प्रच्छादयेत् । पुच्छमध्ये द्वे रीसौ । पूर्वाश्चतुरिष्टकाः । पीशी-
माषडिष्टकाः । द्वे द्वे विशेषसहिते स्थातां । ता एता दश
आत्मनि । आत्ममध्ये तिस्रो रीत्यः । प्राच्यश्चतुरष्टका
आत्मन्येव । पश्चात्पुरस्ताच्चोदीच्यौ द्वे रीत्यौ चतुरिष्टके ।
ता विशातिः । शिरसि द्वे षोडश्यौ ॥

अन्त्या—रसः

अन्ते उपघेया अन्त्याः । पुच्छे चतस्रः आत्मनि चतस्र ।
बाह्यविशेषाः—बहिर्गतविशेषाः । न चात्र मङ्ग्लयापूरणं; सङ्घंयाः
याःस्थाने द्विशतविनियोगात् । तथाहि—षट्पञ्चाशत् पादेष्टकाः—
अष्टावश्टौ पक्षाग्रीयाश्चत्वार्ँशत्वार्ँशत्पञ्चेष्टकाः । अष्टौ ।
पक्षमध्यीयाश्चत्वार्ँशत् षोडश्यः । एवं द्विशतः ॥

अप—ध्यात्

द्वितीये प्रस्तारे शिरसः पूर्वमागे प्रागग्रे बाह्यविशेषे
द्वे षोडश्यौ ॥

तेऽथ—षे

तयोष्ठोडश्योः पश्चात् प्रागग्रे शिरस्यर्धपादेष्टकामात्रे
विशये विशेषेणात्मनि । एवं विशये द्वे षोडश्यावन्तविंशेषे ॥

द्वाभ्यां—ध्यात्

ते इसेव । ते विशये इष्टके द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां विश-
याभ्यां यथायोगं परिगृहीयात् । षोडश्योर्खेष्टकयोश्च यथा
विशेषासंहिता भवेयुः तथोपदध्यादित्यर्थः ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

चत—ग्रयोः

तामामर्धेष्टकामात्राण्यात्मनि ।

ता + ध्यात्

दक्षिणाग्राभिः दक्षिणाप्ययस्था उदीचीरतराः ॥

चतस्र—ध्यीया:

पक्ष—दयेत्

अशीत्या प्रागायताभिः ॥

अव—दयेत्

अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थान इति वक्ष्यमाणत्वात्
अणूकाभिः सह प्रच्छादनभेदपरिहाराय तत्र पुच्छात्मशिरस्मु पूर्व-
निहिताभिः पादरीतेभिसह षोडश रीतयः उदीच्यः । पुच्छाग्रे
पादरीतिरुक्ता । द्वितीयस्यां पार्श्वयोरणूके मध्ये चतस्रः षोडश्यः ।
एवं त्रुटीयाप्त्वीत्रयोदश्योऽणूकाभिरेव द्विपकाराभिः सन्ध्यन्त-
राले द्वादश षोडश्यः प्रागायताः शिरसोऽपरार्धे द्वे षोडश्यौ
द्विशतः प्रस्तारः ॥

अन्त्या—शिरसः

च शब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । द्राभ्यां विशेषाः । अन्तेषु
या उपधेयास्ता बाह्यविशेषाः षोडश्यो भवेयुः । एतच्चात्मन्येव ।
पक्षयोरशक्यत्वात् पुच्छभेदसम्भवाच्च । तस्मादात्मनः श्रोण्यं-
सेष्वष्टौ षोडशीर्दक्षिणाग्रा)णा उदगग्राश्चोपदध्यात् । एकैकत्र
द्वेद्वे । अस्मिन् पक्षे यच्चतुरश्रं व्यश्रि वेति वक्ष्यमाणाभिः
पाद्याभिः सङ्घच्यापूरणं । तत्र पुच्छाप्ययस्य पुरस्ताद्वे अर्धे
शिरसोऽप्ययस्य पश्चाद्वे अर्धे । तासां मध्ये चतुर्विंशतिः पाद्याः ।

पार्वयोः षट् षट् षोडश्यः । यद्वा एताः पाद्याः षोडशीशः
षट्त्रिंशतमुद्धृत्य षट्त्रिंशद(र्ध्या)र्धा निधेयाः । तत्र दक्षिणपार्वस्था
प्रागुत्तरविशेषाः विपरीता उत्तराः । पुच्छमध्ये षट् षोडश्यः
प्रागायताः । ततः पा(तत्पा)र्थयोश्चतस्रोऽर्थेष्टकाः । शेषं पूर्ववदेव ।
अ(त)त्र आत्मनि प्राच्यः पञ्चरीसः उदीच्यो वा अष्टौ ॥

अपर—दध्यात्

तेऽप—शेषे

एते अपि प्रागग्रे ।

द्राभ्यां—दध्यात्

तयोः षोडश्योर्मध्ये शिरसोऽप्यये हे अर्धेष्टके इसर्थः ।

कपर्दिभाष्यम्

बाह्यविशेषाभ्यां परिगृहीयात् ।

उभयत्र तृतीयापदश्रवणात् विध्यन्तरमेतत् न पूर्वयोर्विशेषणम् । चशब्दोऽध्याहर्तव्यः बाह्यविशेषाभ्यां चेति । बाह्य-
विशेषाभ्यां चार्थेष्टकाभ्यां परिगृहीयात् । शिरस्यनवकाशा-
दात्मन्येव ।

**आत्मनः करणीनां सन्धिषु षोडश्यो बाह्य-
विशेषा उपदध्यात् ॥ ८ ॥**

आत्मनः करण्यः, तासां सन्धिषु श्रोण्यसेषु चतस्रः
षोडश्यो बाह्यविशेषाः प्रयन्तविशेषाः ॥

चतस्रश्चतस्रोऽर्थेष्टकाः पक्षाग्रयोः ॥ ९ ॥

नखाकरेष्वर्धेष्टकाश्चोपयेया श्रतस्तश्चतसः ॥
 पक्षेष्टकाभिरुदीचीभिः पक्षौ प्रच्छादयेत् ।
 उदगायत्राभिः पक्षयो रूपदध्यात् । षट्पञ्चाशाद्विपर्यस्य
 कारिता: ।
 तिस्त्रस्तस्त्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपार्श्वयोः ॥ १० ॥
 तिस्त्रस्तस्त्रोऽर्धेष्टकाः पुच्छपार्श्वयोर्वाहविशेषाः ॥
 अवशिष्टं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥ ११ ॥
 अवशिष्टमधिक्षेत्रं षोडशीभिः प्रच्छादयेत् ॥
 अन्त्या वाहविशेषा अन्यत्र पुच्छात् ।
 गतमेतत् । पुच्छं वर्जयित्वा ।

करविन्दीया ध्याख्या

वाहा—यात्

ते इत्येव । ते एव षोडश्यौ वाहविशेषाभ्यामन्याभ्या-
 मर्धाभ्यां परिगृहीयात् । एते अर्थे शिरस्यनवकाशादात्मनि
 भवतः । एतदुक्तं भवति—विशयषोडश्योः पुरस्ताद्विशयभूते
 वहिर्विशेषे द्वे अर्थे तथाऽत्मनि विशयषोडश्योर्दक्षिणत उत्तरतश्च
 वहिर्विशेषे अन्ये अर्थे इति ॥

आत्म—ध्यात्

आत्मनः करण्य आत्मकरण्यः । तासां सन्धिषु श्रोण्य-
 सेषु षोडश्यः चतसः । सर्वत्र छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः ।
 आत्मनि पक्षाप्यययोस्समीपेषु वाहविशेषाश्रतसः षोडशरूप-

दध्यात् । अन्त्या बाह्यविशेषा इति वक्ष्यमाणेऽपि बाह्यविशेषग्रहणं सङ्ग्रहापूरणाय । पादानां चार्धानां च उपधानार्थं षोडशीनामुद्धरणे प्रसक्ते आसामुद्धरणं मा भूदित्येवमर्थम् ॥

चत—योः

प्रतिपक्षं चतस्रोऽर्धेष्टकाः बाह्यविशेषा इत्येव ॥

पक्षे—दयेत्

पक्षयोरुदीच्यः पक्षेष्टकाः सप्त रीतयः ॥

तिस्रा—र्घ्योः

बाह्यविशेषा एव ॥

अव—येत्

अवाशेष्टमात्मनि त्रयस्त्रिंशत् षोडशीस्थानं पुच्छद्वादशषोडशीस्थानम् ॥

अन्त्य—च्छात्

अन्यास्सर्वा बाह्यविशेषा भवेयुः पुच्छादन्यत्र । पुच्छेत्वन्त्याषोडश्योऽभ्यन्तरविशेषा एव ।

सुन्दरराजीया व्याख्या

बाह्य—गृह्णीयात्

ते षोडश्यो बाह्यविशेषाभ्यां द्वाभ्यामर्धेष्टकाभ्यां दक्षिणतउत्तरश्चात्मनि परिगृह्णीयात् ॥

आत्म—दध्यात्

अष्टाश्चेरात्मनोऽष्टौ करण्यः । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वकरण्योः श्रोण्यसकरणीयिः सह चत्वारः सन्धयः । तत्र श्रोणिसन्ध्योर्द्वे प्रत्यग्ये षोडश्यौ । अंससन्ध्योर्द्वे प्राग्ये । एवं चतस्रष्ठोडश्यः । ये तु चत्वारः पूर्वापर(कोव्योः) करण्योस्सन्धयः तत्र पूर्वयो-

स्तावद्वाहविशेषाभ्यां परिगृहीयादित्यर्थेष्टके उक्ते । अपरयो-
रपि पूर्वसादश्यार्थं भेदपरिहारार्थं चाध्यर्थं एवोपधेये ।

चतस्र—योः

पक्षे—द्येत्

एकैकं पद्पञ्चाशता ।

तिस्र—योः

वाद्यविशेषाः ।

कपर्दिभाष्यम्

यच्चतुरश्रं त्र्य (श्रि) श्रं वा सम्पद्येतर्थेष्टकाभिः
पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् ॥

सर्वत्र षोडश्य एव शेरते । यदि तथा क्षिप्येरन्
भिद्येत सर्वत्र । अतो भेदपरिहाराय यत्रे क्रियमाणे त्रिकोणं
चतुरश्रं वा प्रकारदृशं सम्पद्यते । पूर्वस्मिन् प्रस्तारे चतुरश्रं
सम्पद्यते त्रिकोणं च । इह त्रिकोणमेव । तत्र अर्धेष्टकाभिः
पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत् उपदध्यात् । पुच्छाप्यये चतस्रः
षोडश्यो विशेषाः । प्राच्यौ द्रे प्रतीच्यौ द्वे । तासां पश्चात्
दश षोडश्यः । तिर्यक्पुच्छेऽपि । विशेषानामभितो द्वावर्धौ द्वावा-
त्मनि¹ । तासां पुरस्ताच्चतस्रः षोडश्यः प्राच्यश्चतुर्थ्यः² प्रय-
र्पिताः । तासां पुरस्तादृष्टादश षोडश्यो दक्षिणायताः उद-
गायताश्च पुरस्ताद्विपर्यस्ताः पद्मुक्तरे पार्श्वे । तासां पुरस्ता-
च्चतस्रोऽर्थेष्टकाः । तासां पुरस्ताच्चतस्रः षोडश्यः प्रतीच्यस्ताभिः
प्रयर्पिताः । तासां पुरस्ताद्वे षोडश्यौ नानाग्रे प्राच्यौ ।

¹ द्वावर्धावात्मनि—B. ² चतुर्भिर्वैः—B.

तयोर्मधे द्वावधौ । आत्पन्न्यर्थपादेष्टकामात्री¹ । आत्मनि द्वावधौ विशयावभितः । अर्धषोडश्यौ सहितौ² । एवं द्वादशोनं शतद्वयम् । इह केचिद्दीर्घायुषस्सूत्रमेतदनाहत्य स्वमनीषिक्या करणान्तरमुत्पाद्य सङ्ख्यापूरणमेव कुर्वन्ति । किं नाम तेषामशक्यम्³? वयं तु मूत्रकारमतानुसारेणोक्तं⁴ गृह्णीमः ।

करविन्दीया व्याख्या

एवं क्षेत्रपूरणं कृत्वा प्रकृतिः प्राप्तं सङ्ख्यापूरणं एवं कर्तव्यमिसाह—

यज्ञ—दयेत्

एवं षोडशीमिः प्रच्छाद्यमाने सङ्ख्यापूरणाय काम्पुचिदुद्भूतासु च यत् क्षेत्रं चतुरश्रं ऋषिः वा सम्भवेत् तत् क्षेत्रमर्धेष्टकाभिः पादेष्टकाभिर्वा प्रच्छादयेत्—ताभिस्सङ्ख्यां पूरयेदित्यर्थः ननु प्रच्छादयेदिति वचनेन सङ्ख्यापूरणं कथम्¹ उच्यते । तत्तदग्नौ प्रच्छादनविध्यनन्तरं सङ्ख्यां पूरयोदिति विधानात् । इह च षोडशीमिः प्रच्छादिते सङ्ख्याया असमाप्तेस्तत्पूरणापेक्षया द्वितीयप्रच्छादनवचनं सङ्ख्यापूरणार्थमेवेति गम्यते । किञ्च द्विविधिः प्राकृतोऽप्तिः समचतुरश्रमात्रेष्टका असमचतुरश्रमात्रेष्टकाश्च । प्रथमे चतुरश्राग्नौ पञ्चदशभागीयाभिरर्धेष्टका भिश्च सङ्ख्या पूरिता । द्वितीये पादेष्टकाणूकाष्टभागीयाभिश्च पूरिता । तदिहापि पादा अर्धा अणूकाश्च विहितास्सन्ति । तस्मात् पादेष्टकाभिरर्धेष्टकाभिश्च सङ्ख्या पूरिता—द्वितीये षोडशीभिश्च यथा योगं सङ्ख्यापूरणं युक्तमिति गम्यते ।

¹ मात्रे—B. ² आत्मनि षोडश्यौ यदभितः—B. ³ तेषां शत्य—A&B. ⁴ णानुक्तं न—A.

किञ्च सङ्ख्यापूरणस्य न्याययत्वे सति अत्रोपदिष्टेष्टकाभ्योऽन्यामिससङ्ख्यापूरणस्याशक्यत्वात् पादाभिरर्धाभिश्च मुकरत्वात्ताभिरेव सङ्ख्यापूरणं युक्ततरम्। अतः पञ्चादितासु काश्चिद्दुदृशं पादार्धषोडशीभिर्यथायोगं यावत्सङ्ख्यमुपधेया इति ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अब+द्येत्

यच्चतुरश्रं त्रयश्चिर वेति पाद्यार्धाभिः सङ्ख्यापूरणं, तत्राधर्याधर्याभिः पूरणपक्षे आत्मनि प्राच्यः षड्ग्रीतयः। तत्र दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये षट् षट्(धर्या)धर्याः। द्वितीयस्यां पश्चात्पुरस्ताच्च द्वे अर्धे उक्ते। तयोः समीपे द्वे षोडश्यौ प्रागायते। तयोर्मध्येऽष्टावर्धेष्टकाः। एवमेव पञ्चमी रीतिः। प्रागायताभिः द्वादशाभिः षोडशीभिर्मध्यरती द्वे। पुच्छाप्यये द्वे षोडश्यौ। प्रसगग्रपुच्छं पञ्चदशाकुलन प्राप्ते। तयोः पश्चाद्वे प्रागग्रे आत्मानं पञ्चदशाकुलेन प्राप्ते तयोः पश्चाच्चतस्रः षोडश्यः उदगायताः। पुच्छाग्रे दक्षिणतोऽर्धेष्टका पूर्वमुक्ता। तस्या उदक्ष षोडशयुदगग्रा तस्या उदग्दे अर्धे ततो द्वे षोडश्यौ ततो द्वे अ(धर्ये)र्धे ततः षोडशी। ततो(धर्या)र्धा पूर्वमुक्ता। एवं द्विशतः प्रस्तारः। पाद्याभिः पूरणपक्षे आत्मनि दक्षिणपार्श्वे द्वादशाधर्या उद्धृत्य वा अष्टौ चतस्रः षोडश्यो निधेयाः। एवमुक्तरपार्श्वेऽपि। अस्मिन्नपि प्रस्तारे प्रकारान्तरमाह—

अन्त्य—च्छात्

अत्रापि वाशब्दोऽध्याहार्यः। यथा पूर्वस्मिन् प्रस्तारे

अन्त्या बाह्यविशेषा इति षोडश्यो विहिताः तथाऽत्रापि श्रोण्यं-
सेषु द्वे द्वे षोडश्यौ प्रागग्रे प्रस्यग्रे चेत्यष्टौ निधेयाः । एतदप्यश-
क्यत्वात्पक्षयोर्न भवति । अस्मिन् पक्षे शिरोऽन्यये अर्धेनोपधेये ।
पुच्छाप्ययेऽप्यर्थे द्वे उपधेये । पार्वत्यस्थाश्रतसो रीतयोर्धेऽष्टकाभिः पू-
रणीयाः । मध्यमरीत्योः षोडशषोडश्यः पुच्छाग्रमध्ये षट् षोडश्यः ।
ततः पूर्वस्यां मध्ये द्वे षोडश्यौ । शेषेऽर्ध्याः । ततः पूर्वस्यां मध्ये
द्वे प्राच्यौ षोडश्यौ । शेषं पूर्ववदेव । एष द्विशतः । पाद्याभिः
पूरणपक्षेऽपि पूर्ववत्सवत्राविशेषात् पाद्याभिः सम्भवेऽपि विपरी-
तविशेषा उपधेयाः । केचित्तु अन्त्या बाह्यविशेषा इति पूर्वमुक्तम् ।
तयोरेव प्रस्तारयोः शेषमाहुः । तदनुपपञ्चं, अन्त्यानां षोड-
शीनां अनियतविशेषाणामभावात् । उभयास्मिन् प्रस्तारे प्राहुः
अन्त्या इति न केवलं षोडश्य एव गृह्णन्ते । अपितु याः
काश्रान्त्या उपधेयाः ताथ बाह्यविशेषाः कार्या इति । तेषां
शिरसि द्वे षोडश्यौ बाह्यविशेषे बाह्यविशेषाभ्यां परिगृहीयात् ।
आत्मकरणनिं सन्धिषु षोडश्यो बाह्यविशेषा इति बाह्यविशेष
शब्दकं अनर्थकं स्यात् । अन्यत्र शिरसोऽन्यत्र पुच्छादिति च
विरुद्धयेते । शिरसि पाद्यानां पुच्छपार्वयोर्धर्या (र्धा) नां च
बाह्यविशेषाणामेवेष्टत्वात् ॥

यज्ञतु—येत्

प्रस्तारद्वयसाधारणमिदम् । षोडशीभिः पूरयितुमशक्योपि
यावह्विशतपूर्ति अर्धाः पाद्या उपधेयाः । तत्रार्ध्यारहिताभिः
पाद्याभिः सङ्ख्यां पूरयितुमशक्यत्वात् । तस्मादर्ध्याभिः संमिश्रा-
भिर्वा पाद्याभिः पूरणम् । तत्प्रकारश्च पूर्वमेवोक्तः ॥

कपर्दिभाष्यम्

अणूकाः पञ्चदशभागीयानां स्थाने ॥ १३ ॥

व्यत्यासं चिनुयाद्यावतः प्रस्तारांश्चिकीर्षेत् ॥

स्थानशब्दः प्रयोगवाची । अणूकाश्चतुर्भागीयाः सङ्ख्या-
पूरणे चोदिताः पञ्चदशभागीयाश्च सङ्ख्यापूरणे चोदिता
इति यावत् । अस्मिन् प्रस्तारे सङ्ख्या न पूरिता सूत्रकारेण ।
तत्र ताभिस्सङ्ख्या पूरयितव्या यदि ताभिः पूर्यते । अस्मिन्नग्नौ
तावता न शक्यते अणूकाभिसङ्ख्या पूरणम् । शक्यते तु प्रकृतौ ।
तस्मात्प्रकृत्यर्थो योगः । तत्र शक्यते द्वितीये प्रस्तारे ताभिः
पूरयितुम् । तत्र द्विशतपूरणमवश्यं कर्तव्यम् । प्रतिप्रस्तारं
पूरयेदिति वचनात् । इह तु सहस्रसङ्ख्यैव पूरयितव्या इत्युक्तं
पूर्वस्मिन् पटले । तस्मात्प्रकृतो योगः । तत्र श्लोकाः—

पक्षेष्टकानां करणं विपर्यस्यार्थमिष्यते ।

पक्षाग्रीयास्तयैवार्थं विपर्यस्यैव कारयेत् ॥

विपर्यस्यैव कर्तव्याषोडश्यः षोडशीद्वयम् ।

साहस्रेऽथ द्विषाहस्रे पञ्चषष्ठिं विदुर्बृधाः ॥

उपधाने यथासूत्रं यथा वात्माने पक्षयोः ।

पुच्छे शिरसि शिष्टे च षोडशीनां विदुर्बृधाः ॥

षट्प्राच्यः षट्प्रतीच्यश्च आत्माने द्वादश श्लिष्टेत् ।

शीर्ष्ण द्वयं श्लिष्टेत्तिर्यगुक्ता एव चतुर्दश ॥

शिष्टं रीतिद्वयं पुच्छे तथा चात्मन्यापि द्वयम् ।

षोडशर्षेष्टकास्तास्तु श्लिष्टेच्च त्रिषु रीतिषु ॥

एकमुत्तरे पार्श्वे तिसस्तिसस्तु दक्षिणे ।
 शिष्टे तिर्यग्दशैव¹ स्यादष्टोत्तरशतद्वयम् ॥
 पुच्छाप्यये तु विशयाश्रतस्त्वष्टोडशीः क्षिपेत् ।
 षोडश्यावप्यये प्राच्यौ ते चाग्रे शिरसि क्षिपेत् ॥
 मध्ये तयोश्च द्वावर्धौ चतस्रो विशयाः क्षिपेत् ।
 आत्मनश्शेषे² द्वावर्धौ षोडश्यौ शिरसि क्षिपेत् ॥
 अन्यत्सर्वं यथासूत्रं द्वादशोनं शतद्वयम् ।
 आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे चतत्रो दक्षिणायताः ॥
 द्वितीये चोत्तरे पार्श्वे षट् द्वे श्रोण्यंसयोरपि ।
 शिरसश्चाप्यये चैका शिरस्यपि³ च दक्षिणा ॥
 एता निधेयाष्टोडश्यो विपर्यस्तास्तरे द्वये ।

करविन्दीया व्याख्या

अणू—ने

परिभाषेयम् । पञ्चदशभागीयाः प्रथमचतुरश्चे उक्ताः ।
 तासां स्थाने कार्यसङ्घचापूरणे अणूका भवेयुः । तस्याः परि-
 भाषाया अत्रोपदेशः कथम्? इहोपदिष्टाः षोडश्योऽपि क्षेत्र-
 साम्यादण्काशब्देन ग्राहा भवेयुः इत्येवमर्थम् । तेन अणूकामि-
 श्चतुरश्चेऽप्यौ सङ्घचापूरणम् । इह तु षोडशीमिश्रोति सिद्धम् ।
 केचिद्यच्चतुरश्च व्यश्रिवा सम्पद्यते इत्येतदपि परिभाषामिच्छन्ति ।
 तेन तत्रतत्राप्नौ तदपेक्षया ताभिरपि सङ्घचापूरणं मन्यन्ते ।
 अत्र पुनः प्रच्छादयोदिति वचनं प्रच्छादनेऽपि चैता यथा
 भवेयुस्मित्येवमर्थम् । तेन तत्रतत्राप्नौ सति सम्भवे सत्यां

¹ द्वितीयं—B. ² स्थिमिता आत्मनश्शेषे—B. ³ शिरसापि—A.

चापेक्षायां ताभिसहैभरापि प्रच्छादनं स्यात् । उपधान-
क्रमः द्वितीयचिसां शिरसि प्राञ्जुखे वाह्यविशेषे द्वे षोडश्यौ
उपदध्यात् । तयोः पश्चात् प्राञ्जुखे वाह्यविशेषे विशये द्वे अर्धे । तयोः
पश्चात्तद्रिशेषश्लिष्टविशेषे द्वे षोडश्यौ विशये आत्मनि । तयो-
र्दक्षिणस्या दक्षिणतो वाह्यविशेषमेकमर्घम् । उत्तरस्या उत्तरतश्च
वाह्यविशेषमेकमर्घम् । तयोर्दक्षिणत उत्तरतश्च वाह्यविशेषैकै-
कमर्घम् । ततः पश्चादात्मनि प्राच्यष्ठूरीतयः । तत्र
दक्षिणस्यां रीत्यां पुरस्तात् वाह्यविशेषा प्रागग्रैका षोडशी ।
पश्चाच वाह्यविशेषा प्रत्यगग्रैका । तयोर्मध्ये षट्ठैष्टुकाः ।
तासां तिसः प्रतीच्यस्तिस्त्र उदीच्यः । द्वितीयस्यां रीतां
पश्चात् वाह्यविशेषेण दक्षिणामुखे द्वे अर्धे । तत्पुरस्तादर्घ-
विशेषयुक्तविशेषात् प्रत्यञ्जुखैका षोडशी । तस्याः पुरस्तात्
षट्ठाः । तासां तिस्तिस्त्रः प्राच्यः प्रतीच्यश्च । तत्पुरस्ता-
दुन्नरतो विशेषा प्रागग्रैका षोडशी । तत्पुरस्तात्ताद्रिशेषश्लिष्ट-
विशेषमेकमर्घम् । तत्पुरस्तात् पूर्वोपहितमर्घमस्येवेति द्वादशेषका
एषा । तृतीयस्यां रीत्यां शिरोऽप्ययषोडश्याः पश्चादारभ्य
आपुच्छाप्ययमष्टौ षोडश्य उपधेयाः । तासां चतुर्वः प्राच्य-
श्चतसः प्रतीच्यः । एवमेवोत्तरास्तिस्त्रो रीतयः । तत्र
तृतीयावच्चनुर्थी । द्वितीयावत्पञ्चमी । प्रथमावत् षष्ठी ।
तत्र तिस्त्रणां दक्षिणरीतीनां दक्षिणं पार्श्वमुन्तररीतीनामुन्तरं
पार्श्वम् । दक्षिणानामुन्तराणां च दक्षिणा पार्श्वरीतिद्रियगता ।
अत्र प्रतीच्यो मुकुलात्मकाः । तत्प्रतीपमुखाः प्राच्यः । एवं
शोभां वितन्वते । पुच्छे मध्यमरत्यन्तयोर्विशेषयषोडश्योर्दक्षिणत
उत्तरतश्च द्वे अर्धे वाह्यविशेषे । ततः पश्चान्मध्ये द्वे षोडश्यौ ।

ते अभित(स्तिव)स्तिस्त्रोऽर्थेष्टकाः । ततः पुच्छाग्रे
षहूभिः षोडशीभिरभितोऽर्धाभिरषेष्टकाः । पशाग्रयोश्चतत्व-
श्चतत्वोऽर्थेष्टकाः । पशद्वये पक्षेष्टकास्सम् रीतयः । ता द्रादश-
श्चतमिष्टकाः । पादेष्टकाभिश्च पूरणपक्षे एता एव रीतयः । तत्र
विशेषः पुच्छगतोपान्तरीत्यां बाह्याश्चतत्वोऽर्थेष्टका द्वित्रा कुर्यात् ।
आत्मनि प्रथमद्वितीयपञ्चमष्टेषु तन्मध्यगतार्थेषु पञ्चमतो
द्वे द्वे अर्धे । अवशिष्टान्येष्वर्धस्थानेषु षोडशीयुग्मान्युपदध्यात् ।
द्वितीयापञ्चम्योश्चार्धा द्वित्रा भित्यात् । ननु भेदो वर्जनीय
इति तत्रतत्राग्रौ यत्नेन परिहृतः । स इदानीं पुच्छे प्रादु-
र्बुभूषतिैः नैतत्सारम् । नियतलोकानामिष्टकानामसंबोधेन
समुदिताभिरषेष्टकाभिसङ्ख्यायां पूरितायां यदीष्टकैकदेशे भेद
उपजायते स भेदो मर्षणीय एव, अवर्जनीयत्वादेकदेशभेदस्य ।
अत एव भेदवर्जनं स्वकण्ठेनोक्तमाचार्येण द्विशत एष इति ॥

व्यत्या—र्थेत्

गतम् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

अणू+ने

प्रकृतौ चतुरश्रागौ पञ्चदशभागीयानां कार्यं भेदपरि-
हारेण संक्षेपापूरणम् । इह तु तत्कार्ये अणूका उपवेयाः । तत्र
संमत्तुरश्राणामणूकानामुपधाने द्विशतः कर्तुं न शक्यते ।
तस्मादणूकक्षेत्राणां ग्रहणम् । तत्रापि षोडश्यो न गृह्णन्ते ।
अवशिष्टं षोडशीभिरत्येव सिद्धत्वात् भेदसम्भवाच्च । तस्मा-
द(न्याय)णूकक्षेत्रादि(दि)प्रकारा इष्टकाः कर्तव्याः । दर्शिते च
तासां करणे (पूर्वमेव) । आचार्येण तु करणे नोपदिष्टे । अन्त्या

वाह्यविशेषा इत्यस्मिन् पक्षे अणूकानामनुपयोगात् । उक्तश्चो-
पधानप्रकारः । अणूकाभिर्विनैव तस्मिन् पक्षे प्रथम एव प्रस्तारे
अणूकानामुपयोगः कर्तव्यः ॥

कपर्दिभाष्यम्

कङ्कचिदलजचिदिति श्येनचिता व्याख्यातौ ॥

कङ्कः पक्षिविशेषः अलजश्च । कङ्क इव चेतव्यः
कङ्कचिन् । अलज इव चेतव्योऽलजचिन् । तौ श्येनचिता
व्याख्यातौ—पूर्वेणैव श्येनेन व्याख्यातौ । मुख्यत्वाद्विशतप्रस्तार-
त्वाच्च तस्यैवाकृतिः तान्येव करणानि स एवोपधानमार्गः ।
सङ्कल्प एव भेदः श्येनोऽलजः कङ्क इति ॥

एवमिव हि श्येनस्य वर्षीयांसौ पक्षौ पुच्छा-
द्वक्तौ सन्नतं पुच्छं दीर्घ आत्माऽमण्डलं शिरश्च ।
तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्यात् ॥ २ ॥

हिशब्दः प्रसिद्धौ । श्येनोऽप्येवमेव । वर्षीयांसौ—बृहन्तौ ।
पक्षौ । कस्मात् पुच्छादीर्घौ? न केवलं बृहन्तौ किं तु तौ
वक्तौ । सन्नतं सम्यडनतं आत्मसर्पीपेऽल्पीयः अग्रे श्येने
पृथु उच्यते तत्सन्नतमिति । दीर्घ आत्मा न समचतुरश्चः
न मण्डलः नापि दीर्घचतुरश्चः । अमण्डलमिवादीर्घचतुरश्च-
भूतं शिरः । एवम्प्रकारो लोके श्येनः । एवमेव कङ्कालजो
लोके । तस्मात्तदाकारावेव कङ्कालजौ तेनैव व्याख्यातौ । श्रुति-

सामर्थ्यात् । सामर्थ्यमभिधानशक्तिः । एतावदेव श्रुत्याऽभिधीयते । अशक्यत्वात्सर्वसाम्या (संपा) पादनस्य । न ह्यशङ्कनीयमर्थं वेदो विदधाति ॥

अशिरस्को वाऽनाम्नानात् ॥ ३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अशिरस्क एव चेतव्यः । कुत इत्याह—आनाम्नानात् । न हि शिर आम्नायते । तस्य कथमनाम्नानमित्यत्राह—

ज्ञायते च ॥

कङ्गचितं शीर्षणवन्तं चिन्वीत यः कामयेत सशीर्षोऽमुष्मिन् लोके सम्भवेयमिति विद्यमाने कथं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

यदि शिरस आम्नानमस्ति शीर्षणवन्तं चिन्वीतेति कथं ब्रूयादेवेत्यर्थः । यदि शिरस आम्नानं नास्ति तदा युज्यत एवैतद्विशेषणम् । इतरथा विशेषणमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादशिरस्क एव चेतव्यः । यदशिरस्कः किमाकारस्स इत्याह—प्राकृतौ वक्त्रौ पक्षौ सन्नतं पुच्छं विकारश्रवणात् ॥ ५ ॥

प्रकृत्यां भवौ प्राकृतौ । तावेव पक्षौ वक्रीकर्तव्यौ । कुतः? विकारश्रवणात् । सन्नतं पुच्छं—पुच्छं—च सन्नतं कर्तव्यम् । वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छं इति विकारश्शूयते । पक्ष-

पुच्छानां च वक्ता व्यस्तता च प्रकृतौ नास्ति । तस्मा-
द्विकारत्वं पश्यपुच्छानाम् ॥

यथाप्रकृत्यात्माऽविकारात् ॥ ६ ॥

यथाप्रकृत्यात्मा । कुतः? अविकारात् । न हि तत्र
विकारश्श्रूयते । तस्मात्प्रकृतिवदेवात्मा चतुःपुरुषस्समचतुर-
श्श्रूयते । अरविनाऽर्थप्रादेशेन वा पक्षौ विवर्धयेत् । द्विपुरुषां
रज्जुमित्यादिश्येनवत् । ननु प्रकृतांवरविना वर्धयेदित्युक्तम् ।
किमिदमुच्यते अरविनाऽर्थप्रादेशेन वेति? अरविनेत्यर्थ-
विकारत्वप्रतिपादनपरं, न पश्यपुच्छानां तावन्मात्रमायामा-
पादयितुम् । आत्मनश्चतुर्थं चतुर्भागीयाश्चाष्टौ इत्युपधातव्य-
मिति श्येनप्रतिपादितं न कर्तव्यम् । यथाप्रकृत्येवात्मा
कर्तव्यः । किं च प्राकृतं पुच्छमिति वचनाच्च उपधानविधिश्च
न घटते । श्येन इव चेतव्य इत्येवं क्रियमाणे प्रथम-
द्वितीयानामेव विकारो नेतरेषाम् । इतरथा चतुर्थादयोऽपि
विकृता भवेयुः । तथाभूताश्च कर्तव्या भवेयुः । तस्माच्च¹
करणानुप्रवेशेन² चेतव्य इत्युक्तम् । श्येनवदेव पुच्छम् ।
करणान्युच्यन्ते—चतुर्थषष्ठाभ्यां यथायोगनतं तत्प्रथमम् । द्वे
पूर्ववत्संहिते द्वितीयमित्यादि । अथोपधानविधिः—अष्टाचत्वा-
र्हिंशत्प्रथमा उदीचीः पक्षयोः । श्येनवत्पुच्छम् । आत्मन-
श्श्रोण्योस्तस्वस्तिस्तसः पञ्चम्य उदीच्यः । ततस्सप्तमु रीतिषु
षट्पञ्चाशचतुर्थ्यः दक्षिणायता उदगायताश्च । तासां पुरस्ता-
दष्टौ पञ्चम्यः उदगायता; । श्रोण्योश्चतसः पञ्चम्य अक्षणया

¹ तस्याश्च—B. ² कारणानुप्रवेशेन—A.

भिन्नात् । अष्टौ पष्ठुचसम्पद्यन्ते । एव द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिन् प्रस्तारे चतस्रश्चतस्मो द्वितीया निर्णामयोरप्यययोश्च विशयास्तुतीयाः । चतस्रश्चतस्मः पूर्ववदष्टभागावेताः । पक्षे-ष्टकाभिः पक्षौ¹ प्रच्छादयेत् । तद्वासमतिः पुच्छे श्येनवत् । सप्ताष्टमाभिःश्चोप्यंसेषु द्वे द्वे पञ्चम्यौ प्राचीः प्रतीचीश्च । प्राच्य²सप्तसप्त रीतयः । चतुर्भूमिस्तुतीयापञ्चम्यो रीत्योर्मध्ये त्रिंशत् पष्ठुचः एका च पञ्चमी । एकत्र षोडशापरत्र चतुर्दश । एवं द्विशतः प्रस्तारः । अथवा स एवानुपुच्छमध्यपुरुषव्यासं सप्रादेशं पुरुषं प्रतीचीनमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमित्यादिना श्येन-वत्पुच्छं कुर्यात् । पक्षौ प्राकृतौ द्विपुरुषायामौ । करणानि वक्ष्यामः—द्वादशाङ्कुला यथा भवति तथा तिर्यक् चतुर्थषष्टाभ्यां नमयेत् । प्रथमं ते एव संहिते यथा तिष्ठतः तथा कारयेत् । द्वितीयं तृतीयमपि यत् षड्भागेनाष्टमभागेन वा वर्धयेदिति त एव वा पुच्छे चतुर्थं त्रयस्त्रिशदङ्कुलविस्तारं पञ्चवत्वार्दिशदङ्कुलायामं चतुर्दशतिलैरुनं सविशेषं पञ्चमं अर्धसप्ताङ्कुलव्यासं षट्पार्श्वं त्रयस्त्रिशत्कर्णं षट्त्रिशदङ्कुलमष्टमिस्तिलैस्सह सप्तमाष्टमयोः पार्श्वं एकोनत्रिशदायामं तु षट्त्रिशदङ्कुलं चतुर्दशतिलैस्सह पुच्छाप्यये विशययोः अष्टादशाङ्कुलं पुच्छे पञ्चदशाङ्कुलमेव । आत्मानि चतुर्थादयो वैकृताः । पुच्छे तु प्राकृता एव । आत्मन्युपधान-विधिस्स एव । तत्र श्लोकाः—

अर्धं त्रयोदशं व्यासमाशिरस्के हृषि³भुजि ।

तथा चतुर्थषष्टाभ्यां नमयेत्प्रथमं तु तत् ॥

ते द्वे तु संहिते प्राची द्वितीयं करणं भवेत् ।

¹ काभिः प्रतीचीभिः प—B.

² प्राच्याः—B.

³ व्यासं शिस्सको वा

हृषि—B.

तृतीयमपि षड्भागमष्टभागेन वर्धितम् ॥
 पक्षेष्टकाश्चतुर्थस्युः पुच्छं पुच्छवदुच्यते ।
 षट्पञ्चाशच्चतुर्थस्युस्तिर्थगदक्षोद¹गायताः ॥
 अष्टौ पुरस्तात्तिर्थकच्च श्रोण्योः षट्पञ्चमीः क्षिपेत् ।
 श्रोण्याश्रतस्वः पञ्चम्यो भेदवद्विशतस्तथा² ॥
 श्येनवत्पक्षपुच्छेषु निधायात्मन्यापि क्षिपेत् ।
 प्राच्यां चैव प्रतीच्यां च विंशदेका च पञ्चमी ॥
 तामामेवोत्तरे पार्श्वं चतुर्थ्यः षोडशद्वयम् ।
 प्राच्यश्चैव प्रतीच्यश्च तथा षोडश दक्षिणे ॥
 प्राचीश्चैव प्रतीचीश्च शिष्ठे पञ्चमीं क्षिपेत् ।
 करणस्य विपर्यामं चतुर्थस्यैव नेष्यते ॥
 सप्रादेशेऽपि वा पुच्छे विस्तारो द्वादशं भवेत् ।
 तथा चतुर्थषष्ठाभ्यां नमयेत्प्रथमं तु तत् ॥
 ते ह्वे तु संहिते प्राची द्वितीयं करणं हि तत् ।
 तृतीयमपि षड्भागमष्टभागेन वर्धितम् ॥
 द्वाविंशतिर्द्विगुणितं तिलानां चापि विंशतिः ।
 सविशेषश्चतुर्थस्य निर्यक्षसत्याधिकं³ भवेत् ॥
 पञ्चमं प्राकृतं विद्यात् षष्ठस्य विकृताख्यः ।
 षष्ठस्य पार्श्वं त्र्यधिकं कर्णः षट्विंशदष्टमिः ॥
 सप्तपाष्टमयोः पार्श्वमूनविंशमिहेष्यते ।
 आयामश्चापि षट्विंशच्चतुर्दशतिलैस्मह ॥
 चतुर्थाद्यास्तु विकृताः पुच्छे चैवात्मनि क्षिपेत् ।
 अष्टादशाङ्गुलं पुच्छे शययोरन्यदात्मनि ॥

¹ यंगष्टोदगा—A.

² स्तरे—A.

³ तियकर्तुं त्रिभिः कम्येत—B.

⁴ नैवा—B.

करविन्दीया व्याख्या

कङ्क—तौ

कङ्कालजौ पश्चिमेषां । कङ्कच्चीयते अलजच्चीयते इति
कङ्कचिदलजचितौ श्येनचिता व्याख्यातौ । तयोर्विमानेष्टका-
करणोपधानानि श्येनस्येव कार्याणीत्यर्थः । मुख्यत्वात् पूर्व-
श्येनेनेति केचित् । आनन्तर्याह्वितीयश्येनेत्यन्ये । अविशेषा-
दुभाभ्यांमित्यपरे । उक्तं श्येनस्वरूपमनुभाषते अत्रैव शिरसो
भावप्रतिपादनार्थम् ॥

एव—र्थात्

एवमिवहीति गतम् । श्येनस्य वर्षीयांसौ दीर्घतरौ
पुच्छाद्वक्रौ पक्षौ सन्ततं पुच्छं आत्मसमीपे हृसीय अग्रे व्यस्तं
दीर्घ आत्मा न समचतुरश्रः अमण्डलः न मण्डलाकारः—
ईषन्मण्डलः । न वा शिरश्च विद्यते । तत्रापि न मण्डलं
नापि समचतुरश्रम् । एवमिव श्येनो लोके दृश्यते । एता-
वदेव श्येनसाहश्यमये । कुतः? श्रुतिसामर्थ्यात्—सामर्थ्य-
मधिधानशक्तिः । एतावदेव श्येनश्रुत्या विद्यते । यदे-
तद्वक्रपक्षता व्यस्तपुच्छता दीर्घात्मताऽमण्डलता सशिरस्कता
च । तस्मात् कङ्कालजावपि तदाकारौ चेतव्यावित्यर्थः ॥

अशिर—नात्

अशिरस्को वा श्येनः अनान्नानात् । नहि पक्ष-
पुच्छात्मगतवक्रतादिवच्छिरस आन्नानमस्ति । श्येनविधानसा-
मर्थ्याच्छिरसो विधानमस्तीति गम्यत इति केचित् । वयसां
वा एष प्रतिमया चीयत इति प्रकृतावपि पक्षादिवत् शिरोविधानं
प्रसज्जयेत । नैष दोषः । तत्र हि पक्षपुच्छविधानं परिसङ्घटा-

नार्थम् । तर्ह्यत्रापि तचोदकागतमेवेति तस्मात् सशिरस्कश्येनः । किञ्च विज्ञायते च कङ्कचितं शीषण्वन्तं चिन्वतीतेति । यदि चोदकप्राप्त्या कङ्के शिरो विद्यते तत्कथं ब्रूयात् ब्राह्मणं कङ्कचितं शीषण्वन्तं चिन्वतीतेति ? न ब्रूयादेवेत्यर्थः । तस्मादशिरस्कः इयेनः । कङ्के शिरोविधानात् । तथा ते वयोमात्रसादश्ये प्रकृते प्राप्ते इयेनप्राप्तिविधानसामर्थ्यादेव इयेने शिरोऽप्यस्तीति गम्यते । ‘त्रिवृत्ते अग्ने शिरः’ इत्यादिना शिरस्युपधानदर्शनाच्च । अतस्तयोर्विकल्प इति मन्वानः वाशबदं ब्रूते । तत्र कङ्कश्येनोऽलज इति सङ्कल्पमात्रभेदः नाकारे । दाक्षायण्यज्ञादिवत् अशिरस्कश्येन इत्युच्यते ॥

प्राकृतिवदेव

प्रकृतिवदेव पक्षो वक्त्रौ पुच्छात् सन्वतं वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छ इति विकारश्रवणात् । आत्मा तु यथा प्रकृत्या । यदा यथाप्रकृतिरविकृतः समचतुरश्रः चतुष्पुरुष इत्यर्थः । अविकारात्—न हि विकारः श्रूयने । पक्षपुच्छेषु विकारग्रहणं नात्मनि । तस्मात् प्राकृत एवात्मा । अरात्रिनार्धप्रादेशेन च एकैकं पक्षं प्रवर्धयेत् । यद्यपि प्राकृतौ पक्षावित्युक्तं तथापि पुच्छस्याप्राकृतत्वश्रवणादुक्तप्रकारा पुरुषमात्रता गम्यते । तस्मात्पुच्छे प्रादेशमुपधाय पक्षयोर्विभजेदिति कोचिन्मन्यन्ते । केचित्पक्षयोः प्रकृतित्वविधानादात्मनोऽविकारत्वांच्च पुच्छं सप्रादेशं मन्यन्ते । उभयस्मिन् पक्षेऽप्युक्तप्रकारेणाभ्युन्नेया इत्याचार्यो मन्यते । अत्र पुच्छस्याप्रकृतित्वपक्षे प्रथमद्वितीयकरणानां विकारः¹ । इतरथा तेषामपि करणान्युच्यन्ते । चतुर्थपक्षप्राभ्यां प्रथमं करणं यथार्धत्रयोदशव्यासं भवति तथा

¹ विकल्पः.

प्रजम्भयेत् । ते द्वे प्राची संहिते । ताद्वितीयं प्रथमस्य षड्भाग-
मङ्गुलं¹ तृतीयम् । उपधानमुच्यते—दक्षिणे पक्षे अष्टाचत्वा-
रिंशतुप्रथमा उदीचीस्तथोत्तरे दक्षिणाः । पुच्छेऽशिरस्कपक्षो-
क्तमेव । त्रिशदात्मनि । श्रोण्योस्तिस्त्रिस्त्रिः पञ्चम्य उद-
गायताः दक्षिणायताश्च । तासां पुरस्ताचतु(र्थ)र्थीनामर्घेष्टकाः
सप्त रीतयः । ताः षट्पञ्चाशत् । तासां पुरस्तादष्टौ पञ्चम्यः ।
श्रोण्यंसेषु चतस्रः । पञ्चमीरक्षणयाभिन्नात् । द्विशत एष
प्रस्तारः । द्वितीयप्रस्तारे चतस्रश्चतस्रो द्वितीयाश्चतस्रश्चतस्र
आत्मानमष्टभागवेताः । पक्षेष्टकाभिः प्राचीभिः पक्षौ पञ्चादयेत् ।
एकैकस्मिन् पक्षे षट्त्रिंशत् । पुच्छे तु पूर्ववद्वादश सप्तम्यस्त्रियो-
दशाष्टम्यश्च । श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे पञ्चम्यौ प्राच्यौ । आत्मशेषे
चतुर्थीनां²मष्टेष्टकाः प्राच्यसप्त रीतयः । तृतीयपञ्चमरीयोमध्ये
चतस्रश्चतुर्थीरुदृत्य त्रिंशतं षष्ठिमेकां पञ्चमीमुपदध्यात् । तासा-
मेकत्र षोडश षष्ठिरिति । तत्र चतुर्दश एकत्र³ पञ्चमी ।
एष द्विशतः प्रस्तारः । सप्रादेशपक्षे पुच्छे पुरुषव्यासं प्रादेशपुरुषं
प्रतीचीनमायच्छेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्यमुत्तरतश्चेत्यादिना
पुच्छं कुर्यात् । पक्षौ प्रकृतावेव । करणविशेषो यथा
तिर्यगृजुत्वेन द्वादशाङ्गुलं भवति तथा प्रथमं करणं प्रजम्भयेत् ।
ते द्वे प्राचीत्यादिना द्वितीयम् । तृतीयस्यापि षड्भागमष्ट-
भागेन वर्धितम् । चतुर्थादीनि द्विविधाने—पुच्छचतुर्थे त्रय-
त्रिंशदङ्गुलविस्तारं । तस्य सविशेषः चतुश्चत्वारिंशदङ्गुलयः विशति
तिलाधिकाः । पञ्चममध्यसप्तदशाङ्गुलव्यासम् । षष्ठ्य पार्श्व-

¹ षड्भागमिति. ² चतुर्दशाना. ³ षष्ठिः । एकत्र चतुर्दश चतुर्दश ; एतौ—

वयस्त्रिंशदङ्गुलकम् । ताष्ठट्रिंशदङ्गुलयः । साष्टयोम् एव
व्यासः । पार्वमान्यावक्षणयाविथिने एकोनत्रिंशदङ्गुले ।
आयामष्टट्रिंशदङ्गुलयः चतुर्दश तिलाश । पुच्छाप्यर्याविशय-
योरष्टादशाङ्गुलम् । पुच्छे पञ्चदशाङ्गुलमात्मातिलचतुर्थर्यादयो
विकृताः पुच्छ उपयेयाः । प्राकृत एवात्मानि उपधानार्थिः ।
स एष द्वितीयश्येनः । विकृते तत्रोक्तकरणान्येवमुन्नीय कृत्वा
चेतव्यम् ॥

सुन्दरराजीया व्याख्या

व्यत्या—चिकित्सेत्

कङ्क—ख्यातौ

‘कङ्कचितं शीर्षष्वन्तं चिन्वीत यः कामयेन शीर्षण्वान-
मुष्मिन् लोके स्यामिति’ । अलजचितं चिन्वीत चतुम्सीतं
प्रतिष्ठाकाम् । इति श्रुतावशी इयेनचिता पूर्वेणोत्तरेण वा व्या-
ख्यातौ । अथोक्तस्यैव इयेनचितः प्रकारान्तरं विवित्सन् उक्तौ
तावत्पकारौ युक्ततराचिति दर्शयितुमाह—

एवामिव—मर्थ्यात्

यथाऽस्माभिरुक्तं एवामिव हि पततः इयेनस्य पक्षौ पुच्छा-
द्वर्षीयांसौ वक्त्रौ च मध्यतः पुच्छं चं सन्नतमप्ययप्रदेशे आत्मा
च आपण्डलः ईषन्मण्डलरूपः शिरश्चैवं भवति । तस्मात्—
तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः कार्यः । यस्मादर्थे वा हिशब्दः ।
यस्मादेवंरूपः इयेनस्य पक्षपुच्छादिः प्रसक्षेण दश्यते तत्पात्
इयेनचितं चिन्वीतेति श्रुतिसामर्थ्यादिवंरूपपक्षपुच्छात्मशिरस्कः
इयेनचिदित्युक्त इत्यर्थः ॥

अशि—स्नानात्

अशिरस्को वा श्येनचिद्वितुमर्हते । अनास्नानात् ;
न (हि) च श्येनचित्प्रकरणे शिर आस्नायते । आत्मनोऽप्यविकार-
स्यैतदुपलक्षणम् । अशिरस्क (त्वे) कल्पे प्रमाणान्तरमस्तीयाह—

विश्वा—ब्रूयात्

^१ यादि श्येनाकृतिविधानमात्रेणैव सशिरस्कत्वं^२ भवेत् ।
तर्हि कङ्गचितोऽपि भवेदेव । तथा च तत्र शीर्षण्वन्तमिति
विशेषो न वक्तव्यस्यादित्यर्थः ॥

यद्यशिरस्कस्तर्हाद्य किं रूपमित्याह—

प्राकृतौ—श्रवणात्

प्राकृतवेव फ़सौ पुच्छौ षडरात्रिं पञ्चारात्रिं वा । तौ द्विपुरुषां
रज्जुमुभयतःपाशामित्युक्तप्रकारेण वक्रीकर्तव्यौ । केचित्तु पूर्वो-
क्तायाम (भावात्) मार्गात् षष्ठिशताङ्गुलया रज्जा संनमन (मपी)-
मिच्छन्ति । पुच्छं च प्राकृतमेव सन्नतं अर्धपुरुषव्यासम् ।
पुरुषं प्रादेशाधिकं प्रतीचीनमायन्त्रेत् । तस्य दक्षिणतोऽन्य-
मित्यादि पूर्ववत् । प्रादेशपृष्ठदद्यभावे पूर्ववदेव । विकारश्रव-
णादिति—वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवतीति वचनादित्यर्थः ।

यथा+कारात्

चतुः^१ रूपः समचतुःश्र एव श्येनचित्यात् ॥ विकारस्याश्रवणात्

कपर्दिभाष्यम्

अयो^३ एतच्छेयनचितं चिन्वीतेति ॥ ५ ॥

यावदास्ना (तं) नसारूप्यं तद्वाख्यातम् ॥

^१ श्येनतत् श्येनचितं चिन्वीतेति । पा. ^२ सम्भवेत्. ^३ यदो—A ; यथो—B.

तत्र¹ यावदाम्नानमेव सारूप्यं ग्राह्यम् । जातिवाचकानां शब्दानां किमपि सामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । यथा गौवर्हीक इति । एवमत्रापि यावदाम्नानमेव सारूप्यं गृहीत्वा श्येनशब्दो वर्तते । ततु सारूप्यं व्याख्यातं वक्रपक्ष इत्यादिना ॥

त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ ६ ॥

तत्र सर्वाभ्यासोऽविशेषात् ॥ ७ ॥

तत्र नारत्रिप्रादेशस्य सप्तविधस्याभ्यासः । कुतः? अविशेषात्; न हि कश्चिद्विशेषोऽत्राम्नायते । तस्मात्सर्वस्यावृत्तिः ।

दीर्घचतुरश्चाणां समासेन पक्षपुच्छानां समास उक्तः ।

दीर्घचतुरश्चाणां पक्षपुच्छानां समासविधिरुक्तः ।
‘यदन्यत्सप्तभ्य’ इयादिना विधासप्तमकरणीमिसादिना (च) वा । वेणुत्रिकरण्या वा विहरेदित्यर्थः ॥

एकविंशोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते ॥ ९ ॥

गतमेतत् ।

तत्र पुरुषाभ्यासो नारत्रिप्रादेशानां सङ्घचासंयोगात्सङ्घचासंयोगात् ॥ १० ॥

समाप्तशुल्बप्रश्नः

तत्र पुरुषाभ्यासः नारत्रिप्रादेशानां । कुतः? सङ्घचासंयोगात्—एकविंश इति । न सप्तविध इयत्रापि सङ्घचा-

¹ यत्र—B.

विधीयते । वाच्यान्तरेण तत्र अरविप्रादेशा निविशन्ते । न तत्र सप्तसंख्यायां निविशन्ते । तस्मात्संख्यासंयोगात् पुरुषाभ्यास एव नारविप्रादेशानाम् । तत्र श्लोको भवति—

त्रिविधेन नरं प्रोक्तं त्रिस्तावति विभाव (सोः) सौ ।

एक (विंशे) विधे ततौ न्यूनं तिलानां चैव सप्त (भिः) तिः ॥
द्विरुक्तिमङ्गलार्था ।

इत्यापस्तम्बसूत्रविवरणे कपर्दिस्वामिभाष्ये
शुल्वाख्यप्रश्ने षष्ठः पट्टलः

करविन्दीया व्याख्या

अ(य)थो—ख्यातम्

इयेनचितामिति विहितं यत्प्रकारं यावच्चास्याम्नानसारूप्यं मानविहितं इयेनसारूप्यं तत्सर्वं व्याख्यातम् । तत्र वक्षपक्षादिगुणैराम्नातेन यच्छयेनस्य सारूप्यमुक्तं; इयेनाग्रेर्धदशमा अरब्रय इत्यादिना चयनप्रकार उक्तः, तेन उक्तौ कङ्कालजौ स्यातामित्यर्थः ॥

त्रिस्ता—षात्

आश्वेषिकाग्रेस्त्रिस्तावविधौ सारविप्रादेशाभ्यासः न पुरुषमात्रस्य ; विशेषाभावात् । अविशेषेण प्राकृताग्नित्रिगुण्यविधानादिसर्थः ॥

दीर्घ—क्तः

दीर्घचतुरश्चाणां समास इत्युक्तम् । एवं द्वे दीर्घचतुरश्चे समस्येते ; तत्रिमित्तो निर्हासो विवृद्धिर्वेति । यावदि-

च्छन् दीर्घचतुरशाणि समस्येदिति । तेन त्रिस्तावेऽग्नौ प्रथम-
विहरणेन समाप्त उक्तः ॥

एक—गात्

अश्वमेधे एकविंशाग्निश्रुतौ पुरुषाणामेवाभ्यासः नारवि-
प्रादेशानाम् । 'मस्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निरिति' समसंख्या पृथ-
कमनिवेशनी । समानजातीयेषु पुरुषेष्वेव संयुक्तः नारवचादिषु ।
अरविप्रादेशास्त्वरविना दक्षिणत इति वाक्येन स्वरूपमात्रेण
विहिता नर्वसङ्ख्यया । अतः प्रकृतौ पुरुषाणामेव सङ्ख्या
संयोगादश्वमेधेऽप्येकविंशाग्नौ पुरुषाणामेव संख्यासंयोगो युक्त
इति अरविप्रादेशास्त्वनभ्यस्ता भवेयुः । पुरुषाभ्यासादन-
न्तरमरविना दक्षिणत इति कुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—
त्रिस्तावे एकविंशप्रस्तारद्वयविधेस्त्रिस्तावे एकविंश एवाग्निः
ब्राह्मणदर्शनात् । द्रादश दश वा स्यात् । द्विरुक्तिः प्रश्नपरि-
समाप्तियोतनार्था ॥

इति श्रीकरविन्दस्वामिकृतायां शुल्वप्रदीपिकायां
षष्ठः पट्टलः

सुन्दरराजीया द्व्याख्या

ननु शिरमोऽभावे श्येनाकुतेरपूर्वत्वात् श्येनचितं चिन्वी-
तेनि विधिवाक्येनैव विरोधप्रसङ्गः ; तत्राह—

अ(य)थो—ख्यातम्

यदेतच्छयेनचितं चिन्वीतेनि ; यत्तेन यावदान्नातम् वक्र-
पक्षो व्यस्तपृच्छः इति विहितसारूप्यमुक्तः ; अन्यथा

पक्षपृच्छिकारविधेरानर्थक्यप्रमङ्गादिनि भावः । अग्निन्
पक्षे इष्टकानां करणानि द्विपुरुषया रज्ञा पक्षमनपते पुरु-
षम् चतुर्थायामं पञ्चमव्यासं यथायोगनतं तत् प्रथमं; तस्यैक-
कर्णोऽष्टादशाङ्कुः सपार्दकपञ्चदशाङ्कुलोऽन्यः । द्वे द्वे पूर्व-
वत्संहिते तत् द्वितीयम् । प्रथम पञ्चमे करणे संहिते त्रितीयम्;
चतुर्थपञ्चमषष्ठानि पूर्वश्येनचिद्देव । पुच्छे याः षष्ठीचतुर्थ्यः
उपधेयास्तासामन्ये करणे । तत्र चतुर्थ्यां पार्श्वे पूर्ववदेव एका
तिर्यक्यानी त्रयस्त्रिंशदङ्कुला अन्या सार्धेचतुश्चत्वारिंशदङ्कुला
षष्ठ्यास्तु पञ्चदशमेकं फलकं । त्रयस्त्रिंशदङ्कुः द्वितीयं षट्क्रिंशकं
साष्टतिलं त्रितीयम् । सप्तमस्य तिर्यङ्गान्यावरत्रिमात्रौ । पार्श्वेन
(नव) विंशत्यज्ञुले । कर्णश्चैकः । (अन्यः कर्णः पञ्चचत्वारिं-
शदङ्कुः एकादशातिलोनः । अष्टप्रस्य नवत्रिंशके पार्श्वे ।
द्वादशिकाषद्विंशिके तिरश्चौ शिरसोऽभावान्वतमं करणं न
भवति । अरत्रिनादेशभावे पुच्छेष्टकाः पूर्वश्येनवदेव) । पक्ष-
स्थानाच्च तदनुगुणं नमनम् । उपधाने च पक्षयोः प्रथमा
अशीतिरुदीच्यः पुच्छं पूर्वश्येनवदेव । पुच्छाप्ययस्थचतुर्थ्यो-
रष्टादशाङ्कुलम् । पुच्छे पूर्वश्येनवदेव । पुच्छे पञ्चदशाङ्कुलमात्माने ।
आत्मन्युदीच्यो नव रीतयः । उदीचीभिरिष्टकाभिः । तासां
मध्यमाः सप्त । अष्टाभिः चतुर्थीभिः चतुर्थरीत्यां दक्षिणरीतौ
ततः षष्ठ्यश्चतस्मः द्वे चतुर्थ्यौ । एवमेव षष्ठी रीतिः । श्रोण्यसेषु
चतस्रश्चतस्मः षष्ठ्यः । शेषे षट् पञ्चम्यः । एष द्विशतः प्रस्तारः ।
(त्राशिरस्कस्य इयेनचितः पक्षयोः प्रथमेष्टका उदीच्यो रीतयः ।
त्रिंशत्त्रिंशत् । पुच्छे तु पूर्ववत् । आत्मन्युदीच्यो रीत्यो
नव स्युः । तत्राद्यरीतिगा आद्याश्चतस्मः षष्ठ्यः स्युरेव । एवमन्या-

अपीष्टकाः । दक्षिणोत्तरत एकेका पञ्चमीष्टका । पुच्छाप्ययस्थे
तन्मध्ये उक्ते । एवं दशेष्टकाः अन्त्या अपि रीतय एवं स्युः ।
पञ्चम्यः मध्यतोऽधिके । तुरयिरत्यां चतुर्थ्यौ । द्वे चतस्रः षष्ठिकाः ।
ततश्चतुर्थ्यौ पूर्ववत् पष्टुयः । चतुर्थ्यौ द्वे दोष्टकाः ? एवं शेषमर्थि
चतुर्थीभिः पूर्येत् । एवं नवतिरात्मस्थाः प्रस्तारे द्विशतेष्टकाः) ।
अपरास्मिन्श्चतस्रश्चतस्रः निर्नामयोद्वितीयाः । अप्यययोश्च तृतीयाः ।
पक्षयोः शेषे षट्पञ्चाशत् प्रथमाः प्राच्यः पुच्छे पूर्ववत् । सप्तम्योऽ-
षष्ठम्यश्च आत्मानि नव रीत्यः । प्राच्यः प्राचीभिरिष्टकाभिः ।
तत्र पक्षाप्ययस्थानां पश्चात्पुरस्ताच्च पञ्चपञ्चम्यः षट्च पष्टुयः ।
ता दक्षिणोत्तररीतिमध्ये (सप्तरीसः पूर्वप्रस्तारवत्) द्वितीयषष्ठ्यो
(द्वितीयाष्टम्यो) रीत्योर्मध्ये षोडशषोडश षष्टुयः । (ता दक्षि-
णोत्तरे रीतिमध्ये पूर्वप्रस्तारवत्) द्वितीयाष्टम्यो रीत्योर्मध्ये-
षोडशषोडश षष्टुयः । एवं द्विशतः प्रस्तारः । तत्रापरास्मिन्
प्रस्तारे पक्षे द्वितीयाः । पक्षमध्यतः द्वितीयाः । अप्यये शेषे
प्रथमाः । एवमुत्तरपक्षे प्राच्यः । इयाः सर्वा द्विसप्तिः । अथा-
त्मानि प्राच्यो नव रीत्यस्युः । आद्यायां पञ्चमीद्वितीयम् ॥

आदियपक्षाप्ययगा द्वे षष्ट्यौ पञ्चमी तथा ।

पञ्चम्येकान्त्यरीसाऽतो द्वे षष्ट्यावप्ययः पुरः ॥

षष्ट्यावेका पञ्चमी स्याद्वितीयस्यामथावल्लै ।

मध्ये षोडश षष्टुयः स्युरेवमष्टमरीतिगाः ॥

चतुर्थषष्टुरीत्यौ तु प्रथमोत्तरवत्तथा ।

आत्मशेषं चतुर्थीभिः....पुच्छगोचराः ॥

सप्तम्यो द्वादशाष्टम्यत्वयोदश च पूर्ववत् ।

एवं द्वितीयप्रस्तारो द्वितीयेऽष्टक इष्यते ॥)

केचित्तु—यथा प्रकृत्योति वचनादिष्टका अपि । (आत्मानि प्रकृतिवदेवेत्याहुः । तथा प्रथमकरणस्य पार्थे चत्वारिंशदकुले । अरबी एव (तिरश्चार्यौ) तिर्यज्ञान्यौ (एकः कर्णः पञ्चविंशतिकससपदशातिलः । अन्यस्तिलत्रयोैैकषष्ठ्यकुलः) । द्वे सहिते द्वितीयं (करण्या अरबी) प्रथमस्यारविप्रादेशेन यथायोगनतेन वर्धयेत् । तृतीयं ^१पुच्छान्नवमचतुर्थषष्ठसप्तमाष्टमानि पूर्ववत्प्रकृतिवदात्मन इष्टकाः पञ्चमभागयिः । तत्र प्रादेशाः षड्कुलव्यासाः कार्याः । आत्मानि दक्षिणत उत्तरश्च दशा (धर्धाः) धर्या उदगायताः । आत्मशेषे पञ्चम्य उदीच्यो दश खितयः । मध्ये द्वे उद्भृत्याष्टादशाङ्कुले पुच्छाप्यये द्वे चतुर्थया आत्मानमरविना वेति द्वे अभितश्चतसः षड्कुलव्यासाः । पुच्छाप्ययस्थयोः पश्चात्पञ्चाधर्याः प्राच्यः । पुच्छ(विशेषाः)शेषं पूर्ववत् । (पक्षयोऽस्त्रिंशत्त्रिंशत् प्रथमा उदीच्यः । एष द्विशतः प्रस्तारः । अपरस्मिस्तु तिस्रस्तिस्रो निर्णामयोः । द्वितीयाः पक्षशेषे द्विचत्वारिंशत्प्रथमाः प्राच्यः । पुच्छपूर्ववत्) । आत्मन्युदीच्यो^१ नव रीतयः । ^२ता आ (तासामा) द्यन्ताः (रीतिः प्राचीभिरधर्याभिः) अन्त्याः पञ्चमीभिः मध्यमरीतीनां पञ्चानामाद्याः अन्याश्चाधर्याः) श्रताः प्राच्यः द्वितीयस्य आद्यामुद्भृत्य तत्राष्टौ षड्कुलव्यासाः उपदध्यात् तत्र पश्चात्पुरस्ताच द्वे उदगायते । मध्ये चतसः प्रागायताः । अष्टमरीत्या आद्यन्ते(न्ये) द्वितीयामन्लां चोद्धृस नवनवाष्टाङ्कुलयः द्विशतः प्रस्तारः । यदा तु समचतुरश्चाभिरुपधीयन्ते तदाऽप्येवमेव पक्षौ । पुच्छं तु पूर्ववदेव । पक्षाप्यये द्वे अणूके आत्मानं प्रादेशेन प्रामेऽभितो द्वे द्वे षड्कुले एताः षट्कुलाभिः प्रादेशैः परि-

^१ पुच्छाधर्यानि चतुर्थषष्ठासप्तमानि । वा. ^२ मध्यरीतिस्ता आद्यन्ताः ।

गृहीयात् । आत्मशेषे अरवयः । द्विशतः प्रस्तारः । अपरास्मिस्तु सन्ध्यन्तराले पञ्चत्वार्णशदरवयः । श्रोण्यंसेषु द्वादशद्वादश (अणुकाःपादाः) । (पाचे) शेषे विंशतिरणुकाः । आत्म(पद्य) गत-मुद्घत्वं नवाष्टाङ्गुलाः । (द्विशतः प्रस्तारः) यदा तु पष्ठिशताङ्गुलया रज्ज्वा पक्षयोन्नमनं तदा पुरुषस्य पञ्चमायामं षष्ठ्यव्यासमेकं वा प्रथमं करणम् । यथायोगनतं तम्भणेस्त्रयोविंशत्यङ्गुलसैकविंशति-तिलः । अन्यः सप्तत्रिंशः सैकादशतिलः । विंशत्यङ्गुलायामं त्रयोदशतिलयुक्तं चतुर्दशाङ्गुलव्यासं प्राचं चतुरश्च भूमौ लिखित्वा षोडशाङ्गुलया रज्ज्वोभयतः पाशया तं पक्षवत्संनमयेत् । तद्व (तृतीयं) देवप्रथमस्य षट्भागमष्टमागेन वर्धयेत् । यथायोग-नतेन त (तत्र) तृतीयं । अन्यानि पूर्ववत् । उपधाने प्रथमे प्रस्तारे निर्नामयोः षट् षट् द्वितीयाः । पक्षशेषे प्रथमा द्वासप्ततिरुदीच्यः । पुच्छमात्मा च पूर्ववत् । श्रोण्यंसेषु द्वे द्वे षष्ठ्यौ । द्विशतः प्रस्तारः । अपरास्मिस्तु पक्षयोः सप्ततिः प्रथमाः । प्राच्यः पञ्च-पञ्चाप्यययोः । तृतीयाः पुच्छात्मनोः पूर्ववत् । आत्मानि तु षोडश षष्ठिरुद्धराष्ट्रौ पञ्चमीः क्षिपेत् । द्विशतः प्रस्तारः । आत्मनः प्रकृतिविदिष्टका इति पक्षेऽपि तदनुगुणा इष्टका द्रष्टव्या ॥

त्रि—यते

‘द्विस्तावात्रिस्तावा वेदिः’ इत्यत्र लिङ्गस्याविवाक्षितत्वाद् ग्रेश वेदेश्च विवाक्षि (विहि)त्वात्समासान्तः । प्राकृतस्यैवाग्ने: सप्त-विधस्यैवात्र त्रिगुणत्वम् । न त्वनन्तर (गुणस्य) कृतस्याभ्यासस्य सर्वाभ्यासो विशेषोऽतस्सर्वस्य सारत्रिप्रादेशस्यैवाभ्यासः; त्रि-स्तावस्य विधौ विधाभ्यासवत् पुरुषाणामिति विशेषाश्रवणात् ।

एवमर्थत्रयोविशाः पुरुषा अग्निर्भवति । पुरुषस्य त्रिकरणो वेण-
सपञ्चतिलोनाष्टादशतद्रयाङ्गुलयः पुरुषस्थानीयाः ॥

दीर्घचतु—उक्तः

तुल्ययोश्चतुरश्रयोरिसत्रैव प्रकार उक्तः । तिर्यक्कानी-
पार्वमान्योश्च त्रिकरणीपार्वमानी च ॥

एकविं—यते

शास्त्रान्तरे ‘एकविंशतिः पुरुषः परिमाण’ इत्येकविंशः
स्तोमोऽर्धविधं पञ्चाशदध्यर्थाः इत्यत्रोपधेयः । प्रायिकत्वादस्तो-
मेऽपि ॥

तत्र+संयोगात्

सङ्घया हि तुल्यजातीयस्य सङ्घयान्तरस्यैव निवर्तिका;
यथा विधाभ्यासेष्विति भावः । अस्मिन् पक्षे अर्धद्वाविंशाः
पुरुषास्तत्र द्वे शते तिस्रश्चाङ्गुलयः षट्तिलाः पुरुषस्थानीयो
वेणुः । तस्य चतुर्थपञ्चमषष्ठदशमा अणूकारत्न्यूर्वस्थिप्रादेशा
अवगन्तव्याः । अरत्रिप्रादेशाभावेऽपि पक्षद्वयेऽप्येकविंशतिरेव
पुरुषाः । श्रीमद्रामायणे त्वष्टादशपुरुषत्वमश्वमेधाग्रेदृश्यते—

स चियो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैद्विजैः ।

गारुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥

इति । स तु शास्त्रान्तरे (ण) षट्विधस्यापि कृतित्वदर्शनात् ।
त्रिस्तावोऽवगन्तव्यः । उक्तं हि षट्विधस्यापि प्रकृतित्वं बोधा
यनेन—‘षट्विधं सप्तविधं द्वादशविधं वा यावद्विधं वा चेष्यमाणो
भवति’ इति । अत्र त्रयोदशविधान्तानग्नीन् चित्वाऽश्वमेधमारभते ।
स ततः परमग्निं जिन्वानो द्वाविंशत्यादिविधमेव चिन्वति । न तु

पूर्वविधम् । न ज्यायासं चित्वा कनीयासं चिन्वीत' इति । अथ यो द्वाविंशतिविधादूर्ध्वमपि विधामभ्यस्य ततः परमश्वमेधमारभते यथा त्रिंशद्विधान्ते ; तस्याप्यश्वमेधाग्निख्यस्तावक एकविंशोऽवा तस्य प्रकाशन्तराभावात् । ततः परं तु पूर्वकृतादारभ्यैकात्तिंशद्विधादिकमेव चिन्वीत । पूर्वेषां कृतत्वात् ; व्यञ्जिनं चैतत्सर्वं वोधायनेन—‘अश्वमेधः प्राप्तश्चेदाहरेदत ऊर्ध्वा विधामभ्यस्येन्नरानादियेत । अतीतं चेदाहरेदाहृत्य कृतान्ते प्रकृत्याददीत' इति ॥

इति श्री सुन्दरराजाये शुल्वप्रदीपे पष्टः पटलः

इति सुन्दरराजायं संपूर्णं

समाप्तः सव्याख्य आपस्तम्बीयशुल्वप्रश्नः

Accn. No.....

1595

THE ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH
MELKOTE-511431.
(KARNATAKA STATE)

